

જૈન ધર્મ

જીવનના મહાન પ્રશ્નોનું જૈન દર્શનથી સમાધાન.
∴ (વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ.) ∴

હર્બર્ટ વૉરનના ઇંગ્લીશ ઉલ્લેખનું
ગુજરાતી અવતરણ.

પ્રકાશક—

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા—ભાવનગર.

:::: જૈન ધર્મના તમામ
જાતના પુસ્તકો, કલકત્તા
અને યુનાના રંગીન તીર્થોના
ફોટોઓ, તીર્થોના નક-
શાઓ તેમજ શાળાઓ
અને જૈન પાઠશાળાઓમાં
ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકો
અમારે ત્યાંથી મળશે. ::::

:: :: નક્ષે :: ::
જ્ઞાનખાતામાં જાય છે.

લખો:

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા
ભાવનગર.

શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશના ગ્રાહકોને ૩૧-૩૨મા વર્ષની ભેટ.

જૈન ધર્મ.

યાને

જીવનના મહાત્ પ્રશ્નોનું જૈનદર્શનથી સમાધાન.

(વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ.)

(ઇંગ્રેજી ગ્રંથનું ભાષાંતર.)

મૂળ લેખક:—હરબટ્ વોરન.

પ્રસિદ્ધ કર્તા—

શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા-લાવનગર.

વીર સંવત્ ૨૪૬૦ આત્મ સંવત્ ૩૮ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૯૦

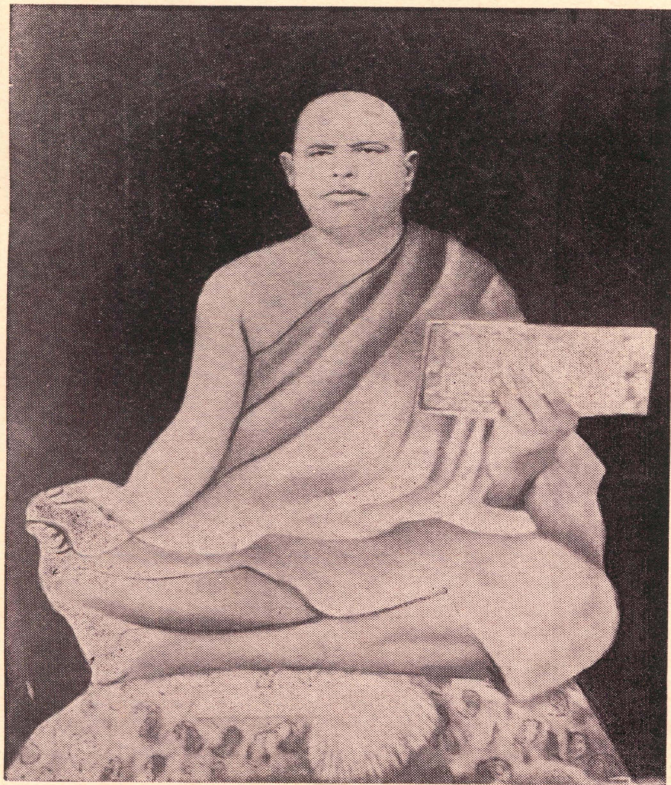
કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથમાળા નંબર ૬૫

મુદ્રક:—

શેઠ દેવચંદ દામજી.
આનંદ પ્રેસ,—ભાવનગર.

પરમ પ્રભાવક અનેક જૈન ગ્રંથોના નિર્માતા.

આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી
(આત્મારામજી) મહારાજ.

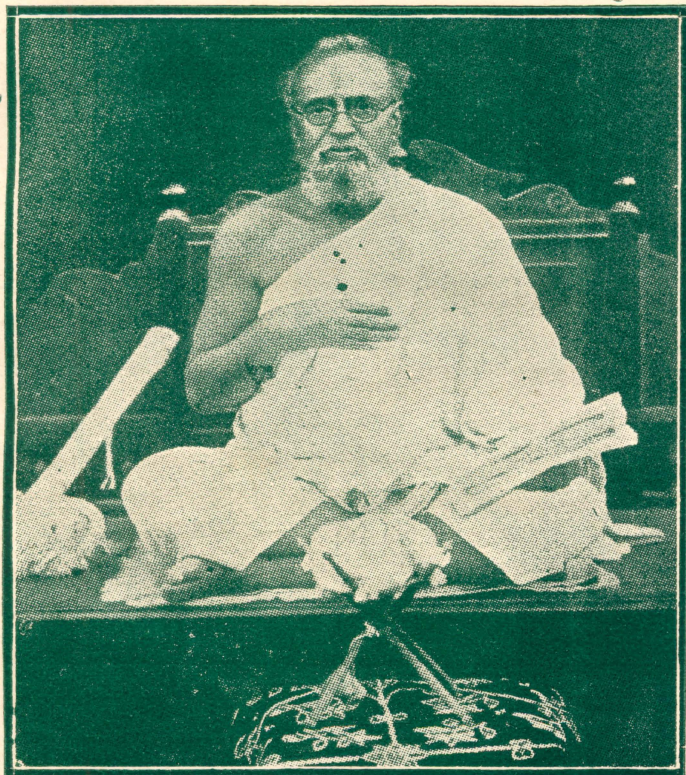
પ્રાસંગિક વક્તવ્ય.

પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો તરફથી જૈન ધર્મના સાહિત્ય સંબંધી નિબંધો, લેખો અને ગ્રંથો સેંકડો લખાએલ છે કે જે ઇંગ્લીશ, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલીયન વગેરે ભાષામાં મળી શકે છે; પરંતુ જૈન શ્રીલોસોશી (તત્ત્વજ્ઞાન) સંબંધી પ્રારંભિક પરિચય કરાવવા માટે ઘણા જ ટૂંકા સ્વરૂપમાં જૈન ધર્મનો પરિચય સહેલાઈથી કરાવી શકે, તેવો અત્યાર સુધી એક પણ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ તરીકે પ્રગટ થયેલ નથી. એવો એક ગ્રંથ **મી. હર્બર્ટ વૉરને** ઇંગ્લીશ ભાષામાં ઘણા વખતથી તૈયાર કરેલો જે તે જ ભાષામાં પ્રગટ થયેલ છે; જે ગુજરાતી ભાષા જાણનારાઓ માટે પઠન-પાઠન માટે ઘણા જ ઉપયોગી છે એમ બંધુશ્રી **લાલને** જણાવ્યું. અને તે તપાસતાં અમોને માલૂમ પડ્યું કે આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થાય તો જૈન સમાજ જાણી શકે કે, પશ્ચિમના વિદ્વાનો, શોધકોએ પોતે કરેલા અભ્યાસના પરિણામે જૈન દર્શન માટે પોતાનો અનુભવ વિદ્વત્તાપૂર્ણ રીતે કવી રીતે લખે છે, તેમજ તેવા ગ્રંથોદ્ધારા બતાવેલ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જૈન શાળાઓમાં જૈન દર્શનનો પ્રાથમિક પરિચય કરાવવા માટે કેટલું ઉપયોગી છે; વળી ઇંગ્લીશ ભાષાની ઉચ્ચ કેળવણી લેતાં અને લીધેલા વિદ્યાર્થીઓ-જિજ્ઞાસુઓ માટે આવો ગ્રંથ

કેટલો મહત્વનો છે તે આ ગ્રંથના વાંચનથી જ જાણી શકાય તેવું છે. હર્બર્ટ વૉરન સદ્ગત બંધુ શ્રી વીરચંદ્ર રાધવજી કે જેઓ સને ૧૮૯૨ માં ચીકાગો (અમેરિકા) સર્વધર્મ પરિષદમાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે આમંત્રણથી ગયા હતા અને જેઓ જૈન ધર્મના ખરેખરા અભ્યાસી હતા, તેમનો મી. વૉરનને પરિચય ત્યાં થતાં, તેમના પાસેથી જૈન ધર્મનું પદ્ધતિસર જ્ઞાન મેળવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. (મી. હર્બર્ટ વૉરનના કહેવા પ્રમાણે મી. વૉરન તેમના શિષ્ય હતા.) મી. હર્બર્ટ વૉરન પ્રોફેસર હરમન જેકોબીના પણ ખાસ પરિચિત હતા, તે સિવાય તેઓ અત્રેના જે જે વિદ્વાન જૈન બંધુઓના પરિચયમાં આવ્યા એ વગેરે હકીકત જાણવા યોગ્ય છે, જે મી. વૉરનના પરિચયવાળાં પ્રકરણમાં આપી છે. મી. હર્બર્ટ વૉરન એકલા જૈન ધર્મના અભ્યાસી હતા તેમ નહિં, પરંતુ તેઓએ શ્રાવકના વ્રતો અંગીકાર કર્યા છે; વળી તે ઉપરાંત તેમના હાલના આચારાવચાર વગેરે કેવા છે તેનો ટૂંક પરિચય પણ તે પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલ છે. બીજા પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો જ્યારે જૈન ધર્મના માત્ર અભ્યાસી હોય છે, ત્યારે **મી. એચ. વૉરન** અભ્યાસી હોવા સાથે જૈન ધર્મ ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવનાર, દેવગુરુનું પૂજન કરનાર, નિત્ય સામાયિક કરનાર વગેરે તેમનો આચાર અને ક્રિયા-માર્ગ છે. મી. વૉરને આ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મ સંપૂર્ણ આસ્તિક છે એમ શાસ્ત્રીય પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. યુરોપ અને અમેરિકાના જૈનધર્મના અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોમાં બંધુ **વૉરનનું** સ્થાન બહુ જ આગળ પડતું છે, તેમજ જૈન ધર્મના પ્રખર અભ્યાસ અને અનન્ય શ્રદ્ધાથી તેમની પ્રતિષ્ઠા ત્યાં ખૂબ જામેલી છે. સાચું તેજ માર્ગ, અને સંશોધકવૃત્તિના પરિણામે, સત્ય ગ્રહણ કરવાની જિજ્ઞાસાના કારણે, જૈન ધર્મના સતત અભ્યાસે, અનુભવે અને અનન્ય શ્રદ્ધાએ આ ગ્રંથમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લખવામાં સંગ્રાહક વૃત્તિનો જ **મી. એચ. વૉરને** ખાસ ઉપયોગ કરેલો હોવાથી આ ગ્રંથ જિજ્ઞાસુની દૃષ્ટિએ એક માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવો છે.

આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયનંદસૂરીશ્વરજી
(આત્મારામજી) મહારાજના પૃથ્વર,

અનેક જીન સંસ્થાઓના સંસ્થાપક
આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયવદ્ધભસૂરીશ્વરજી મહારાજ.

આનંદ પ્રેસ-ભાવનગર.

જૈન ધર્મના સાહિત્યમાંથી તેમાં પશુ તત્ત્વજ્ઞાન માટે તો પાશ્વિમત્ય દેશના વિદ્વાનો જેટલું લખે તેટલું બધું સ્ખલના રહિત જ હોય તેમ માની ન શકાય; પરંતુ મી. એચ. વૉરને લખેલ આ ગ્રંથ તો પોતે જૈન ગ્રંથોના સતત અભ્યાસી હોવાના કારણે જ (તેમજ શ્રદ્ધાળુ, જૈનાચાર, ક્રિયાકાંડ વગેરેનો અભ્યાસ અને અનુભવ લઈ તે વર્તનમાં મૂકતા હોવાથી-મૂકેલ હોવાથી તેમનું જૈનમય જીવન હોવાથી) ઘણું ભાગે સ્ખલના રહિત અને તેમના અભ્યાસના તત્ત્વ-સારરૂપે જ આ ગ્રંથ લખાયેલ છે એમ તો કહેવું જોઈએ; છતાં પણ કોઈ સ્થળે ભિન્ન વિચારો કે પ્રતિપાદનો કે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કંઈ પણ જણાય તો વાસ્તવિક શું છે? તે સપ્રમાણ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અમોને જણાવવામાં આવશે તો મી. વોરનની પાસેથી તેનો ખુલાસો મેળવી શકીશું અથવા અમો પણ તે પ્રકાશમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરીશું.

પશ્વિમના વિદ્વાનોના જૈન ધર્મ સંબંધી લખેલા આવા ગ્રંથો ભૂલ વગરના જ હોય એમ કોઈએ માની ન લેવું અને તેવા ગ્રંથોમાં તેવી સ્ખલના-ભૂલ હોય અથવા પ્રકાશકને જણાય તો મૂળ લેખકના તે લખાણવાળા પાનામાં ડુટનોટથી કે અન્ય રીતે તે ગ્રંથમાં પ્રકાશકે તેનો ખુલાસો-નોટ આપવી જોઈએ; પરંતુ તેમ કર્યા સિવાય એવા ગ્રંથો કે તેના ભાષાંતરો પ્રગટ થતાં તેના વાચકો જે અલ્પજ્ઞ કે સામાન્ય અભ્યાસી કે પ્રાથમિક જિજ્ઞાસુઓ હોય તો તેઓને અશ્રદ્ધા થઈ જવા સંભવ છે, વળી તેમ કર્યા સિવાય જે કોઈ જૈન શાળાઓમાં અભ્યાસ માટે મૂકવામાં આવે તો તે બાળ-જીવો માટે તો અસહ્ય જ છે, જેથી આવા ગ્રંથોના અનુવાદ માટે તેમ કરવા પ્રકાશકોને ઉપરોક્ત અમારી નમ્ર સૂચના ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. પશ્વિમના વિદ્વાનો જગતના જુના ધર્મો-સંપ્રદાયોનો અભ્યાસ કે અંશોધન ન્યારે માત્ર ઐતિહાસિક તત્ત્વના અનુશીલનની દૃષ્ટિએ કરે છે ન્યારે મી. હર્બર્ટ વૉરને પ્રથમથી જ ઐતિહાસિક તત્ત્વની સાથે

આધ્યાત્મિક તત્ત્વના અનુશીલનની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેથી જ જૈન ધર્મ ઉપર તેમની અનન્ય શ્રદ્ધા, આચાર અને ક્રિયાકાંડમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, તેમ આ ગ્રંથ લખવાની પણ ત્યારે જ જિજ્ઞાસા થઈ હોય તેમ જણાય છે, અને તેથી આ ગ્રંથમાં જણાવેલ તત્ત્વજ્ઞાનની કે બીજી હકીકતો આગમ પ્રમાણુવડે પણ સિદ્ધ કરેલ છે એમ જણાય છે. આગમવચન એ જ ધર્મનો આત્મા છે, તેમ તેઓ માનનારા છે એમ પણ સાથે વાચકોને જણાયા સિવાય રહેશે નહિં.

જૈન ધર્મનું જગતના ઇતિહાસમાં કયું સ્થાન છે? તે બતાવવા લેખો, નિબંધો કે આવા ગ્રંથોદ્વારા જૈન સમાજના સાહિત્યોપાસકો કે ધર્મોપદેશકોને તેને માટે જોઈએ તેવો તેટલો અભ્યાસ ન હોવાથી પોતે જાણુવા કે અન્ય દેશોના વિદ્વાનોને જણાવવા ધણા ભાગે અસમર્થ જણાયા છે (કદાચ કોઈ હશે પણ ખરા).

ખરી રીતે તો ધર્મના સંશોધકો, સતત અભ્યાસીઓ અને શ્રદ્ધાવાન ધર્માત્માઓને હાથે આવા ગ્રંથો લખાઈ પ્રકટ કરી જૈન ધર્મ અને તેના તત્ત્વજ્ઞાનનો જગતને યથાર્થ પરિચય કરાવવામાં પ્રાથમિક જિજ્ઞાસુઓને સહાયરૂપ થવું જોઈએ. જૈન સમાજના વિદ્વાન ત્યાગી મહાત્માઓ કે વિદ્વત્તાપૂર્ણ સાહિત્યકારોના હાથે જ જે કાર્ય થવું જોઈએ તેને બદલે બીજા દેશના અને બીજા ભાષાના જાણુકાર વિદ્વાનોના હાથે લખાયેલ આવા ગ્રંથોદ્વારા જિજ્ઞાસુ વર્ગની જે પિપાસા પૂર્ણ કરી શકાય છે તે માટે પણ આનંદ પામવા જેવું છે; છતાં તેનું અનુકરણ જૈન વિદ્વાનો, સાહિત્યકારોએ કરી ભવિષ્યમાં આવી જાતનું નવીન નવીન સાહિત્ય ઉપજાવી જિજ્ઞાસુઓની અભ્યાસવૃત્તિને સહાયરૂપ થઈ પડવા જરૂર છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોના સતત અભ્યાસના પરિણામે તેમના હાથે વિદ્વત્તાપૂર્ણ લખાયેલ આવા સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો વાંચી, જાણી કે જોઈ આપણે ખુશી થઈ બેસી રહેવાનું નથી, પરંતુ જૈન ભંડારોમાં હજી કેટલાંએ પ્રમાણુમાં અપૂર્વ સાહિત્ય અપ્રકટ-અજાણુ-

ખેડયું પડેલું છે, તેને ક્રમસર આવા ગ્રંથની શૈલી પ્રમાણે અને સંકલનાપૂર્વક આધુનિક પદ્ધતિએ તે સંશોધનવૃત્તિથી તૈયાર કરી અલંકૃત રૂપમાં જગત આગળ આપણે જ્યારે મૂકીશું ત્યારે જૈન ધર્મ એ સનાતન ધર્મ છે અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય એ સંપૂર્ણ સત્ય અને અપૂર્વ છે એમ જગત માનશે અને તે દિવસથી જૈન સમાજે સાચી જ્ઞાનપૂજા અને પ્રભાવના કરેલી ગણાશે.

પરમાત્માને પ્રાર્થના છે કે તેવી જ્ઞાનપૂજા જૈન સમાજને જલ્દી પ્રાપ્ત થાય.

મી. હરખટ વૉરને આ ગ્રંથ સ્વ. બંધુ વીરચંદલાઈ ગાંધી બી. એ. બાર. એટ-લૉ. ના ભાષણો, ધર્મચર્ચા, ટીપ્પણો અને ગ્રંથો વિગેરેના આધારે લખેલ છે કે જેનો ગુજરાતી અનુવાદ શેઠ ગિરધર-લાલ કુંગરશી જૈન જીવનના ભૂતપૂર્વ તંત્રીએ કરેલો છે.

ઉપરોક્ત કારણોથી આ અભ્યાસક ગ્રંથનો આ ગુજરાતી અનુવાદ કસવી અમોએ પ્રકટ કરેલ છે અને તેનો વિશેષ પ્રચાર થાય, વિશેષ પ્રમાણમાં લાભ લેવાય તે માટે **શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક**ના માનવંતા ગ્રાહકોને આ વર્ષે ભેટ આપવાનો નિર્ણય કરેલો છે. આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાના કાર્યમાં શેઠ વલ્લભદાસ લલ્લુભાઈએ પોતાના સહગત ચીં ચંદુલાલના સ્મરણાર્થે આર્થિક સહાય આપેલ છે જે માટે તેઓને ધન્યવાદ ધટે છે.

પરભાષાના ગ્રંથોનો અનુવાદ કરવો તે સહેલું કાર્ય નથી, છતાં તેનો ગુજરાતી ભાષામાં કરેલો આ અનુવાદ બંધુશ્રી લાલનને બતાવતાં અનુવાદ તપાસી પોતાનો, સંતોષ બતાવવા માટે તેમજ બંધુ શ્રી કૃતેહચંદ ઝવેરભાઈએ પ્રુફ તપાસવા વગેરે કાર્યમાં આપેલી સહાય માટે ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ભાવનગર.

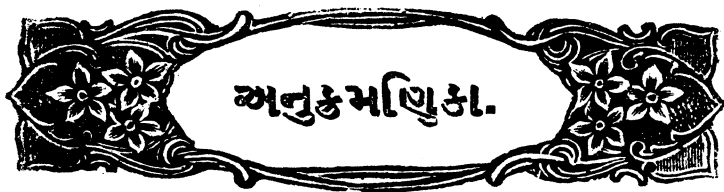
આત્માનંદ ભવન.

જ્યેષ્ઠ પૂર્ણિમા.

વીર સંવત્ ૨૪૬૦

આત્મ સંવત્ ૩૯

ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ.

નંબર.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	પ્રકાશકનું વક્તવ્ય.	...
૨	શ્રદ્ધાળુ બન્ધુ જોય. વૉરનનો પરિચય.	...
૩	જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો માટેનું મૂળ લેખકનું નિવેદન.	
૪	આમુખ.	૩

ખંડ પહેલો.

પ્રકરણ પહેલું.

૫	વિષયનું સામાન્ય નિરૂપણ.	૭
---	-------------------------	---

ખંડ બીજો.

પ્રકરણ બીજું.

૬	વિશ્વ (સત).	૧૧
૭	દ્રવ્યના પ્રકારો.	૧૪
૮	ચેતનવંત પ્રાણીઓના ગુણો.	૧૭
૯	અચેતન દ્રવ્ય-જડ પદાર્થો.	૧૯
૧૦	અવકાશ-સમય દ્રવ્યની વ્યાખ્યા.	૨૧
૧૧	દ્રવ્યનાં સ્વરૂપો.	૨૪
૧૨	વસ્તુના દષ્ટિબિન્દુની વિચારણા.	૨૭

૧૩	વસ્તુ-વ્યંજનના સ્વરૂપો (સ્યાદ્વાદ).	૨૯
૧૪	હેતુભાવ (કારણત્વ).	૩૦

પ્રકરણ ત્રીજું.

૧૫	મનુષ્યની સઘ (વર્તમાન) સ્થિતિ.	૩૭
૧૬	આઠ પ્રકારનાં કર્મો.	૪૦
૧૭	કર્મનાં પ્રવર્તક કારણો.	૫૭
૧૮	મિથ્યાત્વભાવ અને તેનું સ્વરૂપ.	૫૯
૧૯	કર્મનો કાયદો.	૬૨

પ્રકરણ ચોથું.

૨૦	મનુષ્યની સંભાવનીય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ.	૬૫
૨૧	વિશુદ્ધ આત્માના ગુણો.	૬૫

પ્રકરણ પાંચમું.

૨૨	મોક્ષ-પ્રાપ્તિના ઉપાયો.	૬૬
૨૩	આત્માના વિકાસક્રમો (ગુણસ્થાનોનું સ્વરૂપ).	૬૮
૨૪	ગુણસ્થાન પહેલું.	૭૧
૨૫	ગુણસ્થાન બીજું.	૭૩
૨૬	ગુણસ્થાન ત્રીજું.	૭૩
૨૭	સમ્યક્ત્વભાવનાં ચિહ્નો.	૭૫
૨૮	સુદેવ, સુશુર અને સદાચાર-ધર્મ.	૭૬
૨૯	સુશુર.	૮૦
૩૦	સંસ્કારિત્રના નિયમો.	૮૨
૩૧	પ્રેમ (હયાભાવ).	૮૩
૩૨	સમ્યક્ત્વભાવનાં ભંજક કારણો.	૮૬
૩૩	જીવોની વિવિધ શ્રેણીઓ.	૮૭

૩૪	સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિની રીતિઓ-સમ્યક્ત્વભાવના ઉપાયો.	૮૬
૩૫	કાળ.	૯૨
૩૬	માર્ગનુસારીના ૩૫ નિયમો.	૯૨
૩૭	ચોથું ગુણસ્થાન.	૧૧૦
૩૮	પાંચમું ગુણસ્થાન.	૧૧૨
૩૯	પંચપરમેષ્ઠી.	૧૧૪
૪૦	છ આવશ્યક કર્મો (ષડાવશ્યક).	૧૧૫
૪૧	શ્રાવકનાં બાર વ્રત.	૧૧૭
૪૨	ધ્યાન.	૧૫૫
૪૩	ભાવનાઓ.	૧૬૫
૪૪	શ્રાવકના ૨૧ ગુણો.	૧૬૮
૪૫	બીજાં ગુણસ્થાનો.	૧૭૨
૪૬	સાધુઓના આચાર.	૧૭૪

ખંડ ત્રીજો.

પ્રકરણ છઠું.

૪૭	ઉપસંહાર.	૧૭૭
૪૮	પુસ્તક વિષે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય.	૧૮૦

૧ ન્યાયાંભોનિધિ શ્રીમદ્ વિજયનાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ—આ મહાત્માનો ઉપકાર ગુજરાત અને વિશેષે કરીને પંજાબ ઉપર આપા છે. આ સદીના ઘણા વર્ષો ગયા પછીના પ્રથમ આચાર્ય, પરમ પ્રભાવક, શ્રી તત્વાદર્શ આદિ અનેક મહાન્ ગ્રંથોના નિર્માતા અને અમેરિકા-ચિકાગો ધર્મપરિષદમાં જૈન દર્શનના પ્રતિનિધિ તરીકે આમંત્રણ મળેલ હતું જે સાધુપણમાં નહિં જઈ શકાય, તેથી સહ-ગત ગાંધી વીરચંદ્ર રાઘવજી બી. એ.ને જૈનધર્મ સંબંધી જ્ઞાન આપી ત્યાં મોકલ્યા. પૂર્વ અને પશ્ચિમના પડિતો, સ્કૅલરોએ તેઓશ્રીને જૈન-ધર્મ અને સાહિત્યપર વિદ્યમાનમાં ઉંચાપણમાં ઉંચા પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકાર કરેલો છે.

૨ આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ—ન્યાયાંભોનિધિ શ્રી વિજયનાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી મહારાજના) પટ્ટધર, અનેક કેળવણી વિષયક જૈન સંસ્થાના સંસ્થાપક, ઉગ્રાવહારી, અનેક જીવોના પ્રતિબોધક, પંજાબ દેશમાં શ્વે. જૈનધર્મને ટકાવી પોષણ અપનાર. રાજનગરમાં હાલમાં મળેલ મુનિ સંમેલનના નાવને સહૃદયપૂર્વક શાંતિ સમાધાનીથી પાર ઉતારવામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર.

૩ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી. બી. એ. બેરીસ્ટર ઍટ-લો.
 જૈન એસોશિએશન ઓફ ઇન્ડિયાના સેક્રેટરી. સને ૧૮૯૨ માં
 મિકાગો-અમેરિકા ધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી
 આત્મારામજી મહારાજ પાસે જૈન તત્ત્વનું ઉંડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી
 મળ્યા હતા. જ્યાં પ્રસિદ્ધ વેદધર્મના પ્રતિનિધિ વિવેકાનંદની સાથે
 રહી ત્યાંના લોકો ઉપર સારી છાપ પાડી હતી. આ ગ્રંથના મૂળ
 લેખક મી. હરખર્ષદ વોરને વીરચંદલાલ પાસે જૈન ધર્મનું જ્ઞાન
 પ્રાપ્ત કરી આ ગ્રંથ લખ્યો હોવાથી તેમના ગુરુ યુરોપ અને અમેરિ-
 કાના ઘણા શહેરમાં જૈનધર્મ ઉપર અનેક વ્યાખ્યાનો આપનાર અને
 યોગ શીલોસોશી વગેરે ગ્રંથો ઇંગ્રેજી ભાષામાં લખનાર.

૪ મી. હરખર્ષદ વોરન—ઇંગ્લાંડના લંડન શહેરના વતની, જેમને
 સદ્ગત વીરચંદ લાલનો સને ૧૮૯૩ માં પરિચય થતાં તેમની
 પાસેથી સંશોધક દ્રષ્ટિએ જૈન ધર્મના અભ્યાસની શરૂઆત કરી
 દીપણો, લાપણો અને અન્ય જૈન ધર્મના ગ્રંથો વાંચી તેના પરિ-
 જ્ઞામરૂપે આ ગ્રંથ મૂળ ઇંગ્રેજી ભાષામાં લખનાર.

૫ મી. કૃતેચંદ કપૂરચંદ લાલન—યુરોપ-અમેરિકા જ્ઞ
 ધર્મના લાપણો આપનાર, જૈન ધર્મના અભ્યાસી, પ્રસિદ્ધવક્તા અને
 આખું જીવન જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરી સેવા અર્પનાર.

૬ સદ્ગત ચંદુલાલ વલ્લભદાસ—જેના સ્મરણાર્થે તેમના
 પિતાશ્રીએ આર્થિક સહાય આપેલ છે તે આ સલાના લાલક
 મેમ્બર શ્રદ્ધાવાન સરલ અને જીજ્ઞાસુ આત્મા હતા.

સં. ૧૮૯૨ ની અમેરિકા સર્વ ધર્મ પરિષદમાં
જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ.

વીરચંદભાઈ રાઘવજી ગાંધી. બી. એ. બાર-એટ-લો.
એમ. આર. એ. એસ.

મૂળ લેખકનું નિવેદન.

મનુષ્યનો જન્મથી જે ધર્મ હોય છે, તે ધર્મ પ્રત્યે મનુષ્ય સાહજિક રીતે સૌથી પ્રથમ લક્ષ આપે છે. સત્ય કે કાર્યસાધકતા વિષે કોઈ પણ પ્રકારની આશંકા કે ચિંતા કર્યા વિના તેમજ ગુણ-દોષની પરીક્ષા કર્યા વગર મનુષ્ય સામાન્ય રીતે જન્મથી પોતાનો જે ધર્મ હોય તે ધર્મથી પ્રથમ અનુરક્ત બને છે. મારા સંબંધમાં પણ એમ જ બન્યું. યુવાવસ્થા પર્યંત હું ઈંગ્લેન્ડના પ્રચલિત ધર્મપંથ (Church of England) નો અનુયાયી હતો. તે પછી નવીન ધર્મતત્ત્વોનું જ્ઞાન મળતું ગયું, બુદ્ધિપૂર્વક ધર્મની વિચારણા થવા માંડી, અનેક પ્રશ્નો અને આશંકાઓનો ઉદ્ભવ થયો અને આશરે પંદર વર્ષ સુધી ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોનું અનીક્ષણ ને મનન કર્યું, એ સર્વને પરિણામે જૈનદર્શનથી ચિત્તનું સમાધાન થયું. જૈનધર્મમાં આત્માને સંતોષકારક પરમ બોધ છે એવી મને પ્રતીતિ થઈ.

જાણીતા જૈન શ્રીદ્વસુક સ્વ. વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીએ જૈન-ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરી મને તેનો બોધ આપ્યો હતો. જૈનદર્શનના આ પ્રથમ બોધ બાદ મને પ્રો. જી. ઓ. ટી. લૅડનાં પુસ્તકોનાં વાંચનથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષ વિચારણામાં યોગ્ય સહાય મળી છે. પ્રો. જી. ઓ. ટી. લૅડનાં પ્રસ્તુત પુસ્તકો પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં પુસ્તકોમાં જૈનતત્ત્વજ્ઞાનને સૌથી વધારે અનુરૂપ મંતવ્યો રજૂ કરે છે એવી સ્વ. વીરચંદ્રભાઈની દ્રઢ માન્યતા હતી.

પ્રો. લૅડનાં પુસ્તકોનાં પરિશીલનપૂર્વક અભ્યાસ પછી મારે જૈનધર્મ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાનની આવશ્યકતા હતી. એ બધું આવશ્યક

જ્ઞાન સ્વ. શ્રીયુત્ જુગમંદરલાલ : જૈની એમ. એ., પં. ક્રોડયંદ
લાલન, સ્વ. પંડિત હીરાચંદ ઝવેરી એમ. આર. એ. એસ., શ્રી
કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી બી. એ., એલએલ. બી. અને સ્વ. શેઠ
માણેકચંદ હીરાચંદ જે. પી. વગેરે તરફથી મને મળી રહ્યું. મને જોઈતી
તમામ માહિતી પૂરી પાડવા માટે હું તેઓ સર્વનો અત્યંત ઋણી છું.

મને જૈનધર્મ સંબંધી એક લઘુ ગ્રંથ લખવાનું સૂચન થયું
હતું, પણ એવો ગ્રંથ લખી શકવાની મારી અશક્તિને કારણે, શ્રી
વીરચંદલાઈએ આપેલ અમૂલ્ય વસ્તુઓની દુનિયાને ભેટ કરવાનો
મેં સહર્ષ સંકલ્પ કર્યો. વીરચંદલાઈએ મને આપેલ બોધ સર્વોચ્ચ
હતો, એ બોધ હું પુસ્તકરૂપે જગત સમક્ષ રજુ કરું છું.

આ ગ્રંથમાં જૈનધર્મના પ્રત્યેક દ્રષ્ટિબિન્દુનું નિરૂપણ થઈ
શક્યું નથી. ગ્રંથમાં સિદ્ધાન્તોનું આલેખન ખોટી રીતે થયું હોય
તો તેમાં યોગ્ય સુધારો કરવાનાં સૂચનોનો સહર્ષ સ્વીકાર થશે.

ભૂલચૂક માટે વાચકની ક્ષમા યાચીને વિરમું છું.

૮૪, શેલગેટ રોડ,
લંડન.
માર્ચ ૧૯૩૦

હર્બર્ટ વૉરન.

આ પ્રથના મૂળ લેખક-

મી. હરબર્ટ વોરન
Herbert Warren

આનંદ પ્રી. પ્રેસ—લાવનગર.

શ્રદ્ધાળુ બન્ધુ વૉરનનો પરિચય.

યુરોપ અને અમેરિકાના જૈનધર્મી વિદ્વાનોમાં બન્ધુ વૉરનનું સ્થાન બહુ આગળ પડતું છે. જૈનધર્મના અભ્યાસ અને અનન્ય શ્રદ્ધાથી તેમની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જામી છે. સાચી ધર્મવૃત્તિને કારણે તેમને અપૂર્વ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે. પોતાની કૃતિઓથી તેઓ હિન્દના જૈનોમાં સર્વત્ર મશહુર છે. તેમનાં શ્રદ્ધાન્વિત ધર્મજીવનની ઉજ્જવળ કીર્તિની સુવાસ આમેર મધ્યમથી રહી છે. અનેક રીતે ભાત પાડે એવાં એમનાં જીવનવૃત્તથી ઘણાંયે ધર્મપ્રેમીઓમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધારસ રેલાયો છે, ઘણાનાં જીવનમાં અપૂર્વ અસરકારી પરિવર્તન થયું છે, ઘણાને સત્ય ધર્મની જ્યોતનો ઝાંખી થઇ છે.

સ્વ. વીરચંદ્રભાઈનો સુયોગ.

ભાઈ વૉરન જૈનધર્મના અનુયાયી બન્યા અને જૈનધર્મનાં શક્ય જ્ઞાનથી તેમની જૈનધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દ્રઢીભૂત બની એનો ખરો યશ સ્વ. વીરચંદ્રભાઈ રાઘવજી ગાંધીને ઘટે છે. ભાઈ વીરચંદ્રભાઈ સાથેનો બન્ધુ વૉરનનો સુયોગ સોના સાથે સુગંધ જેવો પરિણામકારી નીવડ્યો. આથી બન્ધુ વૉરનના ધાર્મિક વિકાસનું ખરું માન વીરચંદ્રભાઈને પ્રાપ્ત થાય છે.

ચીકાગો (યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ)માં ઇ. સ. ૧૮૯૩માં મળેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યા બાદ વીરચંદ્રભાઈ લંડન પાછા ફર્યા તે વખતે તેમનો અને ભાઈ વૉરનનો પ્રથમ મેળાપ થયો હતો. વીરચંદ્રભાઈ જૈનયોગ,

કર્મયોગ, જૈનધર્મ આદિ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો પરત્વે નિયમિત ભાષણો આપતા હતા. એ ભાષણોના વર્ગ ભરાતા અને ભાઈ વોરન એ વર્ગોના એક અત્યંત ઉત્સાહી શ્રોતા બન્યા હતા.

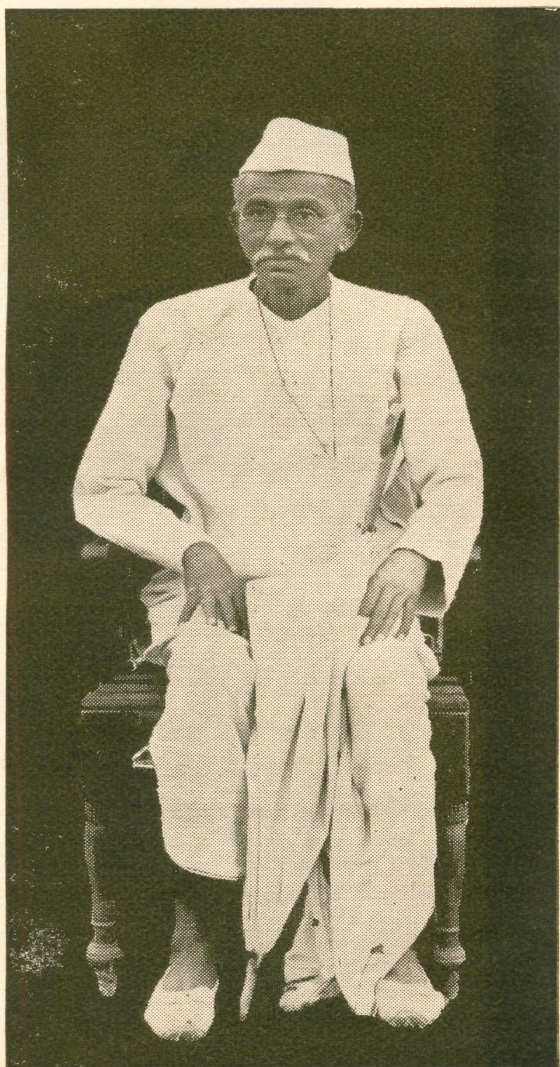
ભાષણોથી ધર્મ-પ્રીતિ.

ભાઈ વોરનને એ ભાષણોમાં એટલો બધો રસ પડતો હતો કે તેમણે બધાં ભાષણો લઘુ અક્ષરપદ્ધતિ (Short-hand)થી સંપૂર્ણ લખી લીધાં હતાં. ભાષણોના સંબંધમાં તેમને અન્ય શ્રોતાઓ કરતાં વિશેષ ભાવ અને પ્રીતિ ઉદ્ભવ્યાં હતાં. આથી એમણે પોતે અક્ષરશઃ લખી લીધેલાં ભાષણોનો અભ્યાસ કર્યો. એ અભ્યાસને પરિણામે જૈનધર્મ પ્રત્યે તેમને નિરતિશય શ્રદ્ધા થઈ. જૈનધર્મ પ્રત્યેની તેમની પ્રીતિ અને ભક્તિ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી.

અન્ય વિદ્વાનો સાથે સમાગમ.

જૈનધર્મના અભ્યાસથી ભાઈ વોરનની જૈનધર્મ પ્રત્યે એટલી બધી પ્રીતિ થઈ હતી કે વીરચંદ્રભાઈનાં અવસાન બાદ બન્ધુ વોરનની ધર્મવૃત્તિ અને જિજ્ઞાસાએ અન્ય વિદ્વાનોનો સમાગમ શોધી લીધો. શ્રીયુત્ સુરચંદ્રભાઈ બદામી, સ્વ. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી અને સ્વ. જુગમંદરલાલ જૈનીના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સમાગમથી ઘણીયે આશંકાઓનું સમાધાન કર્યું. સત્સંગને પરિણામે ધર્મવિષયક મહત્ત્વના પ્રશ્નોના આવશ્યક ખુલાસાઓ ધર્મપ્રેમી વિદ્વાનો તરફથી મળ્યા કર્યા અને એ રીતે બન્ધુ વોરનની ધર્મભાવના ઉત્તેજિત થતી ગઈ.

શ્રીયુત્ સુરચંદ્રભાઈ બદામી અને સ્વ. કેશવલાલ મોદીનાં સમાગમ પછી કેટલાંયેક વર્ષ બાદ સ્વ. જુગમંદરલાલ જૈની સાથે બન્ધુ વોરનને વિદાયતમાં પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો હતો. જુગમંદરલાલજી ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટીના એમ. એ. અને

પાંડિત કૃતેહચંદ કપુરચંદ ભાલન.

આનંદ પ્રેસ—ભાવનગર.

બેરીસ્ટર હતા. તેઓ દિગમ્બર જૈન સમાજના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ગૃહસ્થ હતા. ધર્મવેત્તા તરીકે તેઓ સર્વત્ર મશહુર હતા. તેમના પરિચયથી બન્ધુ વોરનની ધાર્મિક માન્યતાઓ વિશેષ દ્રઢ બની. વીરચંદ્રભાઈએ સીંચેલા ધર્મબીજનો આ પ્રમાણે પ્રખર વિદ્વાનોના સમાગમથી અત્યંત વિકાસ થયો. વીરચંદ્રભાઈએ બન્ધુ વોરનમાં આરોપણ કરેલ ધર્મ-બીજ એક સુંદર વૃક્ષરૂપે ફુલીફાલી નીકળ્યું. આ રીતે ભાઈ વોરનમાં ધર્મભાવનાનું અદ્ભુત સિંચન થયું.

લાલન સાથે પરિચય

પોતાના પરિચયમાં આવ્યા પછી બન્ધુ જીગમંદરલાલ જૈનીએ બન્ધુ વોરનની લાલન સાથે જોળખાણ કરાવી હતી. લાલનના પરિચયમાં આવ્યા પછી ભાઈ વોરન જૈનધર્મમાં વિશેષ સ્થિત થયા હતા. ધર્મની દ્રઢતાને કારણે પોતાને નિશ્ચયથી તેમજ વ્યવહારથી સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તે જાણવાની તેમને ઉત્કંઠા થઈ હતી. ભાઈ વોરનની આ જાણસાને અનુસરીને લાલને પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે પરીક્ષા લીધી. બન્ધુ વોરનને પૂછેલા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરો સંતોષજનક લાગવાથી તેમને સમ્યક્ત્વભાવ પ્રાપ્ત થયાની પ્રતીતિ થઈ. એ પછી પોતાનામાં યોગ્યતા જણાય તો શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રતો અંગીકાર કરવાને પોતે તત્પર હોવાનું બન્ધુ વોરને સૂચન કર્યું હતું.

બાર વ્રતોનો સ્વીકાર.

શ્રાવકના બાર વ્રતો અંગીકાર કરવાની બન્ધુ વોરનમાં પૂરેપૂરી યોગ્યતા અને પાત્રતા હતી. તેઓએ વીરચંદ્રભાઈ પાસેથી શ્રાવકોનાં વ્રતોનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એ વ્રતોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન તેમણે લાલન સમક્ષ આપેલું જ કરી બતાવ્યું. તે પછી તેમણે બાર વ્રતો પૈકી પ્રથમ સાત

વ્રતો ઇંગ્લંડના દેશકાળ અનુસાર લીધા હતા. આ પ્રમાણે સાત વ્રતો ગ્રહણ કર્યા પછી કેટલાક મહીના રહીને તેમને સ્વ. પં. હીરાચંદ્ર લીલાધર ઝવેરી સાથે લાલનદ્વારા ઇંગ્લંડમાં જ ઓળખાણ થઈ. હીરાચંદ્રભાઈ અભ્યાસ નિમિત્તે લંડન આવ્યા હતા અને તેઓ સારા અભ્યાસી હોવાથી તેમનો બન્ધુ વોરનને ખાસ પરિચય કરાવવો એ આવશ્યક હતું. આ પરિચય સમય જતાં નિકટ બન્યો અને તંનાં સુપરિણામ રૂપે ભાઈ વોરનને બાકીનાં પાંચ વ્રતો અંગીકાર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. છેવટે તેમણે એ વ્રતો પણ ગ્રહણ કર્યાં.

બન્ધુ વોરનના સંબંધમાં આટલી ટૂંક હકીકત આપ્યા પછી તેઓના આચારવિચાર કેવા છે તે આપણે જોઈએ.

બન્ધુ વોરનના આચારવિચાર.

જૈનધર્મના અનુયાયી બન્યા તે પૂર્વે ભાઈ વોરન માંસાહારી હતા. વીરચંદ્રભાઈના ઉપદેશથી તેમણે માંસાહારનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે. તેઓ ધૂમ્રપાન કરે છે પણ તેને કોઈ રીતે ઇષ્ટ માનતા નથી.

ભાઈ વોરન વારંવાર ભાવ-સામાયિક કરે છે. ભાવ-સામાયિકમાં તેઓ સમાધિશતકનો સ્વાધ્યાય કર્યા કરે છે. વળી ઈંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થયેલાં જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનું વાંચન અને મનન પણ કરે છે. આ રીતે તેઓ સ્વાધ્યાય અને મનનમાં નિમગ્ન રહે છે. એ ઉપસંત શ્રી સિદ્ધચંદ્રનું નિત્ય સ્મરણ કરતા સાંભળ્યા છે. તેમની પાસે રૂપાના સિદ્ધચંદ્ર પણ છે, એ પણ તેમની એક વિશિષ્ટતા છે.

ધર્મમાં અનન્ય શ્રદ્ધા.

લાલનને લાગે છે કે તેમની ધાર્મિક શ્રદ્ધા અનન્ય છે. આથી ધર્મ-શ્રદ્ધાની દ્રષ્ટિએ તેમનું સ્થાન અનોખું છે. 'Jainism is not Atheism' નામક એમનું મનનીય

પુસ્તક જેમાં જૈનધર્મ નાસ્તિક નથી એમ શાસ્ત્રીય પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ તેમની અવિચળ ધર્મશ્રદ્ધા પ્રતીત થાય છે. બન્ધુ વોરનની ધર્મશ્રદ્ધા અપૂર્વ અને ઉચ્ચ પ્રતિની છે. આ રીતે જોતાં બન્ધુ વોરન એક પરમ શ્રદ્ધાવાળા જૈન છે. બન્ધુ વોરન પરમ શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી અત્યંત શ્રદ્ધેય છે. આથી સમાજને તમના પ્રત્યે અપૂર્વ ભાવ હોય એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશુંયે નથી.

સુંદર ધર્મબોધ.

ભાઈ વોરનને ધર્મબોધ તેમની ધર્મશ્રદ્ધા જેટલો ઉચ્ચ પ્રતિનો નથી, છતાંયે તે બોધ સુંદર પ્રકારનો છે. એમણે ધર્મ સંબંધી અને તેટલું સૂક્ષ્મ અને સંગીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

પત્રવ્યવહારથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ.

ધાર્મિક પ્રશ્નો સંબંધી જે જે બાબતોની શંકાઓ ઉદ્ભવે તેના સમાધાન તેમજ ધર્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ નિમિત્તે બંધુ વોરનને જાણીતા જૈન પ્રીત્સુકે સાથે વર્ષો થયાં અરુખલિત રીતે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. એથી તેમની અનેક શંકાઓનું સમાધાન થયું છે અને ધર્મબોધ ઘણો વધ્યો છે. અવિરત પત્રવ્યવહાર એ ધર્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં ભાઈ વોરનને અત્યંત ઉપકારી થઈ પડેલ છે.

મંડળોદ્ધાર સમાજસેવા.

બન્ધુ વોરને સારી રીતે સમાજસેવા પણ કરી છે. એ સેવા તેમણે પ્રાયઃ મંડળોદ્ધાર કરી છે. આમાંનું એક મંડળ તે જૈન લીટરેચર સોસાયટી (જૈન સાહિત્ય મંડળ). સ્વ.

જીગમંદરલાલજી, બન્ધુ વોરન અને લાલને મળીને લંડનમાં મજકુર મંડળની ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં સ્થાપના કરી હતી. યુરોપ અને અમેરિકાના ઘણાખરા દેશોના પૌર્વાત્યવાદીઓ (Orientalists) આ મંડળના સભ્યો હતા. ઇન્ડીઆ ઓફીસના ભૂતપૂર્વ ચીફ લાઇબ્રેરીયન અને ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોન્સીપાલ પ્રો. ઍફ. ડબલ્યુ થોમસ મંડળના પ્રમુખ હતા, અને બન્ધુ વોરન મંડળના મંત્રી તરીકે કામ કરે છે. હર્મન જેકોબી અને ગ્લેઝનેપ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો પણ આ જૈન સાહિત્ય મંડળમાં સભાસદો તરીકે જોડાયાં હતા એ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

મંડળ તરફથી *Outlines of Jainism* નામનું પુસ્તક બહાર પડેલ છે.

બન્ધુ વોરનનું સેવાનું બીજું ક્ષેત્ર લંડનનું મહાવીર પ્રધરહુડ છે. આ મહાવીર મંડળ જેને *Universal Fraternity of All Beings* (વિશ્વબન્ધુ સમાજ) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે તેના બન્ધુ વોરન અધ્યક્ષ છે. લાઇબ્રેરી-ગાર્ડન જેઓ જૈન થયા પૂર્વે પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર જેમ્સ એલનના શિષ્ય હતા તેઓ મંડળના મંત્રી છે. મહાવીર પ્રધરહુડમાં જોડાનાર લાઇબ્રેરી અને બહેનોને માંસ-ભક્ષણનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે. તેમને દેશકાળ અનુસાર વ્રતો પણ ગ્રહણ કરવાં પડે છે. લાઇબ્રેરી-ગાર્ડન જ જૈન ધર્મના અનુયાયી છે એમ નથી, તેમના ધર્મપત્ની અને અન્ય કુટુંબીજનો પણ જૈન મંત્રોચોનું પાલન કરે છે એવું લાલનની બાજુમાં છે.

સાહિત્યસેવા.

લાઇ વોરને *Six Dravyas* (૫૬ દ્રવ્ય), *Jainism*

(જૈન ધર્મ), અને Jainism is not Atheism (જૈન ધર્મ નાસ્તિક નથી અર્થાત્ જૈન ધર્મનું આસ્તિક્ય) એ પુસ્તકોથી અનુપમ સાહિત્યસેવા કરી છે. ‘ દિગમ્બર જૈન ’ તેમજ અન્ય માસિકો વિગેરેમાં તેઓ અવારનવાર મનનીય લેખો લખે છે અને એ રીતે તેઓ સાહિત્યસેવા કર્યા કરે છે. તેમના લેખો બહુધા ધર્મ વિષયક હોય છે.

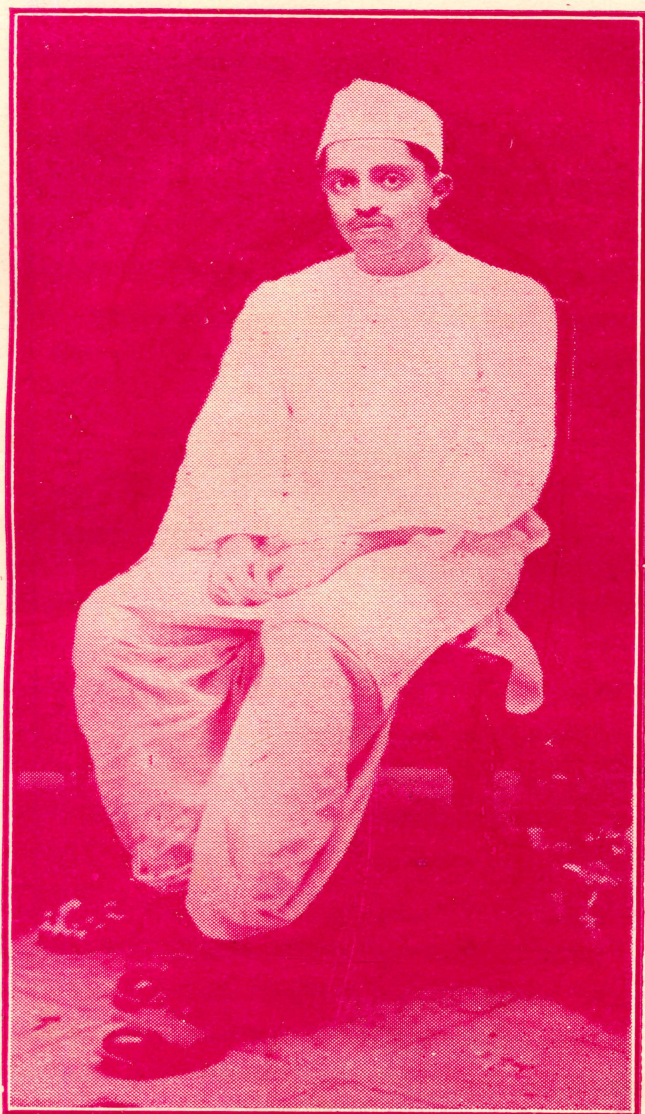
ધર્મપ્રચાર.

જૈન ધર્મ આત્માનું વાસ્તવિક કલ્યાણ કરી આત્માનું અધિરાજ્ય સ્થાપનારો ધર્મ છે, તે પરમ મંગળકારી અને સુખદાયી ધર્મ છે, સત્યતા અને પૂર્ણતાની દ્રષ્ટિએ અપૂર્વ છે, વળી એ Scientific (વૈજ્ઞાનિક) ધર્મ હોવાથી વિચારક યુરોપ અને અને અમેરિકાને બરોબર બંધબેસતો છે. હિંસા આદિથી બદબદી રહેલ દુનિયાને માટે તે મોક્ષમંત્ર-રૂપ છે. તેનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્યાદ્વાદ (Relativism) ચુકત હોવાને લીધે વિશ્વવ્યાપી બની શકે તેવું છે. આ બધાનો વિચાર કરતાં જૈન ધર્મના પ્રચારનું મહત્ત્વ જેટલું કહીએ તેટલું ઓછું છે. ભાઈ વોરને ધર્મપ્રચારનું મહત્ત્વ યથાર્થ રીતે પીછાણી જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યારે ત્યારે અને ત્યાં ત્યાં યોગ્ય રીતે ધર્મપ્રચાર કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નથી. ભાઈ વોરનની વ્યાપક ધર્મપ્રચારની ભાવના દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે એ અત્યંત હર્ષસ્પદ છે. સત્ય ધર્મનો વિશ્વમાં પ્રચાર કરવાની તેમની ધગશ અનુકરણીય છે. બંધુ વોરનના વિષયો (Papers) ધર્મપ્રચારની દ્રષ્ટિએ કેટલીક વાર બહુ મહત્ત્વનાં હોય છે. તાજેતરમાં એમણે Society for the study of world's Religions સમક્ષ જૈન ધર્મ સંબંધી એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, જે શ્રોતાઓને ખૂબ પસંદ પડ્યો હતો અને શ્રોતાઓ ભાઈ વોરનનાં ધર્મજ્ઞાનથી મંત્રમુગ્ધ બન્યા હતા.

જીવહયાનું એક પ્રશંસનીય કાર્ય.

બંધુ વોરન જીવહયાનાં અનેક કાર્યોમાં ભાગીદાર થયા છે. તેમાંનું એક કાર્ય ખાસ પ્રશંસનીય હોવાથી તેનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવાનું યુક્ત ધારું છું. આ જીવહયા કાર્યને લગતી હકીકત એવી છે કે ઇસ્વીસન ૧૯૦૬ ના અરસામાં ઇંગ્લાંડના તદ્દન અશક્ત થઇ ગયેલા ઘોડાઓનો હોલેન્ડના લોકો સંહાર કરી ભક્ષણ કરતાં હતા. આ પ્રમાણે અશક્ત ઘોડાઓને બીજા દેશથી લાવવામાં આવે, તેમનો સંહાર થાય અને ભક્ષણ પણ થાય એ ભાઇ વોરનને રૂચું નહિ. તેમનો આત્મા આ ઘોર હિંસાથી કંકળી ઉઠ્યો. આથી Dumb Friend Society માં તેઓ વોલંટીયર તરીકે સામેલ થયા. તેમના અને બીજા સ્વયંસેવકોના બાર મહીના સુધી ચાલેલા સતત પ્રચારકાર્યને પરિણામે પાર્લામેન્ટનું લક્ષ યેચાયું અને પાર્લામેન્ટદ્વારા આ હિંસા પ્રકરણ કાયદાથી બંધ પડ્યું. ભાઇ વોરને અશક્ત ઘોડાઓને બચાવી લેવા નિમિત્તે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો હતો, જે તેમના જીવનની એક કીર્તિગાથારૂપ છે. બંધુ વોરન સૌજન્ય મૂર્તિ છે. તેઓ સામાન્ય સ્થિતિના હોવાથી તેમના પ્રત્યે કોઇથી અવિવેક ન દાખવવામાં આવે એવું લાલનનું નમ્ર સૂચન છે. તેમની સાથે પરિચય કરવાની ઇચ્છા રાખનારા આ દેશવાસીઓ યોગ્ય વિવેક બાળવશે અને સૌજન્યનું પાલન કરશે એવી લાલનની વિનંતિ છે.

સ્વ. વીરચંદ્રભાઇના ખાસ શિષ્ય પરમસ્નેહી બંધુ વોરનનો આ ટુંક પરિચય જનતાને વોરનની કંઇક પણ ઝાંખી કરાવી શકશે તો ભાઇ વોરનનો કંઇક પરિચય આપવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ સફલ થશે. જેટલે અશે આ પ્રયાસનું સાફલ્ય થાય તેટલે અંશે લાલનની નમ્ર ભાવે કૃતકૃત્યતા છે એમ જણાવી લાલન સહુર્ષ વિરમે છે. લાલન.

શ્રીયુત્તમ ચંદુલાલ વલ્લભદાસ. શાહ-ભાવનગર.

જન્મ સં. ૧૯૬૦

સ્વ. વિ. સં. ૧૯૯૦

સદ્ગત યુવક શ્રી ચંદુલાલ વલ્લભદાસની

જીવન રૂપરેખા

કોષ સ્નેહીજનનું અવસાન થાય ત્યારે માણસને કુદરતી રીતે ક્ષોભ થાય છે પણ તેમણે જ્યારે આશા આપતા નિકટના સ્વજનનું અણુધાર્યું મૃત્યુ થાય છે ત્યારે હૃદયને ઉંડો આઘાત લાગે છે. ભાઈ ચંદુલાલ વલ્લભદાસના ભર યુવાવસ્થામાં ૩૦ વર્ષની વયે થયેલા અકાળ અવસાનથી તેમના કુટુંબને અને તેમના પરિચયમાં આવેલા સ્નેહીઓ ધણું દુઃખ થયું.

સંવત ૧૯૬૦ ના આસો વદ ૭ સોમવારના રોજ તેમનો જન્મ થયો અને સંવત ૧૯૯૦ના કારતક વદ ૧૩ ના રોજ મૃત્યુ થયું, એ દુઃક સમયમાં થોડા આયુષ્યમાં તેમણે તેમના માતાપિતાની, કુટુંબીઓની, મિત્રવર્ગની તેમજ વ્યાપારીઓની ધણી આહના મેળવી. જૈન સમાજના ઉત્તમ સુધારક-સેવક થશે તેવી સમાજમાં આશા ઉભી કરી; પણ તે આશા ફળવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ. તેમનું જીવન થોડા સમયમાં સમાપ્ત થયું અને સર્વને દુઃખદ પ્રસંગ બોલો થયો છે.

ચંદુલાલના જન્મ વખતે તેમના પિતા શ્રી વલ્લભદાસ લલ્લુ-ભાઈની સ્થિતિ સામાન્ય હતી. ચંદુલાલ સામાન્ય રીતે માતાપિતાના ભરપુર પ્રેમ અને કાળજી નીચે ઉછર્યા. પાંચ ધંત્રેજી ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો પણ સંયોગોની પ્રતિકુળતાને લીધે વધારે અભ્યાસ કરી ન શક્યા. ચંદુલાલના જન્મ પછી જ પુણ્યયોગે તેમના પિતાશ્રીની આર્થિક સ્થિતિ મુંબઈ વગેરે દેશાવરમાં સારી થઈ અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થવાની શરૂઆતે જ ભાવનગર પોતાના વતનમાં આવી કમીશન એજન્ટની દુકાન કરી અને ચંદુલાલ પિતાશ્રીની સાથે દુકાનમાં

જોડાયા. ભાઈ ચંદુલાલની વય નાની હોવા છતાં તેમની ચંચળ બુદ્ધિ અને ચાલાકીથી વેપારીમાં પણ ગણના થવા લાગી. સાથોસાથ તેમણે જૈન યુવક મંડળ વિગેરે સામાજિક સંસ્થાઓમાં રસ લેવાનું શરૂ કર્યું અને તેમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા.

સંવત ૧૯૭૮ ની સાલમાં ચંદુલાલના લગ્ન વાળુદડવાળા શૈલ નરશીદાસ વીરચંદની પુત્રી તારાલક્ષ્મી સાથે કરવામાં આવ્યા. સુભાગ્યે એ દંપતી જીવન પણ સુખી અને સંતોષી હતું.

દરમ્યાન સુપ્રસિદ્ધ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાના લાઇફ મેમ્બર પણ થયા હતા.

ભાઈ ચંદુલાલે શિક્ષણ ઓછું લીધેલ અને સારી સ્થિતિના હોવા છતાં જીવન બ્યવહારમાં નિયમિત અને સાદા હતા. તેમનામાં સંસ્કારિતા હતી, ઉદારતા હતી. તેઓ છુપી રીતે ગરીબ માણસોને સહાય આપતા તેમજ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિ તેમનો અતિ પ્રેમ હોય તેમને યોગ્ય મદદ આપવામાં જરા પણ સંકોચ રાખતાં નહિં. વળી તેમની ધાર્મિક વૃત્તિ બહુ નિર્મળ હોય વારંવાર તીર્થયાત્રાઓ કરવામાં આનંદ માનતા. ખુદી હવામાં ફરવાનો તેમજ કસરત અને જાતમહેનત કરવાનો તેમને શોખ હતો. આઠ-દસ માઇલ ફરવા જવું એ એનો ક્રમ હતો.

ચંદુલાલમાં યુવાનીનો તનમનાટ હતો અને નવયુગનો સંદેશ તેમણે સાંભળ્યો હતો-ઝીંધ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારે તેમણે વાંચ્યા હતા અને તેની અસર તેમના જીવનમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. નવયુગની ચળવળ તરફ તેમની સક્રિય સહાનુભૂતિ હતી-રાષ્ટ્રીય લડત પ્રત્યે પણ તેમની હમદર્દી હતી. વરસોથી તે શુદ્ધ ખાદી જ પહેરતા અને ખાદીમાં તેમને અટલ શ્રદ્ધા હતી જેથી તેમની છેલ્લી બિમારીમાં પણ અશક્તિ આવી ગય ત્યારે સગાઓ અને સ્નેહીઓની આગ્રહભરી સુચના છતાં અંત પણ સુધી ખાદી માટે મક્કમ રહ્યા હતા.

તેમના સાદા અને સંસ્કારી જીવનથી તેમણે પ્રેમી મિત્રોનું એક નાતું સરખું મંડળ પોતાની આસપાસ જમાવ્યું હતું અને મિત્રોને પ્રેમથી તરબોળ કર્યા હતા. આજ તેમના મિત્રો તેમને સંભારી હૃદયમાં રહે છે ચંદુભાઈ જેવા જ હસમુખા આનંદી અને સંસ્કારી મિત્ર વીરચંદ કપાસીનું પણ તરણ અવસ્થામાં મૃત્યુ થયું તેની અસર ચંદુભાઈ ઉપર ધણી થઈ હતી.

એક ચાર વર્ષની પુત્રી અને એક એક વર્ષની પુત્ર મુકી તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા. છેલ્લા વર્ષમાં તો તેમના પિતાશ્રીને શીરેથી આપાર વગેરેનો લગભગ બધો ભાર ઉતારી નાખ્યો હતો. આરોગ્ય શરીર હતું, જીવન સંસ્કારી અને સ્વાશ્રયી હતું. જીવનનો અર્થ દિશામાં વિકાસ થતો હતો અને ખૂબ સંતોષી અને સુખી લાગતા હતા. પરંતુ ભાગિલાવ બળવાન છે, મનુષ્યનું સુખ આ કાળમાં ઠેક સુધી એક સરખું ટકતું નથી, તેમ ચંદુભાઈ લાંબો વખત આ સુખ ભોગવી ન જ શક્યા. સંવત ૧૯૮૯ ના જેઠ માસથી રહેજ તાવ શરૂ થયો. ડુંગર ઉપરથી ઉતરી આવતા પાણીનું ઝરણુ આખરે મોટું પૂર થઈ પડશે એવી કલ્પના પ્રથમ કોઇને તે વખતે આપતી નહીં. મજબૂત શરીરવાળા ચંદુભાઈએ પણ ધણો વખત તે જીર્ણ તાવને સામાન્ય ગણ્યો અને થોડા વખતમાં ઉતરી જશે તેમ માન્યું. માતા-પિતાને ચિંતા થશે તેમ માનીને થોડા વખત તે વાત પણ છુપાવી પરંતુ આવું દર્દ ક્યાંસુધી છાતું રખાય ? ઉપાયો શરૂ કર્યા, વેદ-ડોક્ટરની દવા શરૂ કરી અને કાંઈક રાહત મળી; પરંતુ પાછો તાવ શરૂ થયો. દવા ચાલુ હતી અને બહાર ખુલ્લી હવામાં રહેવા ગયા પરંતુ મેલેરીયા પાછો ન હઠ્યો અને મેલેરીયામાંથી ટાઇફોઇડ તાવ લાગ્યું પડ્યો. કુંટુંબીઓએ, મિત્રોએ સારવાર કરવામાં કશી કચાશ ન રાખી. નાણાં ખર્ચવામાં પણ પાછું વાળી ન જોયું, સારામાં સારા ડોક્ટરોની દવા કરી છતાં આરામ ન જ થયો. સંવત ૧૯૯૦ ના કારતક વદ ૧૩ ના રોજ આત્મવર્ગને ભારે દુઃખ વચ્ચે મુકી તેઓ ચાલ્યા ગયા. અને એક આશાભરી આશા આપતી જીંદગીનો કંઈ

અંત આવ્યો. તેમાં પિતાશ્રી વૃદ્ધાવસ્થામાં એકના એક પુત્રના ભરયુવા-
નીમાંના મરણથી ભારે ફટકો પડ્યો. તેમની માતૃશ્રી ને તેમની પત્નીને
કારી ધા લાગ્યો. મિત્રોનો ખરો મિત્ર ગયો. સમાજનો એક હિંગતો-
જનમતો આશા આપતો યુવાન ચાલ્યો ગયો. પુષ્પકળા ખીલ્યા વગર-
જનમમાં સુગંધ પ્રસરાવ્યા પહેલાં કરમાઈ ગઈ. ચંદુભાઈ પાસેથી તેમના
પિતાશ્રી, કુટુંબ, સ્નેહીઓ અને સમાજ ધણી આશા રાખતા, ચંદુ-
ભાઈ ધણું કરી શકે તેમ હતા. ધણું કરવાની તેઓને તમન્ના હતી
અને જ્યારે એ બધું મૂર્તિમંત થવાનો વખત આવતાં પહેલાં એક
અજકતો તારો અસ્ત થઈ ગયો. મનુષ્ય ધારે છે કંઈ દૈવ બનાવે
છે કંઈ !!!

હવે તેમના કુટુંબીઓ, સ્નેહીઓની છેવટે પરમાત્મા પાસે એ જ
પ્રાર્થના હોઈ શકે કે તેમના પવિત્ર આત્માને અખંડ અનંત શાંતિ
પ્રાપ્ત થાય !!!

આમુખ

પ્રાણી માત્રને સુખી કે દુઃખી સ્થિતિમાં જીવન પ્રિય હોય છે. વિશ્વમાં દુઃખનું અસ્તિત્વ શામાટે છે ? દુઃખમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત કેમ થવાય ? અને પરિણામે સુખ કેમ વધે ? એ બધું યથાર્થ રીતે જાણવાની મનુષ્યની ભાવના એ ધર્મનું મૂળ છે. દુઃખને નિર્મૂળ કરવું, તેના અસ્તિત્વના કારણોનો આવિષ્કાર કરવો અને જીવનને વધારે સુખમય બનાવવું એ ધર્મનું મુખ્ય કાર્ય છે.

દુઃખથી મુક્તિ અને સુખની વૃદ્ધિ અર્થે ધર્મ અનેક ઉપાયોની પ્રશ્નણા કરે છે. આવા ધાર્મિક ઉપાયોમાં અહિંસા (‘જીવો ને જીવવા દો’નો સિદ્ધાન્ત), સત્ય, નીતિ, સદાચાર (શુચિત્વ), સંતોષવૃત્તિ, પિતૃઓ પ્રત્યે સન્માન બુદ્ધિ અને પ્રભુને માટે આરાધિતભાવ એ સર્વસામાન્ય છે. આ ધર્મમાર્ગમાં ઓછા વિઘ્નો નથી, પણ ધર્મની આ સર્વ આરાધ્યોનું પાલન કરવું એ તો ઇષ્ટ જ છે. આવા શુદ્ધ અને ધાર્મિક જીવનની આવશ્યકતા માટે કંઈક નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધાની અપેક્ષા રહે છે.

પાપ-પુણ્ય તેમજ સુખ-દુઃખના સંબંધમાં દુનીઆના ધર્મોનાં મંતવ્યો અને સિદ્ધાન્તોમાં ઘણો મતભેદ છે. જુદા જુદા ધર્મોનાં મંતવ્યો અને સિદ્ધાન્તોમાં આ પ્રમાણે વ્યાપક દૃષ્ટિએ ભિન્નતા છે. દરેક ધર્મ પાપ અને દુઃખનાં અસ્તિત્વનાં કારણોનું નિરાકરણ કરે છે જેથી ઓછે-વત્તે કે સંપૂર્ણ અંશે મનુષ્યનાં મનનું સમાધાન થાય છે. કોઈ દયાળુ અને સર્વશક્તિમાન પ્રભુ સૃષ્ટિનો કર્તા અને નિયામક છે એવો એક ધર્મ-સિદ્ધાન્ત પ્રવર્તે છે. અનાત્મવાદી અને કેવળ જડવાદનો સિદ્ધાન્ત આ સિદ્ધાન્તનો એક વૈકલ્પિક સિદ્ધાન્ત છે. ભૌતિક પરમાણુઓની ક્રિયા અને સંચયથી જીવન અને ચેતના નિષ્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુ સમયે જીવન અને ચેતના દેહથી છુટાં પડે છે એવો આ નાસ્તિકવાદનો સિદ્ધાન્ત છે. આ બન્ને સિદ્ધાન્તો જેમને

સતોષજનક ન જણાય તેમને માટે આ પુસ્તકમાં એક સિદ્ધાન્તની રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે. આ સિદ્ધાન્તમાં આત્માના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર થતો નથી. જગતના કર્તા તરીકે કોઈને ગણવાની માન્યતાને પણ આ સિદ્ધાન્તમાં સ્થાન નથી. ધર્મનું આ મંતવ્ય દરેક વ્યક્તિને પોતાનાં ભાવિનો પ્રભુ બનાવે છે. જીવ માત્રને તેથી અમરત્વની અનેરી આશાનો ભાવ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ જીવનમાં તેમજ હવે પછીનાં (આમુષ્મિક) જીવનમાં શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે આવશ્યક સાધન તરીકે અંતિમ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતાં સુધી નીતિ અને સદાચારયુક્ત જીવનનો આગ્રહપૂર્વક નિર્દેશ કરે છે.

ધર્મની જ માન્યતાઓએ આપણામાં શરૂઆતથી જ ધર ધાત્યું હોય છે. તે માન્યતાઓ ચોક્કસ સંયોગોમાં છેવટ સુધી ટકી રહે છે. આશંકાવૃત્તિ, ગુણદોષની પરીક્ષા અને પુનર્વિધાન-ભાવને અભાવે જન્મથી જડ ધાલી બેસેલાં ધાર્મિક મંતવ્યોમાં ફેરફાર થવો મુશ્કેલ છે. વિવેકબુદ્ધિનો વિકાસ થતાં નવાં મંતવ્યો જૂનાં મંતવ્યોનું સ્થાન લે છે. ગુણ-દોષનું પરીક્ષણ આદિ વૃત્તિને કારણે વિવેકવૃત્તિનો ઉદ્ભવ યથાયોગ્ય રીતે થતાં ગમે તેવી શ્રદ્ધા ડોલાયમાન થાય છે. “આપણે કેાની ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ ? દશ્ય અને અદશ્ય જીવ માત્રમાં કેાની આજ્ઞાને સત્ય તરીકે માનવી ? ” એવા એવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રભુની આજ્ઞાને માન્ય રાખવી જોઈએ એવો પ્રશ્નનો આપણો જવાબ હોય તો સવાલ ઉઠે છે કે : “ પ્રભુની વિશિષ્ટતાઓ કઈ કઈ છે ? એ વિશિષ્ટતાઓ એવી છે કે જેથી પ્રભુની આજ્ઞા જ સત્ય હોવાનું આપણે જાણી કે માની શકીએ ! ”

જો આ સર્વ વિશિષ્ટતાઓ સંબંધી આપણને કંઈપણ જ્ઞાન ન હોય તો કોઈ આપણુદ અને જીવમી સ્મૃતિકાર (ધર્મ-નિયમોના પ્રણેતા) ની આજ્ઞામાં આપણે શ્રદ્ધા રાખીએ એવું પણ કદાચ શક્ય છે. તાત્પર્ય એ કે-જ્ઞાન એ જ ધર્મબોધનું એકમાત્ર નિષ્પત્તિ-સ્થાન છે. આથી લેખિત, મૌખિક કે પ્રેરિત બોધમાં જ્ઞાન સર્વથા આવશ્યક છે. દુનિયાની કોઈપણ

સત્તા સત્ય જ્ઞાનવિના સત્ય બોધ ન જ આપી શકે. ક્રોધ, ઇર્ષ્યા અને ખીજા વિકારોના મોહક તત્ત્વોથી જે જ્ઞાન સંપૂર્ણ મુક્ત થયું હોય તે જ જ્ઞાન સત્ય છે, એવી જૈનદર્શનની માન્યતા છે. જે સદાચાર માર્ગનાં સેવનથી શાશ્વત મોક્ષ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે માર્ગનો નિર્દેશ સર્વજ્ઞે જ કરી શકે એવું જૈનધર્મનું વિધાન છે. મોહોત્પાદક તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સુધી ક્રોધને પણ સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે એવું જૈનધર્મનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે. જૈનોના આધ્યાત્મિક પરમ પુરૂષો સર્વજ્ઞ હોવાનું તેમજ તેઓ સર્વ પ્રકારના દોષો અને વિકારોથી મુક્ત હોવાનું મનાય છે, જૈન ધર્મશાસ્ત્રો આ સર્વજ્ઞ મહાપુરૂષોના જીવન અને બોધના ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો રૂપ ગણાય છે. એ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી જ જૈન સિદ્ધાન્તોની પ્રરૂપણા થયેલ છે. જૈન અર્હંતોએ દુનિયા ઉપર મનુષ્ય તરીકે જીવન વ્યતીત કર્યું હતું. આથી નીચેના ધર્મ-મંતવ્યોનું મૂળ (આદ્ય કારણ) આપણને મળી રહે છે.

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોના ઉદ્દગમના પ્રશ્નનો વિચાર ન કરીએ તો પણ એ સિદ્ધાન્તો પોતાના ગુણે કરીને ટકી શકે છે. તેઓ સ્વયંમેવ આત્માસનજનક અને સંતોષદાયી છે. તેમનાથી આત્માનું અનિષ્ઠથી રક્ષણ થાય છે, હૃદયને આવશ્યક વસ્તુઓ કે સાધનો ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. બુદ્ધિની કારમી કસોટીમાંથી પસાર થતાં આ સિદ્ધાન્તોને લેશ પણ આંચ આવતી નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિને તેથી સ્વાતંત્ર્ય-મુક્તિ મળે છે.

જૈન સિદ્ધાન્તોમાં કોઈ આગ્રાઓને સ્થાન નથી. સિદ્ધાન્તોનાં પાલનમાં કોઈ પ્રકારના આદેશો માન્ય કરવાનું નથી. જૈન ધર્મ એટલે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્કૃષ્ટતાનું સ્વીકૃત ધ્યેય સફળ થાય એ રીતે પોતાનું જીવન સર્વોચ્ચ સ્થિતિએ લઈ જવાનું એક પરમ કાર્ય છે. જૈન મંતવ્યો જીવનના આ ઉત્કૃષ્ટ આદર્શનું નિરૂપણ કરે છે. અનંત કાળમાં ભાવી જીવનની દ્રષ્ટિએ તેમજ અન્ય જીવાત્માઓ સાથે સંબંધની દ્રષ્ટિએ, મનુષ્યને આ સિદ્ધાન્તો ગંભીરપણે વિચારવા અને અમલમાં મૂકવા

યોગ્ય છે. પોતાની તેમજ બીજાઓની દુઃખથી મુક્તિ થાય અને સા કાષ્ટને સુખ કેમ વધે એનું આ સિદ્ધાંતોમાં નિદર્શન થાય છે. જૈન-ધર્મના સિદ્ધાન્તો આ પ્રમાણે એ પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન જ નથી, એ સિદ્ધાંતો અવશ્યમેવ એક ધર્મરૂપ છે. “ અહિંસા એ જૈનધર્મનો મુદ્રાલેખ કે સોનેરી સિદ્ધાન્ત (નિયમ) હોવાથી અને જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનું આખું ચણતર પ્રેમ-દયા ઉપર થયેલું હોવાથી એ સિદ્ધાન્તો ઉચ્ચ પ્રતિના હૃદય-ધર્મરૂપ છે. આપત્તિ કાળે કે મૃત્યુ-સમયે જેથી ખરું આશ્વાસન અને ચિત્તની શાન્તિ મળી રહે છે એવી એક જ વસ્તુ તે ધર્મ છે. ધર્મનું સત્ય, તેના કાષ્ટ અનુયાયી હોય કે ન હોય તો પણ તે સત્ય રૂપે જ રહે છે. અનુયાયીઓને અભાવે ધર્મનાં સત્યનું સત્ય જતું રહેતું નથી. ધર્મનું સત્ય વર્તમાનમાં પણ સત્ય રૂપે કાયમ જ છે.

(મી. હરખટ્વારન.)

પ્રથમ ખંડ.

પ્રકરણ પહેલું.

વિષય વિભાગો.

જીવનના પ્રશ્નનું જૈનધર્મે કેવું નિરાકરણ કર્યું છે એ આપણે એક વિષય છે. જીવનનો પ્રશ્ન એટલે સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે— “આપણે અને વિશ્વમાંના બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ એક દૃષ્ટિએ વિચારતાં ઉત્પત્તિ રહિત છીએ.

આપણે બધા સ્વયંભૂ (સ્વયમેવ ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવા જીવો) અને અમર છીએ. દરેક જીવાત્મા એકમેકથી ભિન્ન છે અને દરેક જીવમાં લાગણી તેમજ ચેતના હોય છે. પ્રત્યેક જીવની પોતાની સ્વરૂપતાનો કદાપિ નાશ થતો

નથી. કોઈપણ જીવની સ્વરૂપતા કોઈ કાળે શુભ કે અદૃશ્ય થતી નથી. આપણામાંનો દરેક જીવાત્મા પોતાના વર્તન માટે બીજાઓને જવાબદાર છે. આપણે અજ્ઞાન, દુઃખી કે નિર્બળ હોઈએ, નિર્દોષતા પ્રાપ્ત થઈ હોય—એ બધું કોઈ પણ અંશે હોય—તેનું કારણ આપણું કર્મો જ છે. એ કર્મોથી આપણને વિલાવદશા પરિણમે છે. આત્માનાં સાહજિક જ્ઞાન, સુખ, પ્રેમ, દયા, બળ અને પ્રજ્ઞાવૃત્તિને અંતરાય નહે છે. જન્મ થયા પછી અને જન્મપૂર્વે અનંત ભૂતકાળમાં આપણે કર્મોને જે સંચય કર્યો હોય તેનાં પરિણામરૂપે દુઃખ, અજ્ઞાન આદિ અનુભવીએ છીએ. આ કર્મ-શક્તિ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય હોવા છતાં વસ્તુતઃ તે પુદ્ગલ-કાર્મણ્ય પદાર્થ છે. પુદ્ગલનાં આકર્ષણ અને સંચયથી આપણે અનુક્રમે આશ્રવની પ્રાપ્તિ અને બંધની પરિણતિ કરીએ છીએ.”

જ્યાં સુધી કર્મોની નિર્જરા ન થાય અને સંવરથી આપણે મુક્ત ન થઈએ ત્યાંસુધી આ પ્રકારનું બીનકુદરતી જીવન ચાલુ રહે છે. આપણી વિવેકબુદ્ધિ અને અંતરનાદનું સ્વરૂપ એવું હોય છે કે ખરા કલ્યાણ-પંથથી આપણે દૂર રહીએ છીએ. આપણે અનેક પ્રકારની અસત્ય પ્રેરણાઓ અને આવેશ-વૃત્તિઓથી તણાઈએ છીએ. ખરી પ્રેરણાઓને અમલમાં મૂકવાનું આપણને મન થતું નથી. વિવેકબુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરીને સત્ય વસ્તુને ખોટી માનીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં કર્મની બળવાન સત્તાનું આપણી ઉપર અધિરાજ્ય ચાલે છે. કર્મનું શાસન આ પ્રમાણે સ્વયમેવ

નિરંતર ચાલી રહ્યું હોય ત્યારે ચિત્તની શાન્તિ શક્ય નથી. અરેખરાં સદાચારી જીવન સિવાય ચિત્તની શાન્તિ સંભવી શકે જ નહિ. ચિત્તની ખરી શાન્તિ સદાચારી જીવન સાથે સંકળાયેલી—એટલેટ તથેલી હોય છે, અને જ્યાં સુધી કર્મથી મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષસુખનું કુદરતી જીવન—અંતિમ વિશુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત ન જ થાય. કર્મથી મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં કોઈ શ્રદ્ધા રાખતું હોય તો તે પ્રકારની શ્રદ્ધાને એક પ્રકારની ગપ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ ન જ આપી શકાય.

લેખકની માન્યતા અનુસાર જૈન અર્હંતોનો આ પરમ બેધ છે. એ પરમ પવિત્ર બોધનો ગમે તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પાપ પુણ્ય અને અમર જીવનના સંબંધમાં એ બોધ મૂર્તિમંત બુદ્ધિયુક્ત સિદ્ધાન્ત છે એમ હું માનું છું.

વિશુદ્ધ સ્થિતિમાંથી આપણું અધઃપતન થયું છે એવો વિચાર જૈન ધર્મ પ્રમાણે માન્ય નથી. અંતિમ શુદ્ધ દશામાંથી અધઃપતન સંભવિત નથી. એવું અધઃપતન સંભવિત હોય તો સદાચારી અને તપયુક્ત જીવનથી તેમજ માનસિક અને નૈતિક સંયમના પ્રતાપથી શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થશે એવી ખાત્રી આપી શકાતી નથી. વળી વિશુદ્ધ સ્થિતિમાં કોઈપણ પ્રકારની અશુદ્ધિ હોતી નથી. આથી કોઈ પણ અશુદ્ધિને અલાવે અધઃપતન કેમ સંભવી શકે ? અશુદ્ધિ જ ન હોય અને બીજી કોઈ વસ્તુ અન્ય જીવોને દુઃખી કરવા કે જીવ-ઘાત કરવાની સ્થિતિમાં આપણને મૂકે એ તદ્દન અશક્ય છે.

આપણા વિષયનું કંઈક સામાન્ય નિરૂપણ આ પ્રમાણે કર્યા પછી આપણે હવે પ્રસ્તુત વિષયનો વિલાગવાર વિચાર કરીએ. આપણા વિષયના કુદરતી ચાર વિલાગો છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) વિશ્વ.
- (૨) મનુષ્યની સઘ વસ્તુસ્થિતિ.
- (૩) મનુષ્યનું શક્ય ઉત્કૃષ્ટ ભાવી.
- (૪) મનુષ્યનાં સર્વોચ્ચ ધ્યેયની સિદ્ધિના ઉપાયો.

ઉપરોક્ત ચારે વિલાગોના સંબંધમાં કંઈક વિસ્તાર-પૂર્વક વિવેચન આ પછીના પ્રકરણોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ખંડ બીજો

પ્રકરણ બીજું : વિશ્વ.

સત્યવસ્તુ. (સત્)

વિશ્વ એ એક માત્ર સત્ય વસ્તુ છે. ‘સત્ય વસ્તુ’ એ શબ્દના ઘણા અર્થો છે. સત્ય વસ્તુ તે (એક અર્થમાં) દ્રવ્ય કહેવાય છે. આ જ અર્થમાં આપણે ‘સત્ય વસ્તુ’ શબ્દનો અર્થ અત્રે સમજવાનો છે. આખું વિશ્વ દ્રવ્યોથી પરિપૂર્ણ છે. વિશ્વદ્રવ્યોનું વિશ્વ છે. આથી વિશ્વ એટલે વિશ્વમાંની દરેક વસ્તુઓ અને જીવો એમ સમજવું. દૃશ્ય કે અદૃશ્ય, સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ, જડ કે ચેતન જે કંઈ વિશ્વ ઉપર છે એ સર્વ ‘વિશ્વ’ છે. વિશ્વનો આ ભાવાર્થ છે.

જો વિશ્વને વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યમાં સમગ્રરૂપે ગણવામાં આવે તો તેનું સમર્થક માત્ર એક જ દૃષ્ટાન્ત છે. વિશ્વ સિવાય બીજી કોઈ સત્ય વસ્તુ નથી. સત્યથી પર વસ્તુ સત્ય હોઈ શકે નહિ. જે વસ્તુ સત્ય નથી તે અસત્ય-કાલ્પનિક વસ્તુ છે. એક અસત્ય મંતવ્ય સિવાય બીજી કોઈ રીતે અસત્ય અસ્તિત્વ શક્ય જ નથી.

વિશ્વ સિવાય બીજી કોઈ સત્ય વસ્તુ નથી એમ તર્કબુદ્ધિથી માનનારાઓને કેટલીક આખતો સમજવા-વિચારવાની રહે છે. ‘શૂન્યતા’ અસ્તિત્વ રહિત સર્વ કંઈ એ શબ્દોના અર્થ તેમણે બરોબર સમજવાની જરૂર છે. વિશ્વ એ સત્ય દ્રવ્યો યુક્ત વિશ્વ છે, એ વસ્તુ માન્ય થાય તે પછી તેના કોઈ નાના-મોટા વિલાગનું સંપૂર્ણ અનસ્તિત્વ અશક્ય થઈ પડે છે. સમગ્ર વિશ્વનું સંપૂર્ણ અનસ્તિત્વ જેમ અશક્ય છે તેમ તેના કોઈ પણ ભાગનું અનસ્તિત્વ પણ અશક્ય છે. સમસ્ત વિશ્વ કે તેના કોઈપણ અંશનું અનસ્તિત્વ થાય, ખાલી ‘શૂન્ય’ રહે એમ કદાપિ બની શકે નહિ. તમામ સૃષ્ટિઓ, સ્વર્ગો, નર્કો અને જીવોનાં બીજાં નિવાસસ્થાનોને પરિવૃત્ત થઈને ચારે બાજુએ જે અનંત વિશાળ અવકાશ છે તે સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે એવી ‘ખાલી જગ્યા’ નથી. અવકાશ એ કંઈ વસ્તુ છે. આથી ખાલી શૂન્યતાનો ખ્યાલ ખોટો છે. એ ખ્યાલમાં, અસ્તિત્વસંપન્ન વસ્તુઓનું અજ્ઞાન વિદ્યમાન થાય છે.

વિશ્વને સમગ્રરૂપે ગણતાં તેમાં આપણો પણ સમાવેશ કરવો જ જોઈએ. આપણો પોતાનો જ વિચાર કરતાં વિશ્વના બાકીના ભાગનો આપણે અવરોધ કરીએ છીએ. વિશ્વના શેષ ભાગનો વિચાર કરતાં આપણી પોતાની જાત બાકાત થાય છે. આ પ્રમાણે એકનો વિચાર કરતાં બીજાનું નિઃસારણ (બહિષ્કરણ) થાય છે. વિશ્વને સમગ્ર સ્વરૂપે ગણતાં તે આ રીતે બે વિલાગોનું બનેલું છે. આપણે પોતે અને વિશ્વનો

શેષ ભાગ એ બન્ને ભાગો અન્યોઅન્ય અવરોધક છે. વિશ્વના આ બન્ને અંશો વચ્ચેના પરસ્પર અવરોધક સંબંધની દૃષ્ટિએ એકનાં અસ્તિત્વમાં બીજાનું અનસ્તિત્વ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.

છેવટની ભૂમિકારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સુધી વિશ્વનો શેષ ભાગ પોતે જ છે અથવા તો પોતે જ વિશ્વનો શેષ ભાગ છે એવું પ્રત્યક્ષપણે કોઈ બાણતું કે માનતું નથી. ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આવો ભાવ વસ્તુતઃ કોઈને પરિણત થતો નથી. આમ છતાં પોતાનો વિશ્વ સાથે અને વિશ્વનો પોતાની સાથે સંબંધ છે એટલું તો સર્વ કોઈ બાણે છે અને સત્યપણે માને છે. તાત્પર્ય એ કે—પોતાનાં અનસ્તિત્વનો વિચાર કરવો એટલે પોતાથી પર રહેલાં બાકીનાં વિશ્વનો વિચાર કરવો. પોતે જ્યાં હોય ત્યાં જ પોતાનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યને પોતાનું અનસ્તિત્વ માલુમ પડે છે. આથી ‘અનસ્તિત્વ’ નો અર્થ કોઈ પણ સ્થળે ‘સંપૂર્ણ અનસ્તિત્વ’ એવો કોઈ કરે તો તે તદ્દન ખોટો છે. અનસ્તિત્વ એટલે ‘અસ્તિત્વનું બંધ પડવું’ કે ‘સંપૂર્ણ વિનાશ’ એમ સંભવી શકે નહિ. પરસ્પર સંબંધવાળા છતાં એક બીજાના અવરોધક અંશોથી બનેલ આ વિશ્વને સમગ્રરૂપે ગણતાં (એક વ્યક્તિ-સમૂહ રૂપે નહિ) તે અસ્તિત્વ ધરાવતી દરેક વસ્તુઓનું વિશ્વ છે; અર્થાત્ એ વિશ્વ વિશ્વ પોતે જ છે. એ વિશ્વ જે કંઈ નથી એવી વસ્તુઓનું—કંઈ બીજી વસ્તુઓનું વિશ્વ પણ છે. વિશ્વના પરસ્પર અવરોધક અંશો એક જ છે

અને તે એક જ રહે છે. વિશ્વ એ આ અંશોનું એક જ વિશ્વ છે. તે આ બંને પ્રકારના અંશોથી સદાકાળ પરિપૂર્ણ રહે છે. એ અંશોનાં પરિમાણમાં પરિવર્તન થતું નથી. ‘વિશ્વનું’ અસ્તિત્વ અને ‘અનસ્તિત્વ’ એ શબ્દો યથાર્થ અને નિશ્ચિત સ્વરૂપયુક્ત સર્વવ્યાપક વિશ્વનું એક જ પ્રકારનું ચિત્ર દૃષ્ટિ સમીપ ખડું કરે છે. વિશ્વને સમગ્ર સ્વરૂપે ગણવામાં આવે તો અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ એક જ છે, એવું જગમશહુર શ્રીહસુક હેગલે પોતાનાં તર્ક-શાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથમાં સિદ્ધ કર્યું છે. વિશ્વનું અનસ્તિત્વ એટલે ‘સંપૂર્ણ અનસ્તિત્વ’ કે ‘ખાલી શૂન્યતા’ એવો ખોટો ખ્યાલ આપણામાં આવી ગયો છે. આ ખોટા ખ્યાલને લઈને વિશ્વનાં અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ વચ્ચેનું માનસિક દૃષ્ટિએ રહેલું સામ્ય યથાર્થ રૂપમાં આપણે સમજી શકતા નથી. આથી એ સામ્ય યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજી લેવાની જરૂર છે.

દ્રવ્યના પ્રકાર.

વિશ્વ એક સત્ય વસ્તુ છે, પણ તે એક સજાતીય દ્રવ્ય નથી. આપણી જાતિ [જાત]થી પર વિશ્વના લાગમાં જડ વસ્તુઓ તેમજ આપણી જેવા ચેતનાયુક્ત જીવો માલુમ પડે છે. વળી પદાર્થોની ગતિ અને સ્થિરતાના કારણરૂપ અવકાશ, સમય અને અન્ય વસ્તુઓનું પણ આપણને લાન થાય છે.

ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને વસ્તુતઃ ચેતન પ્રાણીઓ સાથે જ

લાગેવળગે છે. આથી આપણે વિશ્વના સરલ લાગો જ પાડીએ. એ લાગો નીચે મુજબ પડી શકે:—

દ્રવ્ય

ચેતનવંત [જીવ]

ચેતનરહિત [અજીવ]

ચેતનારહિત દ્રવ્યો—જડ પદાર્થોના વિભાગ હવે પછી કરીશું.

જે દ્રવ્યથી પ્રાણીઓમાં ચૈતન્ય ગણાય છે અને જે દ્રવ્યને પરિણામે અંતરબુદ્ધિ, સાવધાનતા, સુખ-દુઃખની લાગણી વિગેરે પરિણામે છે તેનાં અસ્તિત્વનો સ્વીકાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સામાન્ય રીતે કરતું નથી. આથી એ દ્રવ્યનાં અસ્તિત્વ માટે કંઈક પ્રમાણ આવશ્યક છે.

દરેક પ્રમાણનો ઉદ્ભવ કોઈ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુમાંથી થાય છે. સ્વયંસિદ્ધ બાબતોને કશાએ પૂરાવાની જરૂર રહેતી નથી. ચેતનાયુક્ત દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જે સત્ય વસ્તુથી સિદ્ધ થઈ શકે છે તે જ સત્ય વસ્તુથી જડ વસ્તુમાં ગતિ નથી એમ સાબીત થાય છે. જડ પદાર્થોની ગતિમાં ગમે તેવું આંદોલન હોય પણ તેથી તેમાં ચેતન છે એમ કહી શકાય નહીં. સ્નાયુઓનું કંપન કે મસ્તિષ્કના અણુઓનું આંદોલન એમાં ગમે તેવી ગતિ હોય તો તે વસ્તુતઃ ચેતનનું કારણ છે. જડ વસ્તુનાં આંદોલન તેમજ જડ વસ્તુની કોઈપણ ક્રિયા કરતાં સ્વરૂપ અને પ્રમાણની દૃષ્ટિએ ચેતના વિલિન્ન છે.

આ સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોય તેણે જડ પદાર્થની ગતિ અને ચેતનાના કાર્યના દૃષ્ટાંતોની વિચારાત્મક દૃષ્ટિએ તુલના કરવી, જેથી આ વસ્તુ ખરોખર સમજી શકાશે. એક દાખલો લઈએ. ઘડિયાળનું લોલક કેઈ મનુષ્ય ચલાવે અને લોલક એની મેળે ચાલે એ બંને ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ એક જ ક્રિયા લાગે છે. ખરી રીતે જોતાં બંને ક્રિયામાં ભેદ છે: પહેલું કાર્ય ચેતનનું કાર્ય છે, બીજી જડ વસ્તુની ક્રિયા છે. પહેલા કાર્યમાં ચેતનની સાવધાની છે, બીજામાં જડ પદાર્થનું આંદોલન છે. જો આ બંને દૃષ્ટાંતોની વિચારપુરઃસર તુલના કરવામાં આવે તો બંને સત્ય વસ્તુઓના પ્રકાર એકમેકથી ભિન્ન છે એમ દેખી-સમજી શકાશે. મસ્તિષ્કના અણુઓનું આંદોલન નીરખી શકવાનું સંપૂર્ણ પરિજ્ઞાન હોય તો આપણી એ નિરીક્ષણ શક્તિનું કાર્ય અને અણુઓની ગતિનું કાર્ય એ બંને જૂદાં જૂદાં કાર્યો છે એવો સ્પષ્ટ ભાસ થશે. અણુઓનું આંદોલન એક પ્રકારની ક્રિયા છે, એ આંદોલન સમયે જ ચાલતું ચેતનાનું કાર્ય એક જુદા જ સ્વરૂપની ક્રિયા છે. લોલકનું હલનચલન અને પરમાણુઓનું આંદોલન એ બંને અનુક્રમે લોલક અને પરમાણુઓની ક્રિયા છે. આ ક્રિયાઓ સંબંધી આપણું જ્ઞાન [કે ચેતના] લોલક કે પરમાણુઓમાં નથી.

ચેતના એક ગુણ છે. ગુણોનું અસ્તિત્વ દ્રવ્યથી પર હોતું નથી. આથી જડ વસ્તુને ગતિમાન કરતાં પણ તેથી જુદાં એવાં કેઈ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. સ્વયં ક્રિયાશીલ અને લાગણીપ્રધાન આ ચેતના દ્રવ્ય અસ્પષ્ટ

અને અદૃશ્ય છે; પણ તેનાં અસ્તિત્વનાં ચિન્હો બીજી વસ્તુઓમાં માલુમ પડે છે. તેનાં અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર જાતે પણ થઈ શકે છે. દરેક પ્રાણી સ્વયંક્રિયા-શીલતા, જ્ઞાનશક્તિ, વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિઓ આદિનો અનુભવ કરે જ છે.

મનુષ્યો, પશુ, પંખીઓ, નિશાચરો તેમજ દેવો એ બધાં ચેતન પ્રાણીઓ છે. એ સર્વમાં દ્રષ્ટિગોચરતા, જ્ઞાનશક્તિ, સ્પર્શજ્ઞેયતા, ગતિ, સ્વયંક્રિયાશીલતા તેમજ વૃત્તિપ્રાધાન્ય માલુમ પડે છે કે કલ્પનીય છે? આ સર્વ ગુણોના નીચે મુજબ બે લાગ થઈ શકે:—

(૧) દ્રષ્ટિગોચરતા, સ્પર્શજ્ઞેયતા અને ગતિ.

(૨) સ્વયંક્રિયાશીલતા, જ્ઞાનશક્તિ અને વૃત્તિ.

ઉપરોક્ત ૬ ગુણો પૈકી છેવટના ત્રણ ગુણોનો આવિર્ભાવ અચેતન-જડ વસ્તુમાં થતો નથી. ચેતન પ્રાણીઓ આત્મા અને શરીરરૂપ ભિન્ન પ્રકારનાં દ્રવ્યોનાં મિશ્રિત દ્રવ્યો છે એમ આથી સિદ્ધ થાય છે.

શરીર એ પરમાણુઓનો વિશાળ સમૂહ હોવાથી એક વસ્તુ-પદાર્થ છે. શરીરમાં પરમાણુઓ આવે છે ને જાય છે. આત્મા એક સજ્જતીય દ્રવ્ય છે. તે કોઈ વિવિધ પ્રકારના અંશો-દ્રવ્યોથી બનેલ મિશ્ર દ્રવ્ય નથી. એના કોઈ લાગ પડી શકતા નથી. આત્માના ગુણો શરીરના પરમાણુઓ માફક જતા-આવતા નથી. વળી આત્મા સ્વયમેવ શાશ્વત છે. તેની

કોઈ કાળે ઉત્પત્તિ થતી નથી. એક આત્મા બીજા આત્મામાં કદાપિ ઓતપ્રોત થતો નથી. વૃત્તિઓ, જ્ઞાનશક્તિ અને સ્વયં-ક્રિયાશીલતાનો સમૂહ તેમજ એ ત્રણે ગુણોના પર્યાયો મળીને એક વિલિન્ન-વ્યક્તિગત આત્મા બને છે. દરેક આત્મસમૂહ આવા પર્યાયયુક્ત અન્ય આત્મ-સમૂહોથી વિલિન્ન છે. આત્માના આ ગુણો અમિશ્ર છે. તેમનું નિરસન થતું નથી. તેઓ એક બીજાથી છુટા પડતા નથી. આસક્તિ (સંલગ્નતા) ના અંશની દ્રષ્ટિએ તેમનામાં પરિવર્તન થતું નથી. માત્ર પર્યાયો રૂપે જ તેમનામાં અવિરત પરિવર્તન થતું રહે છે.

મનુષ્યો, દેવો આદિ સ્વરૂપે જીવ-દ્રવ્યના ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્તો જીવની અવિશુદ્ધ દશાના છે. અશુદ્ધ આત્માઓમાં દૃશ્ય અને સ્પર્શવેદ્ય જડ વસ્તુઓ અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે સાહજિક અદૃશ્ય આત્મા સાથે સંલગ્ન બને છે. કોઈ રંગ કે રંગીન પદાર્થ નાખવાથી પાણી જેમ રંગીન બને છે તે પ્રમાણે જડ વસ્તુઓના કર્મના સંયોગથી આત્મા એક દૃષ્ટિએ વિચારતાં દૃશ્ય બને છે. શુદ્ધ પાણી જેમ રંગ રહિત છે તેમ આત્મા વિશુદ્ધ દશામાં અદૃશ્ય છે.

આ પ્રમાણે આત્મારૂપી પ્રથમ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. આત્મા કોઈ વ્યક્તિગત વિરાટ સ્વરૂપયુક્ત અને સર્વવ્યાપી આત્મા નથી. આત્મદ્રવ્ય એ અન્યોઅન્ય લિન્નલિન્ન અવરોધક આત્માઓનો સમૂહ છે.

હવે આપણે અચેતન દ્રવ્યના વિલાગોનો વિચાર કરીએ.

અચેતન દ્રવ્ય

જડતા-અચેતનતા એ નીચેની સત્ય વસ્તુઓની સર્વ-સામાન્ય વિશિષ્ટતા છે. જે સત્ય વસ્તુઓ જડ છે તેના પાંચ પ્રકાર છે. એ પ્રકારો આ રહ્યા:—

- (૧) જડ વસ્તુઓ-પદાર્થો (પુદ્ગલાસ્તિકાય)
- (૨) અવકાશ (આકાશાસ્તિકાય)
- (૩) ગતિને આલંબનરૂપ સૂક્ષ્મ પદાર્થ (ધર્માસ્તિકાય)
- (૪) ગતિને અવરોધક અને વિરામ ને આલંબનરૂપ અન્ય સૂક્ષ્મ પદાર્થ (અધર્માસ્તિકાય)
- (૫) સમય (કાળ)

સમયને લાક્ષણિક કે આલંકારિક અર્થમાં જ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ઉપરોક્ત પાંચે અચેતન દ્રવ્યોમાં વૃત્તિઓ, જ્ઞાનશક્તિ આદિનું અસ્તિત્વ નથી.

જડ પદાર્થો

પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્રમાંથી જડ વસ્તુઓ સંબંધી સાડું જ્ઞાન મળી શકે છે. પદાર્થોના અંતિમ લઘુત્તમ (નાનામાં નાનો) અવિલાન્ય અંશ જેને પરમાણુ કહે છે તે અત્રે દ્રવ્ય તરીકે સ્થાન ભોગવે છે. પદાર્થ માત્ર પરમાણુઓના બને છે. પરમાણુ બીજી કોઈ

વસ્તુ કે અંશોથી બનતો નથી. પરમાણુ એ નાનામાં નાનો અવિલાન્ય અંશ છે. જૈનોની માન્યતા મુજબ પરમાણુઓ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. આધુનિક રસાયણશાસ્ત્રમાં પરમાણુઓ સંબંધી જે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે તે જોતાં તેનાં કરતાં જૈન દર્શન મુજબ પરમાણુઓ સૂક્ષ્મતર છે. આધુનિક વિજ્ઞાને માની લીધેલ પરમાણુમાં જૈન દર્શનથી સ્વીકૃત થતા પરમાણુ કરતાં સ્થૂલતા વિશેષ છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના પરમાણુમાં જૈન દ્રષ્ટિએ વિચારતાં પરમાણુઓની સંખ્યા અનંત હોય છે, એટલે કે જૈન દર્શનથી વિચારતાં આધુનિકવિજ્ઞાને માનેલ પરમાણુ એ છેવટનો અવિલાન્ય અંશ નથી જ.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય (બે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો.)

ઉપર જે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે જૈન દ્રષ્ટિબિન્દુથી જોતાં કોઈ સ્થૂળ પદાર્થ નથી. સ્થૂળ પદાર્થ માત્રને અનેક ગુણો હોય છે. પદાર્થો વચ્ચે વિવિધ પ્રકારનો સંબંધ પણ હોય છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય જે બન્ને સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો છે તેમાં સ્થૂળ પદાર્થના કોઈ ગુણ નથી. સંબંધ કે અન્વયની દ્રષ્ટિથી વિચારતાં પણ આ બન્ને દ્રવ્યો કોઈ સ્થૂળ પદાર્થ નથી એમ કહી શકાય.* જૈન ફિલ્સુફી જ આ બન્ને દ્રવ્યોનો સ્વીકાર કરે છે. ગતિમાન વસ્તુઓ અને પ્રાણીઓની ગતિ અને સ્થિર થતા પદાર્થો અને પ્રાણીઓનાં સ્થૈર્યમાં તેઓ

અનુક્રમે સંલગ્ન કારણ-હેતુરૂપ હોય છે. પદાર્થો અને પ્રાણીઓની ગતિ તથા સ્થૈર્ય માટે આ હેતુઓની અનિ-
વાર્ય આવશ્યકતા છે.

અવકાશ

અવકાશ એ બીજા દ્રવ્યોને પોતાની અંદર સમાવાનું
કાર્ય કરે છે. તેને કોઈ પૂરક વસ્તુની જરૂર રહેતી નથી.
અવકાશનું સ્વરૂપ એવું છે કે પૂરક વસ્તુની જરૂર જ ન
રહે. અવકાશ એ સત્ય વસ્તુ છે, પણ તે પદાર્થ
(પુદ્ગલ) નથી.

સમય

સમય એ બીજાં પાંચ દ્રવ્યો માફક અવિલાબ્ય
અને અવિચ્છેદ અંશોનો સમૂહ નથી. માત્ર અનુકૂળતાને
ખાતર જ સમયને દ્રવ્ય કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તે દ્રવ્ય
કલ્પનાત્મક છે. સમયથી કોઈ વસ્તુ કે પ્રાણીમાં થતાં
પરિવર્તન (પર્યાય) થી આપણે જે તે વસ્તુ કે પ્રાણીની
પ્રથમતા કે ઉત્તરતા જાણી શકીએ છીએ. આવું પરિવર્તન
બીજા સર્વ પદાર્થો (દ્રવ્યો) ને સર્વસામાન્ય છે. સમય આ
પ્રમાણે ખરી રીતે પદાર્થની જુદી જુદી સ્થિતિઓનો કાળ છે.

દ્રવ્યની વ્યાખ્યા

જે જે લિપ્ત લિપ્ત દ્રવ્યોનું વિશ્વ બનેલું છે તેનો
વિચાર કર્યા પછી હવે આપણે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા ઉપર
આવીએ. દ્રવ્યની આ વ્યાખ્યા એવી હોવી જોઈએ કે

તેમાં ઇન્દ્રિઓથી દૃશ્ય તેમજ સ્પર્શવેદ્ય પદાર્થો (જડ વસ્તુઓ) અને ઇન્દ્રિઓથી અજ્ઞેય આધ્યાત્મિક દ્રવ્ય (આત્મા) નો પણ સમાવેશ થઈ શકે.

દરેક પદાર્થોની ચાર જુદી જુદી રીતે નિરીક્ષા થઈ શકે. આથી આ ચારે દ્રષ્ટિબિન્દુથી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આપવી યુક્ત છે. દ્રવ્યની આ રીતે વ્યાખ્યા આપવી એ યથાર્થ રીતે શક્ય નથી; માત્ર વિચારની દ્રષ્ટિએ જ તે શક્ય છે.

વ્યાખ્યા પહેલી—સમય, અવકાશ અને પર્યાયોનું ન્યૂનાધિકત્વ (ભિન્નભાવ) જેમાં એકત્ર રીતે સંલગ્ન બને છે તેને દ્રવ્ય કહે છે. વસ્તુનાં શાશ્વત સ્વરૂપનાં દ્રષ્ટિબિન્દુ (દ્રવ્યાર્થિક નય) થી આ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. કોઈ પણ પદાર્થના સમૂહના પરમાણુઓ (લઘુતમ અંશો) ની સંખ્યા પરત્વે મતભેદ હોવા છતાં પદાર્થના સમૂહમાં તો એકતા પ્રવર્તે છે. દાખલા તરીકે—એતના યુક્ત વ્યક્તિઓનું પરસ્પર સામ્ય હોતું નથી, આમ છતાં એ સર્વમાં આત્મત્વનો જે સમૂહ છે તે એક જ દ્રવ્ય છે.

વ્યાખ્યા બીજી—દ્રવ્ય એ ગુણો અને પર્યાયોનું અધિકરણ છે. વસ્તુની સ્થિતિ એટલે તેનાં પરિવર્તમાન સ્વરૂપ (પર્યાયાર્થિક નય) નાં દ્રષ્ટિબિન્દુથી આ વ્યાખ્યા ઘટાવી શકાય. ગુણો ફેરફાર વિના કાયમ રહી દ્રવ્ય સાથે સંલગ્ન રહે છે. પર્યાયો એક પછી એક થયા કરે છે. માટીના અમુક અંશને સર્વદા આકાર તો હોય છે, પણ એ આકાર હંમેશા એક જ હોતો નથી. માટીનો એ અંશ કદાપિ

આકાર રહિત બનતો નથી. આકાર એ નિશ્ચિત ગુણ છે. તે કોઈ વાર ગોળ તો કોઈ વાર ચોરસ પણ હોઈ શકે. આકારના એ પર્યાયો છે.

વ્યાખ્યા ત્રીજી—ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા એ ગુણો જેમાં છે તે દ્રવ્ય છે. પૂર્વોક્ત એ દૃષ્ટિબિન્દુઓ એકત્ર કરતાં આ વ્યાખ્યા નિષ્પન્ન થાય છે. અસ્તિત્વની નવીન રીતનો ઉદ્ભવ થતાં તેની પૂર્વની અવસ્થાનો નાશ થાય છે; દ્રવ્ય માત્ર કાયમ રહે છે. એક ધરનો નાશ થતાં ક્યારાનો ઢગ ઉત્પન્ન થાય છે (અસ્તિત્વમાં આવે છે) પણ ધરની ધંટો વિગેરે તો તે જ રહે છે.* દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી કે તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી થતી. દ્રવ્યનાં અસ્તિત્વની બુદ્ધિ બુદ્ધિ રીતિઓ જ ઉદ્ભવે છે અને એ રીતિઓનો જ નાશ હોઈ શકે છે. દ્રવ્યના વિલાગો વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધોની ઉત્પત્તિઓ થાય છે કે એ સંબંધોનો નાશ પણ થાય છે. છેલ્લા દ્રષ્ટાન્તમાં આ વસ્તુ રપષ્ટતાથી માલુમ પડી શકે છે.

વ્યાખ્યા ચોથી—ખાસ કાર્ય કરે તે દ્રવ્ય એ દ્રવ્યની ચોથી વ્યાખ્યા છે. આ વ્યાખ્યા એક સામાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુ છે. ખાસ દ્રવ્યને જ તે લાગુ પડી શકે છે.

દ્રવ્યની ઉપરોક્ત દરેક વ્યાખ્યા આત્મા (આધ્યાત્મિક

*આ દૃષ્ટાન્ત સત્ય છે. એને ઉલટાવવાથી બનતું દ્રષ્ટાન્ત પણ સત્ય છે. ઉલટાવેલું દ્રષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે હોય: “ક્યારાનો ઢગ ઉત્પન્ન થતાં ધરનો નાશ થાય છે.”

દ્રવ્ય) તેમજ દરેક જડ વસ્તુઓને લાગુ પડી શકે છે. હવે આપણે દ્રવ્યના સ્વરૂપોનો વિચાર કરીએ.

દ્રવ્યનાં સ્વરૂપો

તમામ દ્રવ્યોમાં બે પ્રકારનાં સ્વરૂપ માલમ પડે છે. અસ્તિત્વ ધરાવતી કોઈ પણ ગુણધર્મ-વિશિષ્ટ અને સત્ય વસ્તુ (કે પ્રાણી) ની વિચારણા સામાન્ય કે વિશિષ્ટ રીતે જ થઈ શકે. આ છેલ્લાં કથનનો સાર એ છે કે, એક વસ્તુઓનાં સ્વરૂપો બીજી વસ્તુઓની દ્રષ્ટિએ સર્વસામાન્ય હોય છે. વસ્તુઓનો આ સામાન્ય સ્વભાવ છે. એ ઉપરાંત પ્રત્યેક વસ્તુને 'પોતાનું' ખાસ સ્વરૂપ (વિશેષ સ્વભાવ) પણ હોય છે. દા. ત. આ પુસ્તક બીજી જડ વસ્તુઓની માફક એક જડ પદાર્થ છે. આમ પુસ્તક અને બીજી ભૌતિક વસ્તુઓનું, જડતાની દ્રષ્ટિએ સામાન્ય સ્વરૂપ છે એ ઉપરાંત પુસ્તક એ કાગળ રૂપે એક વિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે. પુસ્તકનું આ રીતે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે.

‘ફક્ત પદાર્થ’ ‘કોઈ વસ્તુ કે દ્રવ્ય જ’ એમ સામાન્ય રીતે જૈન સિદ્ધાન્ત અનુસાર બોલી શકાય નહિ. જૈન સિદ્ધાન્તમાં આ શબ્દોને સામાન્ય રીતે સ્થાન નથી. આનું કારણ એ છે કે જ્યાં જ્યાં જડ પદાર્થ (પદ્મ) છે ત્યાં ત્યાં એ પદાર્થ અમુક પ્રકારનો તો છે જ. દા. ત. કાગળ-કાગળ તે કાગળ છે, તે પત્થર હોઈ શકે નહિ. વળી જ્યાં જ્યાં દ્રવ્ય છે ત્યાં ત્યાં એ દ્રવ્ય અમુક પ્રકારનું હોય છે એમ પણ ખરું. પદ્મ અમુક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે અને એ રીતે આ મંતવ્યનું સમર્થન થાય છે.

દ્રવ્યનાં સામાન્ય સ્વરૂપો પૈકી એક અસ્તિત્વ અને બીજું જ્ઞેયત્વ (પ્રમેયત્વ) છે. કાન્તની ક્ષીલ્સુક્ષ્મીમાં દ્રવ્યનાં પ્રમેયત્વ-સ્વરૂપને સ્થાન જ નથી અને એ રીતે કાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન જૈન દર્શનથી જુદું પડે છે. દ્રવ્યમાં પ્રમેયત્વ છે-વસ્તુઓ જ્ઞેય છે એમ જૈન ધર્મ માને છે.

દ્રવ્યનાં સામાન્ય સ્વરૂપો શાશ્વત છે. સામાન્ય સ્વરૂપોનું પૃથક્કરણ થઈ શકે નહિ. બધા દ્રવ્યોનાં સર્વ-સામાન્ય સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) શાશ્વતપણું, અનુત્પાદતા અને અવિનાશિતા (નિત્ય સામાન્ય સ્વભાવ)

દ્રવ્યનાં આ સ્વરૂપો એક અર્થમાં જ ઘટાવી શકાય છે. તેમના એકથી વધારે અર્થો ઘટાવી શકાતા નથી.

(૨) વિનાશિતા (અનિત્ય સામાન્ય સ્વભાવ) દ્વા. ત. સુવર્ણનો વીંટીરૂપે નાશ થાય છે, પણ તે કોઈ વસ્તુરૂપે (સોના રૂપે) કોઈ સ્થળે સદાકાળ છે જ. વીંટીના નાશમાં બીજો નાશવાળો અર્થ ઘટાવતાં દ્રવ્યનો વિનાશ પરિણમે છે. દ્રવ્યની વિનાશિતાનું સ્વરૂપ ઘટાવી શકાય છે.

(૩) એકતા (એકત્વ)

(૪) અનેકતા (અનેકત્વ)

(૫) લેદ્દત્વ (પરસ્પર લિન્નતા)

(૬) અલેદ્દત્વ (અલિન્નતા)

સર્વજ્ઞતાની દ્રષ્ટિએ વસ્તુનાં સામાન્ય સ્વરૂપો અનંત છે.

દ્રવ્યનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપોમાં ચેતના પણ છે. ચેતના એ ચેતન દ્રવ્ય (જીવ) નું લાક્ષણિક રૂપ છે. આકાર હોવો એ બીજું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે અને તે પુદ્ગલની એક વિશિષ્ટતા છે. આ જ પ્રમાણે બીજી વસ્તુઓને સમાવવી-ધારણ કરવી એ અવકાશનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. સર્વજ્ઞત્વની દ્રષ્ટિએ વિચારતાં દ્રવ્યનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો, તેના સામાન્ય સ્વરૂપોની માફક અનંત છે.

દરેક વસ્તુને આમ પોતાનાં વિશિષ્ટ તેમજ બીજી વસ્તુઓ જેવાં સામાન્ય સ્વરૂપો હોય છે. હવે આપણે દ્રવ્યને જાણવાની રીતો કે દ્રવ્યના નયો વિષે વિચાર કરીએ. જ્ઞાત વસ્તુમાંથી અજ્ઞાત વસ્તુ પ્રત્યે પ્રયાણ કરવું એ તત્ત્વજ્ઞાનનો એક પ્રદેશ છે.* જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની શૈલી, વિચારણા પૃથક્કરણ અને સંયોગીકરણની છે.

પૃથક્કરણ લાવ—અગાઉ મનની જે દશા વર્તે છે તેનું નામ વિચારણા. વિચારણાની દશા સૌથી પૂર્વગામી છે. તેમાં કોઈ વસ્તુ કે લાવનું અનિશ્ચિત પણ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન એક જુદા જ વિષય તરીકે થાય છે. આ દશા પછી પૃથક્કરણ લાવ ઉપયુક્ત બને છે. વિશ્વની સત્ય વસ્તુઓ સાથે એકતા એ જ ખરી વિચારણા એવું ઘણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું મંતવ્ય છે. પૃથક્કરણ લાવ એટલે મૂળતત્ત્વશોધનનો ઉપયોગ વિચારણાની દશા બાદ અત્યંત આવશ્યક છે.

* એશીયાટીક ક્વોર્ટર્લી, જુલાઈ ૧૯૦૦, પૃષ્ઠ ૧૪૨; તત્ત્વાર્થ-ધિગમ સૂત્ર ૧-૧૫; જર્મન ઓફ જર્મન ઓરીયેન્ટલ સોસાયટી, વોલ્યુમ ૬૦ પૃષ્ઠ ૨૯૫.

મૂળતત્ત્વ શોધનનું કાર્ય વિચારણા પછી શરૂ થાય છે. મૂળતત્ત્વશોધન એટલે જેય વસ્તુના વિભાગો, તત્ત્વો, ગુણો કે દ્રષ્ટિબિન્દુઓનું પૃથક્કરણ.

સંયોગીકરણ એ સર્વથી છેલ્લું છે. તેમાં વિચારણા અને પૃથક્કરણથી પ્રાપ્ત કરેલ અનિશ્ચિત જ્ઞાનમાં વિશેષ તત્ત્વનું શોધન થઈ વિવિધ પ્રકારના દ્રષ્ટિબિન્દુઓથી સંબંધ-યુક્ત એકતા થાય છે.

હવે વસ્તુની વિવિધ દ્રષ્ટિએ વિચારણા (નયવાદ) શરૂ થાય છે.

વસ્તુના દ્રષ્ટિબિન્દુઓની વિચારણા.

વસ્તુના દ્રષ્ટિબિન્દુઓની વિચારણા એટલે વસ્તુને જાણવાની જુદી જુદી રીતો. આ વિષય ફર્સ્ટ પ્રીન્સિપલ્સ ઓફ ધી જૈન પ્રીલોસોફી નામના પં. એચ. એલ. ઝવેરી-કૃત પુસ્તકમાં કંઈક વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે. મજ-કુર પુસ્તકનું મૂલ્ય ૧ શીલીંગ ૪ પેન્સ છે અને તે જૈન પબ્લીશીંગ હાઉસ (આરાહ, યુ. પી.) કેલ્ચુરક કંપની (લાંડન) માંથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.

કોઈ વસ્તુ કે ભાવનું પૃથક્કરણ કરવામાં તેના વિવિધ દ્રષ્ટિબિન્દુઓની વિચારણા થાય છે.

એક વસ્તુના અસંખ્ય ગુણો પૈકી એક જ ગુણનો વિચાર કરતાં બાકીના ગુણોનો અસ્વીકાર ન જ

થઈ શકે. વસ્તુનાં દ્રષ્ટિબિન્દુઓનાં એ પ્રકાર છે—
 શાશ્વત દ્રષ્ટિબિન્દુઓ અને વિનાશી દ્રષ્ટિબિન્દુઓ. દા.
 ત. આ પુસ્તકને પુસ્તકરૂપે ગણતાં તે વિનાશી છે. તે
 અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે અને (વિનાશી હોવાથી) અસ્તિત્વ
 રહિત થશે, પણ પુસ્તકની જડ વસ્તુના પરમાણુઓ તરીકે
 ગણના કરતાં તે વિનાશી નથી. જડ વસ્તુઓના પરમાણુઓ
 તરીકે તે અવિનાશી-શાશ્વત છે. પુસ્તક રૂપી જડ પદાર્થના
 પરમાણુઓ કોઈ કાળે પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં નથી. એ
 પરમાણુઓ કોઈ કાળે પણ અસ્તિત્વશૂન્ય બનશે એ
 અશક્ય જ છે. એક દ્રષ્ટિબિન્દુથી એટલે દ્રવ્યાર્થિકનયથી
 વિચારતાં વિશ્વ અનાદિ તેમજ અનંત છે. પર્યાયાર્થિક
 નયનાં બીજાં દ્રષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરતાં વિશ્વમાં દરેક ક્ષણે
 ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા જ કરે છે. મૂળતત્ત્વશોધનમાં
 આ બંને દ્રષ્ટિબિન્દુઓ માલુમ પડે છે.

સંયોગીકરણ એ મૂળતત્ત્વશોધનનું અનુગામી છે
 અને તેથી કોઈ વસ્તુને વ્યક્ત કરવાની લિન્નલિન્ન રીતિ-
 ઓનો ઉપક્રમ શરૂ થાય છે. વસ્તુને વ્યક્ત કરવાની જુદી
 જુદી રીતિઓ તેનું નામ સ્યાદ્વાદ છે. સ્યાદ્વાદ એટલે
 વસ્તુના અવિલિન્ન મિશ્રિત ગુણો અને સંબંધોને નિર્મૂળ
 ન કરવાનો સિદ્ધાન્ત. સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાન્તમાં વસ્તુમાં
 અલિન્ન રીતે મિશ્રિત થયેલા ગુણો (અને સંબંધો) કાયમ જ
 રહે છે.

વસ્તુ વ્યંજનના પ્રકાર. (સ્યાદ્વાદ)

સંયોગીકરણ એટલે વસ્તુનાં સ્વરૂપોને એકત્ર કરીને મૂકવાં તે. વસ્તુનાં દરેક શક્ય સ્વરૂપનું અલેદ્ય સંયોજન કરવામાં સત્ય રહેલું છે એવો સાક્ષાત્કાર વિચાર-પૂર્વક સંયોગીકરણથી થાય છે. વસ્તુનાં યથાર્થ સત્ય કથન (વક્તવ્ય) માટે તેના આવિષ્કાર (વ્યંજન) ની સાતે રીતિ-ઓનો સ્વીકાર અનિવાર્ય છે. આથી કોઈ વસ્તુ વિષયક આવિષ્કાર કેમ કરવો તે યથાયોગ્ય રીતે સમજી શકાય છે. વસ્તુ-વ્યંજનના આ પ્રકારોને સ્યાદ્વાદ કહે છે. સ્યાદ્વાદ એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ એ સિદ્ધાન્તને સ્થાન મળ્યું છે. બીજા કોઈના તત્ત્વજ્ઞાનમાં એ સિદ્ધાન્ત માલુમ પડતો નથી. સ્યાદ્વાદ એટલે વસ્તુના વિલાગો, તત્ત્વો, ગુણો અને દ્રષ્ટિબિન્દુઓનો અલેદ્યતા યુક્ત સિદ્ધાન્ત. સ્યાદ્વાદ એ વસ્તુને સંયોગીકરણની દ્રષ્ટિએ જાણવા કે વ્યક્ત કરવાની રીતિ છે.

વસ્તુનું અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ વ્યક્ત કરવાના સાત પ્રકાર છે. આ સાતે પ્રકારોને પરસ્પર સંબંધ છે. દરેક પ્રકારમાં બીજા પ્રકારો માની લેવામાં આવે છે. દરેક પ્રકારમાં અન્ય સર્વ પ્રકારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ક્લિતાર્થની દ્રષ્ટિએ એક પ્રકારમાં બાકીના પ્રકારોનું નિદર્શન થાય છે. આ સાતે પ્રકારોનો સ્વીકાર કરતાં અને એ રીતે સત્ય જોલતાં કોઈ પણ મનુષ્યને ઉન્માર્ગે લઈ જવાય છે, એવું કોઈ રીતે સંભાવ્ય નથી. સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત

સંબોધિત મનુષ્યને કોઈ રીતે ખોટી દોરવણી કરતો નથી. એમાં કોઈ પણ વસ્તુનાં યથાર્થ સત્ય કથન માટે જે તે કથન ‘સ્યાત્’ ક્રિયાવિશેષણથી શરૂ થાય છે. વસ્તુના યથાર્થ વક્તવ્ય માટે બીજી છ ગર્ભિત રીતિઓ છે એવું આ ખાસ ક્રિયાવિશેષણથી સૂચિત થાય છે. દા. ત. આપણે માટી નથી એ નકારાત્મક કથન ‘આપણે અમર-આત્મા’ છીએ એવાં નિશ્ચયાત્મક કથનની દ્રષ્ટિએ અર્થસિદ્ધ છે. વસ્તુ-વ્યંજનના ૭ પ્રકારોમાં એક નિશ્ચિત કથન હોય છે અને એથી ગર્ભિત બીજા છ પ્રકારો અર્થસિદ્ધ બને છે. એક વસ્તુના અનેક ગુણોનું નિવેદન એક જ કથન (વાક્ય)માં થઈ શકે નહિ. જે કથનથી વસ્તુના એક ગુણનું વિધાન થાય છે તેથી અન્ય સર્વ ગુણોનું ગર્ભિત રીતે નિદર્શન થાય છે.

હેતુભાવ (કારણત્વ)

જીવનનો આનંદ જીવન-કલહ પછી આવે છે એમ શ્રી વીરચંદ્રલાઈ ગાંધીએ કહ્યું છે. જીવનના આ આનંદમાં મનુષ્ય વિચારેથી ઓતપ્રોત બને એ સંલવનીય છે. વિચારો-મનન એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગતિમાન આત્મા (સવિશેષ ભાગ) છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરતાં શરૂઆતમાં વિશ્વનાં આદિકારણ (મૂળ) નું સંશોધન કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. આ સ્થિતિમાં કારણત્વના નિયમો સ્થાપિત કરવાના મનોરથો જાગે છે અને એની સિદ્ધિ અર્થે યથાયોગ્ય પ્રયત્નો થાય છે. પૃથક્કરણ દ્રષ્ટિથી કેટલાક વિચારો કર્યા

પછી ઘણા મનુષ્યો કોઈ પ્રાણી કે સજાતીય દ્રવ્યને ઇષ્ટ તરીકે કદપી લઈ પ્રવર્તમાન (ચાલુ) વિચારોથી પરાવૃત થાય છે. આ રીતે જેઓ વચમાં જ અટકી પડે છે તેઓ ઇષ્ટરૂપ માની લીધેલ વસ્તુને વિશ્વનાં આદિકારણ કે મૂળરૂપ માને છે. તત્ત્વજ્ઞાન ચુકત વિચારસરણીના આ પ્રારંભિક પ્રયત્નોમાં સત્ય વસ્તુની સિદ્ધિનાં બે દ્રષ્ટિબિન્દુઓ (દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યયાર્થિક નય) નીરખી શકાય છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ (કોઈ કાળે) થયાનું માની લેવામાં દ્રવ્યાર્થિક નયનું પ્રથમ દ્રષ્ટિબિન્દુ તરવરે છે. મૂળ (આદ્ય) ચેતન કે દ્રવ્યને ઉત્પત્તિ જ ન હોવાની માન્યતા સત્ય વસ્તુની સિદ્ધિનું બીજું દ્રષ્ટિબિન્દુ આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે. આ પ્રારંભિક તત્ત્વજ્ઞાનોમાં આદિદ્રવ્ય કે મૂળ પ્રાણીના સંબંધમાં કોઈ પણ કારણ કે નિષ્પત્તિ સ્થાન આપવામાં આવતું નથી.*

તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વધુ વિચાર કરતાં, આ બન્ને દ્રષ્ટિબિન્દુઓનો સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે સત્ય ઉપયોગ થઈ શકે. આ ઉપયોગ એક લિન્ન અર્થમાં જ શક્ય છે. આધુનિક જગતને જ એક દ્રષ્ટિબિન્દુથી ઘટાવવું અને મૂળ કે પ્રથમ કારણ રૂપે સ્થાપિત કરેલ દ્રવ્ય કે પ્રાણીની જ બીજા દ્રષ્ટિબિન્દુથી નિરીક્ષા કરવી એવું પૂર્ણ (પરિપક્વ) તત્ત્વજ્ઞાનમાં બની શકે નહિ. બન્ને દૃષ્ટિથી કોઈ સત્ય વસ્તુ તરફ સર્વદા ગમન થઈ શકે છે એવો પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. ભૂતકાલીન, વર્તમાન કે ભાવિ કોઈ પણ સત્ય વસ્તુની

નિરીક્ષા આ બંને રીતે થઈ શકે. દૃશ્યનાં સ્વરૂપમાં આ વિષે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

ભૂતકાળમાં જેનું અસ્તિત્વ હતું, હાલમાં જે વિદ્યમાન છે અને ભવિષ્યમાં જેનું અસ્તિત્વ થશે તે સર્વનું ચેતન પ્રાણી કે જડ વસ્તુ તરીકે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ઉત્પત્તિ વિનાશ અને શાશ્વતપણું જેમાં હોય તે ચેતન કે જડ એવી ચેતન તેમજ જડ પદાર્થની વ્યાખ્યા છે. પુદ્ગલ, અવકાશ, કાળ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને દરેક વ્યક્તિગત આત્માને શાશ્વત ગણી સત્ય વસ્તુને ઉત્પત્તિ જ ન હોવાનું દૃષ્ટિબિન્દુ જૈનદર્શન ગ્રહણ કરે છે. શાશ્વત સાધનોને ઉત્પત્તિ જ ન હોય એવી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની સ્પષ્ટ માન્યતા છે. કોઈ એક જ જીવ કે મૂળ દ્રવ્યના સંબંધમાં જ જૈન ધર્મની આ પ્રકારની માન્યતા નથી. સર્વ જીવો અને દ્રવ્યના સંબંધમાં જૈન મંતવ્ય એ જ છે.

“જગત્ આદિની ઉત્પત્તિનાં દ્રષ્ટિબિન્દુ સાથે જ શાશ્વત જગત્ને હેતુભાવ કે મૂળ કારણ કેમ હોઈ શકે?” એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. દરેક પ્રાણી કે વસ્તુનાં પ્રત્યેક પરાવર્તનનું સ્વરૂપ એવું છે કે, પરાવર્તનનાં દરેક સ્વરૂપને સમય અને કારણ રૂપે ઉત્પત્તિ હોય છે જ, એવો મજકુર પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકાય. આ મંતવ્ય વર્તમાન જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ તેમજ ભૂતકાલીન અને ભાવી દરેક વસ્તુ અને પ્રાણીને લાગુ પડી શકે છે. જડ પદાર્થના અંતિમ પરમાણુઓ અને પ્રત્યેક આત્માના ગુણોમાં નિત્ય પરાવર્તન થતું રહે છે. જડ વસ્તુઓ

અને ચેતન પ્રાણીઓમાં આ પ્રમાણે પરિવર્તનો નિત્ય થયા કરે છે એ તેમનાં પર્યાય-સ્વરૂપ છે. વિવિધ વસ્તુઓ તેમજ પ્રાણીઓ વચ્ચેના સંબંધમાં પણ પર્યાયોની નિષ્પત્તિ થાય છે. આથી નૂતન વસ્તુઓ અને નવીન પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ અવિરત રીતે થયાં કરે છે. શાશ્વત વિશ્વમાં તેના પર્યાયોની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે. પર્વત ઉપરનો ખરફ પીગળીને પાણી થતાં પાણીનો ઉદ્ભવ થાય છે. પાણીના એ ઉદ્ભવથી ખરફનો નાશ થાય છે. આમ છતાં એનાં ઓક્સીજન અને હાઇડ્રોજન તત્વો કાયમ રહે છે. એક બે વધુ દષ્ટાન્તો લઈએ. મીઠાની પૂરી થતાં નૃત્ય શરૂ થાય એ નૃત્યનું મૂળ છે. નૃત્યનું અસ્તિત્વ થતાં મીઠાનીનું અસ્તિત્વ આદ્યું બન્યું છે. મીઠાનીનો લાલ લેનારાઓ નૃત્યનો લાલ પણ લે છે. ફેર એટલો જ કે તેમના વચ્ચેનો સંબંધ નવીન પ્રકારનો થાય છે. નિહારિકા અત્યંત શીત બનતાં તેમાંથી (સૂર્યમાળા બને તો) સૂર્યમાળાનો ઉદ્ભવ થાય છે અને નિહારિકાનો નાશ પરિણમે છે. આમ છતાં સામ્યદ્રવ્યનું અસ્તિત્વ તો રહે છે જ.

આ બધાં પરિવર્તનો કેમ થાય છે એનો વિચાર કરવો ઘટે છે. આથી આપણે હેતુભાવ વિષે કંઈક બાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

હેતુભાવ એ બે જુદી વસ્તુઓ કે એક સખતીય વસ્તુનાં બે દ્રષ્ટિબિન્દુઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે.

હિમ પીગળે છે કારણ કે સૂર્ય ઉષ્ણ છે. આમાં સૂર્ય અને પીગળતાં હિમ વચ્ચે કારણ-સંબંધ છે. હિમ અને પાણી વચ્ચેનો સંબંધ પણ કારણ-સંબંધ છે. આથી હિમ પાણીનાં કારણરૂપ છે એ સહજ સમજી શકાશે.

સૂર્યની ઉષ્ણતાથી હિમ પાણીરૂપે પરિણમે છે, એમાં બે પ્રકારનાં કારણો છે:—(૧) હિમ જે મુખ્ય કારણ છે; (૨) સૂર્ય એ કાર્યને માટે સાધનરૂપ, પ્રાસંગિક કે નિર્ણયોત્પાદક કારણ બને છે.

પહેલું કે મહત્ત્વનું કારણ જેને ઉપાદાન કારણ કહે છે તેનું પૂર્વસ્થિતિ સાથે સામ્ય રહે છે. નિર્ણયોત્પાદક કારણ (નિમિત્ત કારણ) એ હંમેશાં બુદ્ધી જ વસ્તુ હોય છે. નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણો કદાપિ એક હોઈ શકે નહિ.

કોઈ પણ વસ્તુ કે દ્રવ્ય અને તેનાં આવિષ્કરણો (સ્વરૂપો) નાં મહત્ત્વનાં (મુખ્ય) કારણોમાં પરિણામ તેમજ કારણ વસ્તુતઃ એક જ (અલિન્ન) હોય છે. આત્માનાં મૂળ મહત્ત્વનાં કારણ અને આત્માની પૂર્વસ્થિતિ વચ્ચે એકતા જ હોય. પાણીનું વાસ્તવિક કારણ પાણીની પૂર્વ સ્થિતિ-બરફ છે એ આપણે હમણા જ જોયું.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુલાવનો નિયમ દરેક ક્રિયા માટે બે કારણોનો સ્વીકાર કરે છે. દરેક ક્રિયામાં આ બંને કારણો એક સરખાં આવશ્યક છે. દરેક કાર્યમાં તેમનું એક

સરખું અસ્તિત્વ હોય છે. વળી પ્રત્યેક ક્રિયામાં તેમની વસ્તુતા (સત્યતા) પણ સમપ્રમાણમાં જ હોય છે. નિર્ણયકારક કારણ અન્ય વસ્તુની રચનામાં કારણભૂત બને છે. આ બીજી વસ્તુ પ્રતિક્રિયામાં-વિરોધી કાર્ય કરવામાં-સક્રિય બને છે. આ એક મહત્ત્વનો મુદ્દો હોવાથી તે સમજવા માટે ઘડીઆળનું દ્રષ્ટાન્ત જરૂરનું છે. ઘડીઆળ ભેતાં જ આપણે તેના બનાવનાર અને ઘડીઆળના ધાતુરૂપ બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોની ચર્ચા કરીએ છીએ; ઘડીઆળ બનાવનાર અને ઘડીઆળના ગુણ-દોષ કાઢીએ છીએ. ઘડીઆળીના હાથમાં ધાતુના કકડાઓ પ્રતિક્રિયાશીલ બની નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેમના અન્યોઅન્ય સંબંધમાં પણ પરિવર્તન થાય છે. જે કકડાઓ ઘડીઆળરૂપ ન હતા તે ઘડીઆળરૂપ બને છે. જો કોઈ પ્રાણી (દેહધારી) કોઈ રીતે અન્ય પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કરે તો નવીન પ્રાણી અને તેનો કર્તા અગાઉ પણ અસ્તિત્વમાં હતા જ એવી પ્રતીતિ થઈ શકે છે. પિતા કે ગુરૂનાં દ્રષ્ટાન્તો ઉપરથી આ સત્ય વસ્તુ બોધગમ્ય થશે. પુણ્યશાળી કે પાપી દરેક દેહધારી મનુષ્ય પોતાની અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા મથે છે. ભૂતકાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારતાં, જે તે વસ્તુ (કોઈ પણ વસ્તુ) ઉત્પન્ન થતી જ નથી એમ કહી શકાય. પૂર્વનું શરીર છોડીને કોઈ ગર્ભમાં બાળકો આવે છે અને એ રીતે બાળકની ઉત્પત્તિ નથી. અધિક શું ?

વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને તેના હેતુભાવ વિષયક અનિશ્ચિત વિચારો, નિર્મળ અને નિશ્ચિત બુદ્ધિયુક્ત

વિચારોરૂપે આ પ્રમાણે પરિણમે છે. વિચારોનો આ નિશ્ચિત વિકાસ અત્યંત લાલદાયી છે.

આપણે વિચારવાના વિષયનો પ્રથમ ખંડ પૂરો થયો. વિશ્વને પાંચ વિલિન્ન દ્રવ્યો (સત્ય વસ્તુઓ) નાં તંત્ર (રચના) રૂપે આપણે જોયું. આ પાંચ દ્રવ્યો પૈકી પુદ્ગલ અને આધ્યાત્મિક દ્રવ્ય (આત્મદ્રવ્ય) એ બે દ્રવ્યો અનંત લઘુત્તમ અને સંબંધયુક્ત અંશોનો સમૂહ છે. એ દરેક અંશમાં અલેધ મિશ્રતાયુક્ત ગુણો છે. ભૌતિક તેમજ આત્મદ્રવ્યના આ અંશો શાશ્વત છે. માત્ર તેમના પારસ્પરિક સંબંધોમાં જ નિત્ય પરિવર્તન થયા કરે છે. વિશ્વનાં તત્ત્વો પોતાના ગુણોના પર્યાયોનાં શાશ્વત પરિવર્તનમાં અવિરત રીતે ક્રિયાશીલ હોય છે. વિશ્વ આ પ્રમાણે એક સન્નતીય દ્રવ્ય કે એક વ્યક્તિ-આત્મા નથી. વિશ્વમાં એક વિરાટ આત્મા સર્વત્ર પ્રવર્તે છે અને તે અનેક આત્માઓ રૂપે વિલિન્ન બને છે એમ પણ માની શકાય નહિ. જ્ઞાન એ અંતિમ ભૂમિકા છે. વિશ્વના શેષ ભાગ અને પોતાના આત્મા વચ્ચે સામ્ય ન હોવાનું દરેક વ્યક્તિ-આત્માને સામાન્યતઃ જ્ઞાન હોય છે. પ્રત્યેક આત્મામાં અન્ય આત્માઓ તેમજ વસ્તુઓનું અનસ્તિત્વ હોવાનું સર્વ આત્માઓનું સાહજિક સ્વરૂપ છે, એવું આત્માનું અધઃપતન કરનારાં તત્ત્વોથી સર્વથા મુક્ત થયેલા સર્વજ્ઞ ભગવંતોનું સ્પષ્ટ કથન છે. એક આત્મા બીજે આત્મા ન જ બની શકે એવો સર્વજ્ઞોનો પરમ બોધ છે. વળી આ વિશ્વ આત્મા રહિત કોઈ યંત્રક્રિયા નથી. કોઈ પ્રાણીએ (પરમેશ્વરે) તેની શૂન્યમાંથી ઉત્પત્તિ કરી છે એમ પણ નથી.

મનુષ્ય વિશ્વનો એક ભાગ છે અને ધર્મ-સિદ્ધાન્તની દ્રષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. આથી હવે પછીનાં પ્રકરણમાં મનુષ્યની વસ્તુસ્થિતિ (સઘસ્થિતિ) અને સંલાભ્ય સ્થિતિ સંબંધી વિવેચન કરવામાં આંચું છે. મનુષ્યની સંલાભ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (મોક્ષમાર્ગ) ના ઉપાયોનું પણ તેમાં નિદર્શન કરવામાં આંચું છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

મનુષ્યની સઘસ્થિતિ. (વર્તમાન સ્થિતિ.)

મનુષ્ય એટલે કોઈ પણ માનવ પ્રાણી. આ પ્રકરણમાં મનુષ્ય સંબંધી મુખ્યત્વે વિચારણા કરવામાં આવી છે. આમ છતાં તેમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલો સિદ્ધાન્ત મનુષ્યોને તેમજ સર્વ પ્રકારના અન્ય ચેતન પ્રાણીઓને લાગુ પડે છે. આ સિદ્ધાન્ત વનસ્પતિ, પશુ-પક્ષીઓ, જીવ-જંતુઓ, નિશ્ચયરો, દેવો અને જીવન કોઈ પણ સ્વરૂપવાળાં પ્રાણીને એક સરખો જ લાગુ પાડી શકાય છે.

મનુષ્ય માત્ર એક જ અંશથી બનેલ પ્રાણી નથી. તે આત્મા સાથે જડ વસ્તુનાં મિશ્રણરૂપ છે. મનુષ્યની સઘસ્થિતિ આ મિશ્રણનું પરિણામ છે. મનુષ્યની સંભવનીયતા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનાં દ્રષ્ટિબિન્દુથી મનુષ્યનું વર્તમાન જીવન વિલાવિક (બીનકુદરતી) છે.

આત્માનું ભૌતિક પદાર્થો સાથે આ પ્રમાણે જે મિશ્રણ થયેલું છે તે કોઈ સાદું મિશ્રણ નથી. એ મિશ્રણ એવું નથી

કે તેનાં તત્ત્વો કોઈ સરલ યંત્ર-ક્રિયાથી છૂટાં પડી શકે. આત્મા અને જડ વસ્તુઓનું મિશ્રણ અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું છે. આથી બંને તત્ત્વો બહુ જ મુશ્કેલીથી છૂટાં પડી શકે છે. આ તત્ત્વો શાસ્ત્રીય રીતે વિલિન કરવાની કોઈની ઇચ્છા થાય તો એ ઇચ્છાનો સક્રિય અમલ કરવો એ કાંઈ સહેલું કામ નથી. એ તો બહુ દુર્ઘટ કાર્ય છે. દરેક વ્યક્તિ પોતે જ જડ વસ્તુઓ સાથે મિશ્રિત થયેલા પોતાના આત્માને શાસ્ત્રીય રીતે જડ વસ્તુઓથી તદ્દન છૂટો કરી શકે. આત્મા અને જડ વસ્તુઓનાં મિશ્રણનું પૃથક્કરણ-કાર્ય અન્ય કોઈ આત્માથી કે હિંસાથી શક્ય નથી. ચેતના કે જ્ઞાન એ આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. જડ પદાર્થમાં ચેતના હોતી નથી, તેમાં તો આકર્ષણ અને વિકર્ષણ-પ્રત્યાઘાત-શક્તિ રહેલ છે. આત્મા અને લૌતિક તત્ત્વનાં મિશ્રણથી નિષ્પન્ન થતો દેહધારી વિશિષ્ટ સ્વરૂપોની દ્રષ્ટિએ છેક લિન છે. એ દેહધારીમાં જડ વસ્તુની પ્રાકૃતિક આકર્ષણ અને પ્રત્યાઘાત-શક્તિ અનુક્રમે મોહ અને અપ્રીતિ (તિરસ્કાર લાવ) રૂપે પરિણમે છે. અપ્રીતિલાવ, ક્રોધ અને અલિભાનનું રૂપ પકડે છે. મોહમાંથી લોભવૃત્તિ અને કાપચ્ચલાવનો ઉદ્ભવ થાય છે. આત્મતત્ત્વની સત્તા (મિશ્રણમાં) વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તો દેહધારીમાં અજ્ઞાન અને સંશયવૃત્તિ સ્વદ્ય પ્રમાણમાં હોય છે. મિશ્રણમાં લૌતિક તત્ત્વનાં પ્રાધાન્ય સાથે અજ્ઞાન, ક્રોધ અને લોભવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય જાગે છે.

આ પ્રમાણે આત્માનું લૌતિક પદાર્થ સાથે મિશ્રણ થવાથી વિવિધ પ્રકારનાં કર્મેરૂપ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય

છે. આત્મા અને આ કર્મ-શક્તિઓનો સમૂહ (કુલ સરવાળો) એટલે કોઈ મનુષ્ય કે અન્ય કોઈ સંસારી પ્રાણી. કર્મરૂપ શક્તિઓની વિચારણા, તેમનાં સ્વરૂપ (પ્રકૃતિ), સમયકાળ (સ્થિતિ), અતિશયત્વ (અનુભાગ), સમૂહ (પ્રદેશ) અને ઉત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ થઈ શકે. કર્મ-શક્તિનો આંતર-પ્રવાહ કેમ અટકાવી શકાય અને કુદરતી સમય અગાઉ કર્મથી મુક્તિ કેમ થઈ શકે એનો વિચાર પણ કર્મ-શક્તિનાં નિરીક્ષણપૂર્વક અભ્યાસમાં અત્યંત આવશ્યક છે. કર્મોના એકંદર આઠ પ્રકાર છે. સ્વરૂપ અને કાર્યની દ્રષ્ટિએ તેમના કુલ ૧૫૮ વિભાગ પડી શકે છે. દરેક કર્મની પ્રકૃતિ (સ્વરૂપ) બીજાં કર્મોની પ્રકૃતિઓ કરતાં સર્વથા ભિન્ન હોય છે.

કર્મોના ઉપરોક્ત વિભાગોનું વર્ગીકરણ કરવા અગાઉ દ્રષ્ટિબિન્દુમાં પરિવર્તનની જરૂર છે. આ દ્રષ્ટિબિન્દુનો ઉપક્રમ કરતાં મી. જી. ટી. લૅડના પુસ્તકમાં* આપેલા કેટલાક વિચારો ઉપયોગી થઈ પડશે.

મી. લૅડ સત્યવસ્તુ વિષયક પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરતાં જણાવે છે કે—“જે વિચારો અને શક્તિઓ અંતર-જ્ઞાનપૂર્વક-સ્વકીય (પોતાનાં) ન હોય તેમનાં અસ્તિત્વ (પ્રત્યક્ષતા) નો સ્વકીય વિદ્યમાનતામાં સ્વીકાર કરવાને મનુષ્યો કેવા તત્પર હોય છે? મનુષ્ય બહુધા કોઈ અન્ય પ્રાણીની કૃતિ છે. મનુષ્યમાં અત્યંત પ્રવેશ (આવિર્ભાવ) કરવા છતાં આ અન્ય પ્રાણી અને મનુષ્ય વચ્ચે એકતા (સામ્ય) હોવાનું મનાતું-ગણાતું નથી.

આત્મા અને લૌકિક દ્રવ્યનાં મિશ્રણથી માનવ પ્રાણી એક અંશરૂપે નિષ્પન્ન થાય છે, એવી વિચારસરણીથી આપણું દ્રષ્ટિબિન્દુ હવે બદલાય છે. મનુષ્યની દેહધારી આત્મા-અશુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય તરીકે એ દ્રષ્ટિએ ગણના થઈ શકે છે.

હવે કર્મની આડે પ્રકૃતિઓનો વિચાર કરીએ. વિશુદ્ધ આત્મા માટે આ સર્વ પ્રકૃતિઓ અસાહજિક (ખીનકુદરતી) છે.*

૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

આ કર્મ કર્મોનો પ્રથમ પ્રકાર છે. જ્ઞાનનું આવરણ કરવું એ તેનું સ્વરૂપ છે.

જ્ઞાન એ આત્માનું વસ્તુતત્ત્વ છે. ચેતના, જ્ઞાન અને આત્મા એ બહુધા (બહુ અંશે) એક જ વસ્તુઓ છે. જ્ઞાન એ ચેતન પ્રાણીની નિશ્ચય-દશા છે. ગુરુ, ભાષા, જ્ઞાત વસ્તુ કે તેનું આલેખન (દર્શન) એ જ્ઞાનનાં સાધન-કારણો છે. વસ્તુતઃ વિચારતાં કોઈ ગુરુ જ્ઞાનના પ્રદાતા હોઈ શકે નહિ. જ્ઞાનનો મનુષ્યમાં વિકાસ થઈ શકે એ માટે ગુરુ એક સાધન-કારણરૂપ છે. આત્મા એ જ્ઞાનનું મુખ્ય કારણ છે. કોઈ પણ વસ્તુ તેના ગુણોનું કારણ છે એ અર્થમાં આત્મા જ્ઞાનનાં કારણરૂપ છે. જ્ઞાનનો સ્વયમેવ વિકાસ થવો જોઈએ. આત્મામાં બહારથી જ્ઞાનનું નિધાન થઈ

* આ વિષયનું સિદ્ધમતવિવરણ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (જર્મન આવૃત્તિ ૮-૫)માં આપવામાં આવ્યું છે. પૃષ્ઠ ૫૨૯. લેખક.-

શકતું નથી. આથી શિષ્ય યથાયોગ્ય સ્થિતિમાં ન હોય ત્યાં સુધી ગુરુના શબ્દો (શિક્ષણ)થી જ્ઞાનની નિષ્પત્તિ થતી નથી.

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો છે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનનું આવરણ કરનારી પાંચ કર્મ-શક્તિઓ છે.

(૧) કોઈ પણ શક્તિ કે ક્રિયા જેથી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનનું અને મનનું આવરણ થાય છે. (મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મપ્રકૃતિ).

(૨) અક્ષરો તથા ચિહ્નોના અર્થોઆધારી ઉપલબ્ધ થતા જ્ઞાનનું આવરણ કરનારું કર્મ (શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ).

શબ્દો એ લાવો (વિચારો)નાં ચિહ્નરૂપ છે. કૂતરો તેનો માલીક હાથવતી ઇસારો કરે છે એટલે માલીક પાસે જવું જોઈએ એમ તે સમજી જાય છે. માલીકનો ઇસારો માત્ર જોવાથી માલીકની ઇચ્છાનું કૂતરાને નિરૂપણ થાય છે.

(૩) જેથી આધ્યાત્મિક રૂપી પદાર્થોના જ્ઞાનનું આવરણ થાય તે કર્મ (અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ).

ઇન્દ્રિયો રૂપી સાધનના ઉપયોગ કે સ્પર્શ વિના આત્માથી લૌતિક રૂપી વસ્તુઓનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે. અવધિજ્ઞાનમાં અતીન્દ્રિય દર્શનનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

(૪) અન્યના મનઃપર્યાયો જાણવાના જ્ઞાનનું આવરણ કરનારું કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ચોથી પ્રકૃતિ છે. એને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહે છે. ખીજાનાં મનના વિચારો કે લાવોનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન છે.

(પ) અનંત રૂપી અને અરૂપી પદાર્થોનાં જ્ઞાનનું જે કર્મપ્રકૃતિથી આવરણ થાય છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની પાંચમી પ્રકૃતિ છે. તેને કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહે છે. અનંતજ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞપણું—કેવલજ્ઞાન.

અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ (વ્યાપાર) વિના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિઓ આપણે જોઈ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનના સત્યતા અને અસત્યતાની દ્રષ્ટિએ બળે પ્રકાર છે. આ રીતે વિચારતાં જ્ઞાનના એકંદર આઠ પ્રકારો છે. મતિજ્ઞાન આદિના બળે પ્રકાર સત્ય મતિજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન આદિ સમજી લેવાં.

ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં (મતિજ્ઞાનમાં) કષ્ટ, હસ્ત આદિ ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય વસ્તુનાં આંદોલનો સાથે સંસર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે. આથી જે તે ઇન્દ્રિયમાં એક પ્રકારનો આવેશભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇન્દ્રિયોના આ પ્રકારના આવેશભાવ-ઉત્તેજના વૃત્તિને વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે. વ્યંજનાવગ્રહ પછી ચિત્તમાં પણ ઉત્તેજના-ભાવ પરિણમે છે. ચિત્તના આ ભાવને અર્થાવગ્રહ કહે છે. અર્થાવગ્રહ બાદ વસ્તુ શું છે? એવો પ્રશ્ન પૂછવાની સ્થિતિમાં આંતરજ્ઞાનવૃત્તિ મૂકાય છે. જે વસ્તુનું જ્ઞાન થયું હોય તેનો નિર્દેશ પ્રશ્નથી થાય છે.

પ્રશ્નમાં ઇન્દ્રિયના આવેશ-ભાવ સંબંધી ઉલ્લેખ હોતો નથી. ભૂતકાળમાં જોયેલી કોઈ પણ વસ્તુનું માનસિક ચિત્ર આલેખતાં ચિત્ત પણ આ દશામાંથી પસાર થાય એ સંભવનીય છે. જો ચિત્તને આવી દશા પ્રાપ્ત થાય તો વસ્તુ શું હતી? એવો પ્રશ્ન (ચિત્તથી) ઉપસ્થિત થાય છે. ચિત્ત પોતે બાહ્ય પદાર્થો સાથે સંસર્ગમાં આવતું નથી. સામ્યતા અને મતભેદોનું અંતરજ્ઞાન, મતિજ્ઞાનમાં આગળ વધતાં થાય છે. મતિજ્ઞાનની આ સ્થિતિને ‘ ઇહા ’ કહે છે. ચિત્તને થતું એક પ્રકારનું શંકાશીલ વિચારણા-વાળું જ્ઞાન તે ‘ ઇહા ’. આ દશા પછી વસ્તુ શું છે (કે શું નથી ?) એનો નિર્ણય કરવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિને ‘ અપાય ’ કહે છે. વસ્તુને સ્મરણમાં રાખવાની દશા-જેમાં પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ચાલુ રહે છે એ દશા-મતિજ્ઞાનની અંતિમ સ્થિતિ છે. મતિજ્ઞાનની આ અંતિમ કક્ષાને ‘ ધારણા ’ કહે છે. આ નવાં જ્ઞાનથી જીવનમાં પરિવર્તન થવાની શક્યતા રહે છે.

ઇન્દ્રિયોથી ઉપલબ્ધ થતાં જ્ઞાન (મતિજ્ઞાન)નાં ઉપર પ્રભાણે ક્રમો છે. મતિજ્ઞાનની સિદ્ધિમાં અંતરાયરૂપ થતી કર્મપ્રકૃતિને મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહે છે.

જ્યારે કર્મોરૂપ અપ્રાકૃતિક ક્રિયાઓ સદંતર બંધ પડે છે ત્યારે જ આત્માનાં આંતર-ગુણો ખરાં સ્વરૂપમાં આવી સક્રિય બને છે. જ્ઞાનનું આવરણ કરનારાં અપ્રાકૃતિક કર્મોનાં નિવારણથી વિવેકબુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ, નિરીક્ષણ કાર્ય આદિ પરિણમે છે. નૈતિક દુર્ગુણોનું નિરસન થતાં

બુદ્ધિનું શુદ્ધ સ્થાન પ્રત્યે વહન થવું એ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે. *

૨ દર્શનાવરણીય કર્મ.

જે કર્મથી આત્માનું સામાન્ય જ્ઞાન અશુદ્ધ બને તે દર્શનાવરણીય કર્મ છે.

જ્ઞાનનું વિવેચન કરતાં જ્ઞાન એટલે વ્યાપક જ્ઞાન એમ આપણે સમજી લીધું હતું. આપણે કેઈ વસ્તુનું વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ તે પહેલાં તેનું સામાન્ય જ્ઞાન આપણને થાય છે. વસ્તુનાં વિસ્તૃત જ્ઞાન પહેલાંની આ એક સ્થિતિ છે. આપણે બહુ તો વસ્તુને જોઈએ છીએ કે તે વિષે કંઈ સાંભળીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં તેના પ્રકાર કે સ્વરૂપ સંબંધી આપણે ઊંડા ઉતરતા નથી. આથી વસ્તુનું સ્વરૂપ આપણે યથાર્થ રીતે જાણતા હોતા નથી. વસ્તુ વિષયક આપણું જ્ઞાન આમ સંકુચિત હોય છે. અમુક વસ્તુ અમુક વર્ગની છે કે તે અમુક પ્રાણી (દા. ત. ઘોડો) છે એટલું જ આપણે જાણી શકીએ છીએ. વસ્તુની વિશિષ્ટતાઓનું આપણને વ્યાપક સ્વરૂપમાં જ્ઞાન હોતું નથી. આપણે એ પ્રકારની વિશિષ્ટતાઓની વિશેષ વિગતો પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન તો જરૂર મેળવી શકીએ. આ જ્ઞાનની પ્રથમ કક્ષા છે. તેમાં અનિશ્ચિત રીતે અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન થાય છે. વિસ્તા-

રના અભાવચુક્ત આ જ્ઞાનને સામાન્યજ્ઞાન કહે છે. આ દશાનો અનુભવ ન કરનારને વસ્તુનું વિશેષ જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ.

જ્ઞાનની આ પ્રથમ દશાનું આવરણ કરનારી કર્મપ્રકૃતિ એ દર્શનાવરણીય કર્મનો ખીન્ને પ્રકાર છે. નિદ્રા, તન્દ્રા વિગેરે સ્થિતિઓ જેમાં ઇન્દ્રિયો કાર્ય કરતી નથી અને જ્ઞાનની પ્રથમ દશા (ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ) નો નિરોધ થાય છે, તે દર્શનાવરણીય કર્મની દ્વિતીય પ્રકૃતિને અનુરૂપ સ્થિતિઓ છે. આરોગ્ય અને સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે નિદ્રા ખાસ આવશ્યક નથી એવો જૈનશાસ્ત્રોનો ઓધ છે. નિદ્રાથી શાશ્વત સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકે એવી જૈનધર્મની દ્રઢ માન્યતા છે.

અવધિજ્ઞાનનો અર્થાત્ રૂપી પદાર્થોના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની દશાનો જે કર્મથી નિરોધ થાય છે તે કર્મનો પણ આ કર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

૩ વેદનીય કર્મ.

જે કર્મ—સત્તાથી આપણને સુખ કે દુઃખ થાય છે તેને વેદનીય કર્મ કહે છે. ક્રોધ, લય, લોભ—વૃત્તિ, વિષયવાસના આદિ વૃત્તિઓથી સુખ અને દુઃખના લાવોની રાગ—દ્રેષપૂર્વક જુદી જ રીતે ગણના થઈ શકે. અત્રે સુખ—દુઃખનો અર્થ લાક્ષણિક દ્રષ્ટિએ કરવાનો છે; અને એ રીતે આત્માને સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત ન થાય તેટલાં તે જરૂર બાધક નથી. સર્વજ્ઞત્વને બાધક કર્મ—પ્રકૃતિને વેદનીયઅઘાતીકર્મ કહે છે. સુખ—દુઃખ, ક્રોધ, લય આદિના લાવો સાથે એકતા

કરવાથી આપણે વચ્ચેવચ્ચ અટકી પડીએ છીએ, અને એ લાવોતું ઉત્પાદન કરનાર વસ્તુના સંબંધમાં આપણા વિચારો ચાલુ રહેતા નથી. સિદ્ધપદની સ્થિતિમાં સુખ કે દુઃખ કશુંયે હોતું નથી અને એ રીતે જન્મે પ્રકારના લાવો વિશુદ્ધ આત્મા માટે અપ્રાકૃતિક છે. સુખ એ શુદ્ધ આત્માનો સ્વભાવ છે. સુખ ચેતના સાથે સંલગ્ન રહે છે. દુઃખ અને દુઃખનું લાન મનુષ્ય તેમજ ઇતર પ્રાણીઓને થાય છે. દુઃખનાં અંતરજ્ઞાન અને દુઃખ વચ્ચે ભિન્નતા છે.

૪ મોહનીય કર્મ.

જે કર્મથી આપણે પ્રમત્ત બનીએ તેને મોહનીય કર્મ કહે છે. મોહનીય કર્મની જે પ્રકૃતિને કારણે આપણે સત્ય અને અસત્ય તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ સમજી શકતા નથી તે દર્શનમોહનીય કર્મ છે. જે કર્મ-પ્રકૃતિથી સત્ય વર્તનમાં નિરોધ થાય છે તેને ચારિત્રમોહનીય કર્મ કહે છે.

આ પ્રમાણે મોહનીય કર્મના બે પ્રકારો છે. પહેલી પ્રકૃતિ તત્ત્વજ્ઞાનના સત્યનો આનન્દપૂર્વક અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિનું આવરણ કરે છે. બીજી પ્રકૃતિની સત્તાથી ત્યાગમય સત્ય વર્તન અશક્ય બને એવી સ્થિતિમાં આપણે મૂકાઈએ છીએ. નૈતિક શિથિલાચાર (માનસિક અસ્વચ્છતા)નું પ્રભુત્વ અને સત્યનાં આચરણનો અભાવ એ જન્મે આ બીજી પ્રકૃતિની દશા છે. સત્ય વર્તન એટલે સત્ય (યથાયોગ્ય) હોવાની પ્રતીતિથી

કરેલું' ત્યાગમય વર્તન એવો અર્થ અત્રે સમજવાનો છે. મોહનીય કર્મની પ્રથમ પ્રકૃતિના ત્રણ ક્રમે (પેટા વિભાગો) છે.

(૧) સત્ય તત્ત્વનું નિરૂપણ થયા છતાં સત્ય તત્ત્વમાં મનુષ્યને બીલકુલ શ્રદ્ધા ન થાય એ મોહનીય કર્મનો પ્રથમ ક્રમ છે. આ કર્મની સત્તાને કારણે મનુષ્ય ઉપર ભ્રમણાનું અધિરાજ્ય સંપૂર્ણ રીતે પ્રવર્તે છે. અસત્ય તે સત્ય તત્ત્વ અને સત્ય તે અસત્ય તત્ત્વ તરીકે તેને ભાસે છે. ભ્રમણા (મોહદશા) માંથી જાગૃત કરવાનો ધર્મ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનનો એક ઉદ્દેશ છે. જ્યારે મનુષ્ય સત્ય તત્ત્વ જાણ્યા છતાંયે અસત્ય સ્વીકારે છે ત્યારે તેની વાણી અને વિચારો વચ્ચે મેળ ખાતો નથી, વાણી અને વિચારોમાં એકતા હોતી નથી; પણ જ્યારે મનુષ્ય ભ્રમિતદશામાં હોય ત્યારે વાણી અને વિચારોનો કેટલીક વાર મેળ ખાય છે. તેની વાણીમાં અસત્ય સંલવનીય છે. એ વાણી મોહદશાનાં પરિણામરૂપ કથન હોય છે. મોહતત્ત્વોથી વિમુક્ત થયેલું મોહક જ્ઞાન તે જૈનધર્મની દ્રષ્ટિએ સત્યનું પરિમાણ છે. ભ્રમિતસ્થિતિમાં આપણી ભ્રમણાનું આપણને જ્ઞાન હોતું નથી. ભ્રમણાનું જ્ઞાન હોય તો આપણે ભ્રમિતસ્થિતિમાં ન હોઈએ. ભ્રમિતદશાનું જ્ઞાન હોય તો આપણી દશા જ્ઞાનની હોય. ભ્રમિત ભાવ ન જ હોય ત્યારે આપણામાં ભ્રમિતપણું નથી એ આપણે જાણીએ છીએ, અને ભ્રમિતદશામાંથી જાગૃત થઈને ભ્રમિત નથી એમ જાણવાની સ્થિતિમાં મૂકાવા માટે આપણે નૈતિક દુર્ગુણોનું નિવારણ કરવું ઘટે છે. ખાસ કરીને આજીવન ઉગ્ર ક્રોધ, લોભવૃત્તિ વિગેરે તો નિર્મૂળ કરવાં જ જોઈએ.

ઉપરોક્ત પ્રથમ ક્રમને મિશ્રમોહનીય કર્મ કહે છે.

(૨) જીજ્ઞા ક્રમને મિશ્રમોહનીય કર્મ કહે છે. સત્યને સત્ય તરીકે માન્યા પછી તે વિષે શંકા થાય એવી સ્થિતિમાં આપણે આ કર્મથી મૂકાઈએ છીએ. આપણને પ્રમત્ત કરી સત્ય અને અસત્ય તત્ત્વોમાં ભેદભાવ જોઈ ન શકાય એવી સ્થિતિમાં મૂકવા એ આ ક્રમનું સ્વરૂપ છે. આ ક્રમવશાત્ કેટલોક વખત સુધી સત્યની શ્રદ્ધા રહે છે. તે પછી તે વિષે શંકા જાગે છે, ચિત્ત અદ્રઢ બને છે. મિશ્રમોહનીય કર્મ પ્રવર્ત્તમાન હોય ત્યારે સત્યને આપણે જતું કરીએ છીએ. તેની સક્રિયતામાં આપણને સત્ય પ્રત્યે ભાવ કે અભાવ હોતો નથી. આપણી સ્થિતિ એક પ્રકારના ઉપેક્ષા-ભાવની હોય છે. મિશ્રમોહનીય કર્મની સત્તામાં આમ સંભવતું નથી. એ કર્મ જ્યારે ક્રિયાશીલ હોય છે ત્યારે સત્યનો નિરોધ અને તિરસ્કાર અવશ્ય થાય છે.

(૩) સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મ એ મોહનીય કર્મનો ત્રીજો ક્રમ છે. એ કર્મને કારણે ઘણાખરો વખત આપણને સત્યમાં શ્રદ્ધા રહે છે. આમ છતાં હજી કંઈક જાણવાનું બાકી છે. એવું કોઈ કોઈ વખત આપણને લાગી આવે છે. આ દશામાં આ રીતે કંઈક અનિશ્ચિત ભાવ હોય છે.

હવે આપણે જે કર્મ-સત્તા યોગ્ય આચરણની દ્રષ્ટિએ આપણને અશક્ત બનાવે છે તેનો વિચાર કરીએ. આ કર્મની સત્તા હૃદય ઉપર ચાલે છે અને તેથી આપણામાં સમભાવ અને દયાવૃત્તિનો અભાવ થાય છે. કર્મનું અતિ-

શયત્વ હોય તો કૂરતા પણ આવે છે. આ કર્મની એકંદર ૨૫ પ્રકૃતિઓ છે.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓ.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની કુલ ૨૫ પ્રકૃતિઓ છે એ આપણે જોયું. એ પ્રકૃતિઓ પૈકી ૧૬ પ્રકૃતિઓ ક્રોધ, મદ, કાપલ્યાલાવ અને લોભવૃત્તિને પરિણમાવે છે. ક્રોધથી અવિચારી અને અહિતકારી કાર્યો થાય છે. અભિમાનને કારણે, નિકૃષ્ટ પ્રાણીઓનાં જીવનની પવિત્રતાના સંબંધમાં ઉપેક્ષાલાવ પ્રદીપ્ત થાય છે. ળીજાઓના સદ્ગુણો જોવાની દરકાર પણ રહેતી નથી. વિચારોનો વાણી તેમજ વર્તનથી ભેદ એ કાપલ્યાલાવ છે. અનાત્મ વસ્તુઓ સાથે એકલાવ કરવાથી લોભવૃત્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે. ક્રોધ, લોભ, અભિમાન અને કાપલ્યાલાવના અતિશયતાની દ્રષ્ટિએ ૪-૪ પેટા પ્રકારો છે. આજીવન ક્રોધ આદિ વૃત્તિઓનું અતિશયત્વ સૌથી વિશેષ લેખાય છે. આ સોળે કર્મપ્રકૃતિઓથી સચ્ચારિત્રનો ઓછેવત્તે અંશે નિરોધ થાય છે.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની ૯ પ્રકૃતિઓ જે બાકી રહી છે તેનાં સ્વરૂપ આદિનો હવે વિચાર કરીએ.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની અન્ય પ્રકૃતિઓ.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની અન્ય પ્રકૃતિઓ બહુ વિચારવા જેવી છે. અસત્યની રુચિ, દુરાગ્રહ (વડીલાવ) ને

કારણે અસત્ય પ્રતીકારની ઉપેક્ષા, અદૃહાસ્યવૃત્તિ આદિ આ પ્રકૃતિઓથી પરિણમે છે. આ બધી પ્રકૃતિઓની સત્તાથી આપણી જે સ્થિતિ થાય છે તે સ્થિતિમાં સત્યની પ્રાપ્તિ અને આપણે એક હરોળમાં આવી શકતા નથી. આપણું ચિત્ત દુઃખથી ઘેરાયેલું રહેવાથી આપણાં કૃત્યો શરીરને હાનિકારક નીવડે એ બહુધા સંભવનીય રહે છે. બીજાઓ ઉપર અસત્ય રીતે દોષનું આરોપણ પણ થઈ જાય. જયની વૃત્તિનાં પ્રાધાન્યથી સત્ય કાર્યોમાં નિરોધ થાય છે. વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિને અલાવે જય-વૃત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. અરુચિ-તિરસ્કારભાવથી સત્ય વિચારો અને યોગ્ય કાર્યોને અંતરાય નડે છે અને એ રીતે સત્કાર્યો તેમજ સદ્વિચારો અટકી પડે છે. આ પ્રમાણે છ પ્રકૃતિઓ થઈ. પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને નપુંસકોમાં જે વિષયવાસના લાસે છે એ બાકીની ૩ પ્રકૃતિઓ છે.

આ પ્રમાણે એકંદર ૨૮ કર્મ-પ્રકૃતિઓથી આપણે મુગ્ધ (બ્રમિત) બનીએ છીએ. એ પ્રકૃતિઓની સત્તામાં અસત્કાર્યો થાય છે. આ બધી કર્મ-પ્રકૃતિઓની કોઈ ઉત્તેજક અને ઉન્માદક મઘ સાથે તુલના થઈ શકે. એ પ્રકૃતિઓની સત્તાથી જ્યારે મુક્ત થવાય છે ત્યારે જ સત્ય શ્રદ્ધા નિષ્પન્ન થાય છે. વળી કોઈ પણ ક્ષતિ (ભૂલ) વિનાનાં સત્કાર્યો સર્વદા થઈ શકે છે.

૫ આયુકર્મ.

આ કર્મને કારણે આપણું આયુષ્ય નક્કી થાય છે.

એ કર્મનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સુધી આત્મામાં એક જ શરીરરૂપે સતત જીવન અશક્ય બને છે. આત્માનું વિશુદ્ધ દ્રવ્ય તરીકે અવિરત શાશ્વત જીવન પણ આ સ્થિતિમાં સંભવનીય નથી. આયુકર્મની પ્રકૃતિઓની સત્તાથી કોઈ લૌતિક દેહનું આયુષ્ય નિર્ણીત થાય છે. લૌતિક શરીરમાં આત્માનાં અસ્તિત્વનો સમયકાળ નિશ્ચિત બને છે. આયુષ્ય કર્મની પ્રકૃતિઓ અવિરત આધ્યાત્મિક જીવનની પર્યાપ્તિમાં અવરોધક જંજીરો (બેડીઓ) છે એમ કહી શકાય.

આયુકર્મના ચાર પ્રકાર છે:—

(૧) જે કર્મ-પ્રકૃતિથી સુંદર અને વૈક્રિય દેહવાળી દેવદશા પ્રાપ્ત થાય અને એ દેવશરીરમાં આપણે અમુક કાળ સુધી આનંદપૂર્વક રહી શકીએ.

(૨) આ પ્રકૃતિને કારણે નારકી જીવનું આયુષ્ય બંધાય છે. નર્કના જીવોને સૂક્ષ્મ દેહ હોય છે. તેમને સદાકાળ દુઃખનો જ અનુભવ થાય છે. નર્ક-જીવનમાં લેશ પણ આનંદ સંભાવ્ય નથી. નરકાયુકર્મયુક્ત જીવાત્મા કોઈપણ પ્રકારના આનંદ વિનાની સ્થિતિમાં-નરકમાં અમુક જે તે નિશ્ચિતકાળ સુધી રહે છે.

(૩) જે કર્મની પ્રકૃતિથી મનુષ્યનું આયુષ્ય બંધાય છે તે. આ કર્મની સત્તામાં આપણે મનુષ્ય તરીકે અમુક સમય સુધી જીવન વ્યતીત કરીએ છીએ.

(૪) આ છેલ્લી કર્મ-પ્રકૃતિથી તિર્યંચ આયુષ્ય પરિણમે છે. પશુ-પક્ષી, જીવ-જંતુ, વૃક્ષ આદિ સ્વરૂપમાં અમુક કાળ સુધી જીવન એ તિર્યંચ સ્થિતિ છે.

આયુકર્મથી જીવનનું લંબાણ (વ્યાપકતા) નિશ્ચિત બને છે. જીવનનાં વર્ષો તેથી નક્કી થતા નથી. જીવનમાં વર્ષોનું અવલંબન (આધાર) જીવનની ગતિના વેગ કે મંદતા ઉપર રહે છે. આ પ્રમાણે આયુષ્ય એ આયુષ્યનો સમુચ્ચય (જથ્થો) છે. આયુષ્ય કર્મથી આયુષ્યનાં વર્ષો પણ નક્કી થાય છે એમ નથી. આયુકર્મ-વશાત્ નિશ્ચિત થયેલાં જીવન-આયુષ્યને વાદળીમાંના પાણી સાથે સરખાવી શકાય. વાદળીમાં પાણીનો સમુચ્ચય નિશ્ચિત પ્રમાણયુક્ત હોય, પણ એનું નિર્ગાલન દબાણના પ્રમાણમાં થાય છે. જીવનરૂપી પાણીનું પણ આ જ રીતે સમજવું અને આથી આકસ્મિક મૃત્યુ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે આકસ્મિક મૃત્યુ થાય ત્યારે જીવન-જલનું એકાએક સત્વર નિર્ગાલન થાય છે. આયુષ્યરૂપી પાણી બધુંયે ટપકી પડે છે.

૬ નામકર્મ.

દેહનો કર્તા તે આત્મા છે એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો એક સિદ્ધમત છે. ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન કરેલ કર્મ-શક્તિનાં પરિણામે આપણાં શરીરનું પરિમાણ, આકાર, રંગ, અવાજ, ચલન-ગતિ આદિ કર્મને અનુરૂપ ઉદ્ભવે છે. નામકર્મની પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં આપણી સાથે સંલગ્ન રહે છે. એની સત્તા આપણા ઉપર સદાકાળ ચાલે છે. શરીરના વિવિધ

અંગો અને ઉપાંગોની રચના નામકર્મની પ્રકૃતિ અનુસાર થયા કરે છે. નામકર્મનું બંધન એ પ્રાયઃ અજ્ઞાનજન્ય હોય છે. નામકર્મ આત્મા સાથે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં સંલગ્ન રહે છે અને કોઈ યંત્રવત્ ક્રિયામાર્ગથી એની વગણાઓ છૂટી પડી શકતી નથી. આથી નામકર્મની સત્તા હોય ત્યાં સુધી શરીર આત્મા સાથે સંલગ્ન રહે એ સ્પષ્ટ છે. નામકર્મની એકંદર ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ છે. વિષયાશ્રિત વ્યક્તિત્વની દ્રષ્ટિએ આપણને એ પ્રકૃતિઓનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્વરૂપો અત્યંત વિચારણીય છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિને આત્મા સાથે સંયોગરૂપે પાંચ પ્રકારનાં શરીરો હોય છે. આ પાંચ શરીરો પૈકી બે શરીરો મૃત્યુ-સમયે આત્મા સાથે સંલગ્ન જ રહે છે. શાશ્વત જીવનમાં અંતિમ પ્રવેશ થતાં સુધી એ બન્ને શરીરોનું અસ્તિત્વ તો રહે છે. શાશ્વત જીવનમાં આ શરીરો કે કોઈ પણ લૌતિક શરીરનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. શરીરોના પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સામાન્ય સ્થૂલ શરીર જે આપણે જોઈએ છીએ, એને પ્રત્યક્ષ રીતે જોવા ઉપરાંત એનો સ્પર્શ પણ થઈ શકે છે.

(૨) સૂક્ષ્મ લૌતિક શરીર. આ શરીરને સામાન્ય રીતે જોઈ શકાતું નથી. તેમાં પરિવર્તન થઈ શકે છે. તેનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે. વળી તે નાનું-મોટું પણ થઈ શકે છે. દેવો તેમજ નારકી જીવોને આ પ્રકારનું શરીર હોય છે.*

* પહેલાંને લૌતિક સુખ અને બીજાને લૌતિક દુઃખ આ શરીરોમાં રહે છે.

(૩) પોતાના ગુરૂ કે કોઈ મહાન્ પુરૂષને મનુષ્યથી જે શરીર મોકલી શકાય છે તે શરીરનો ત્રીજો પ્રકાર છે. મહાન્ આત્માઓ જ આવું શરીર ધારણ કરી શકે. આત્મા સ્થૂલ શરીર તેમજ આ શરીર સાથે સંલગ્ન રહે છે તેમજ મધ્યસ્થિતિમાં પણ તેનું સંલગ્નપણું કાયમ રહે છે, એવું શાસ્ત્રીય વિધાન છે.

(૪) તેજસ શરીર. આ શરીરથી અન્ન સ્વાદા ઘર્ષ જાય છે. અતિશય વિકાસ અને સૂક્ષ્મતાથી તેને વ્યાપક સ્વરૂપ આપી શકાય છે. આ સ્થિતિમાં તે બીજી વસ્તુઓ, શરીરો કે મનુષ્યોનું દહન કરી શકે છે.

(૫) આઠે કર્મોનાં પરિણામરૂપ શરીર (કાર્મણુ શરીર). આ શરીરમાં પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન થયા કરે છે.

તેજસ શરીર અને કાર્મણુ શરીર મૃત્યુ-સમયે આત્માથી અલિન્ન રહે છે. અંતિમ મુક્તિ (મોક્ષ) મળે ત્યારે જ આ બન્ને શરીરો આત્માથી વીખૂટાં પડે છે.

દરેક પ્રાણીને સ્થૂલ દેહ ઉપરાંત તેજસ અને કાર્મણુ શરીરો તો હોય છે જ. સૂક્ષ્મ શરીર હોય કે ન પણ હોય. સમયે મહાપુરૂષોને જ ત્રીજું આહારક શરીર હોઈ શકે.

ઉપરોક્ત કોઈ પણ શરીર ચેતના રહિત હોય છે. ચેતના કે જ્ઞાન એ અદ્રશ્ય અને અસ્પષ્ટ આત્માનો ગુણ છે. કોઈ પણ દેહધારી આત્માને ઓછામાં ઓછાં ત્રણ અને વધારેમાં વધારે પાંચ શરીરો હોઈ શકે છે.

૭ ગોત્રકર્મ.

આ કર્મ કુટુંબ તેમજ બીજી પરિસ્થિતિનાં કારણરૂપ છે. ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ અને નીચ ગોત્રકર્મ એવા તેનાં બે પ્રકાર છે. પ્રથમ પ્રકૃતિથી ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ થાય છે. બીજી કર્મ-પ્રકૃતિને કારણે નીચ ગોત્રમાં ઉદ્ભવ પરિણમે છે.

૮ અંતરાય કર્મ.

જે કાર્યો કરવાં જેવાં હોય તે કરવાની આપણી ઇચ્છા કે ઉત્સુકતા થાય છતાં જે કર્મને કારણે આપણે જે તે કાર્યો કરી શકતા નથી તે કર્મને અંતરાય કર્મ કહે છે. નૈતિક શિથિલાચારને કારણે સત્કાર્ય કરવાની અશક્તિ આવે છે, એ આપણે મોહનીય કર્મનાં સ્વરૂપ ઉપરથી જોઈ શક્યા છીએ. જે સત્ય છે તેનું નિરીક્ષણ પણ અશક્ય બને છે, એ પણ જોયું. અંતરાય કર્મની સત્તા એવી છે કે ખરી વસ્તુ જોઈ શકાય છે, તો પણ ખરું કાર્ય થતું નથી. આપણી કેટલીક આંતરક્ષતિઓને કારણે સત્કાર્યોમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

અંતરાય કર્મનાં નીચે મુજબ પાંચ પ્રકારો છે:

(૧) સમય અને સ્થાન યથાયોગ્ય હોય, દાન કરવાનાં સાધનો પણ હોય છતાં જે કર્મ-પ્રકૃતિને લીધે આપણે કશુંયે દાન આપી શકતા નથી તે કર્મ-પ્રકૃતિ (દાનાંતરાય કર્મ).

(૨) જે કર્મને કારણે પાત્રતા તેમજ ઉદ્યોગશીલતા હોય તે છતાં યોગ્ય લાભ થતો નથી તે (લાભાંતરાય કર્મ).

(૩) કર્મની જે પ્રકૃતિથી ઉપલોગ્ય (વારંવાર ભોગ-વવા યોગ્ય) વસ્તુઓનો ઉપલોગ અશક્ય બને છે, તે પ્રકૃતિ અંતરાય કર્મનો ત્રીજો પ્રકાર છે. ચિત્રો, વસ્ત્રો આદિ ઉપલોગ્ય વસ્તુઓ છે. ઉપલોગ્ય વસ્તુઓ આનંદજનક તેમજ વસ્તુતઃ દોષરહિત હોવા છતાં તેમનો ઉપલોગ થઈ શકતો નથી. કર્મની આ પ્રકૃતિ (ઉપલોગાંતરાય કર્મ) દુઃખાસ્પદ છે.

(૪) અન્ન આદિ ભોગ્ય (એક વખત ભોગવી શકાય તેવી) વસ્તુઓનો જે કર્મ-પ્રકૃતિથી ઉપલોગ થઈ શકતો નથી તે અંતરાય કર્મની ચોથી પ્રકૃતિ (ભોગાંતરાય) છે.

(૫) ઇચ્છાશક્તિ અવરોધક કર્મપ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિની સત્તાને પરિણામે આત્મા નિર્બલ બની જાય છે. ઇચ્છાશક્તિઓ ફેરવી શકાતી નથી. (તે નિર્બલતા વીર્યાન્તરાય છે).

આ પ્રમાણે કર્મના કુલ ૮ પ્રકાર છે. એ બધાંયે વિશુદ્ધ આત્માની દૃષ્ટિએ ખીનકુદરતી છે. આત્માના કોઈને કોઈ ગુણનું તે કર્મથી આવરણ થાય છે. કર્મ-રૂપ પરકીય શક્તિનું નિવારણ ન થાય ત્યાં સુધી આત્માના ગુણો યથાર્થ સ્વરૂપમાં આવતા નથી. કર્મોનું નિવારણ થાય એટલે આત્માના ગુણોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઝળકી ઉઠે છે.

પહેલા, બીજા, ચોથા અને આઠમા કર્મોથી આત્માનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે. સર્વજ્ઞત્વ, સામાન્ય

કર્મનાં કારણો.

સ્વરૂપનો યથાશક્ય પૂર્ણ વિકાસ, સર્વદશિત્વ, શાશ્વત સત્ય શ્રદ્ધા^૧ અને ^૨સદાચાર તથા સર્વશક્તિમાનપણારૂપ અનંતશક્તિ એ આત્માના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો છે.

ત્રીજા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા કર્મોથી મુખ્ય આધ્યાત્મિક સ્વરૂપોનું આવરણ થતું નથી. આ ચારે કર્મોનું નિવારણ થતાં ^૩ઉચ્ચ સુખ પરિણમે છે, જન્મ અને મૃત્યુ રહિત અવિરત જીવન પ્રાપ્ત થાય છે, જીવનમાં એક સરખી સમસ્થિતિ આવે છે, ઉચ્ચ-નીચ દશા પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું જ નથી, સદાકાળ વિશુદ્ધ આત્મારૂપે જીવનનું અસ્તિત્વ થાય છે. આ બધા આત્માના સાચા-ભાવવાળા નૈસર્ગિક ગુણો છે.

કર્મનાં કારણો.

કર્મરૂપી પરદ્રવ્ય શક્તિનાં કારણો બહુ બધાં છે. જેવાં છે.

ભૂતકાળમાં જે કર્મ-બલો સંચિત કર્યાં હોય તેનાં પરિણામ રૂપે જે તે મનુષ્યમાં જે તે વિશિષ્ટતા કે શક્તિ હોય છે. કુદરતી રીતે વિદ્યમાન કેટલાંક પ્રેરક બળોને લઈને કર્મપ્રાપ્તિ અને કર્મ-સંચય (આશ્રવ અને બંધ) થયા કરે છે. કર્મરૂપ પરકીય સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનું ગ્રહણ આત્માથી અવિરત રીતે થાય છે, પણ આ પ્રેરક (પ્રવર્તક) બળો કર્મોની ઉત્પત્તિનાં માત્ર સાધક કારણો જ છે. આપણે

પોતે કર્મોની નિષ્પત્તિનાં મુખ્ય કારણ છીએ. જો આપણું ચિત્ત પ્રેરક બળોથી વિરોધાત્મક કે નિરાળું રાખીએ તો નવાં કર્મોની નિષ્પત્તિ થતી નથી અને પૂર્વના કર્મની નિર્જરા થાય છે.

કર્મની ઉત્પત્તિના કારણ કે સાધનરૂપ ચાર પ્રેરક બળો છે. એ ચાર પ્રેરક બળોના વર્ગ નીચે પ્રમાણે પડી શકે છે.

(૧) મોહ (મિથ્યાત્વ).

(૨) આત્મસંયમનો અભાવ, વિચારો અને ઇન્દ્રિય-જન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં અસંયમ. ઇન્દ્રિય સુખમાં અનુરક્તિથી ચેતના-અંતરજ્ઞાનનો નિરોધ થાય છે. (અવિરતિ)

(૩) કષાયો. ક્રોધ, લોભ વિગેરે કષાયો છે. કષાયોથી નૈતિક દ્રષ્ટિએ અશુદ્ધ સ્વભાવથી આત્માનું ઘોર અધઃપતન થાય છે.

(૪) શરીર, મન અને વાણીની બીજી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરનાં ત્રણ કારણોમાં જેનો નિર્દેશ થયો હોય તે સિવાયની આ પ્રવૃત્તિઓ સમજવી. (યોગ)

ઉપરોક્ત ચાર સામાન્ય કારણોના એકંદર ૫૭ પેટા વિભાગો છે. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં એ વિષે સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગના અનુક્રમે ૫, ૧૨, ૨૫ અને ૧૫ ઉપવિભાગો છે. (તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૮-૧)

ઉપરોક્ત કોઈ કે બધાં કારણો આપણાં વર્તન,

વિચારો કે વાણીના પૂર્વગામી બને છે ત્યારે કર્મની નિષ્પત્તિ થાય છે. આથી આ બધાં કારણો કર્મોની ઉત્પત્તિની ભૂમિકારૂપ છે. કોઈ મનુષ્ય આખે શરીરે તેલ ચોપડીને સર્વત્ર મેશ હોય એવા સ્થાનમાં જાય તો તેને મેશ આખે ડીલે બાજી જાય એ આપણે જાણીએ છીએ. તેલ આ દ્રષ્ટાન્તમાં મેશના પરમાણુઓને શરીર ઉપર બાજી જવા માટે ભૂમિકા બને છે. કર્મના કારણો તેલરૂપ છે. આથી એ કારણો વિશેષ હોય તેમ તેના ઉપર કર્મ-રજનો થર અધિક પ્રમાણમાં બાજે છે.

કર્મના કારણોના ઉપવિભાગ (પેટા પ્રકારો).

આત્માના સાહજિક ગુણોનું આવરણ કરનારાં કર્મોનાં ૪ સાધન કારણોના ઉપવિભાગો નીચે પ્રમાણે સમજી લેવાં.

મિથ્યાત્વભાવ અને તેનું સ્વરૂપ.

(૧) અસત્ય શ્રદ્ધાને પકડી રાખવાની ચિત્ત-સ્થિતિ એ મોહવૃત્તિનો પ્રથમ પ્રકાર છે. આ સ્થિતિમાં અસત્ય પ્રતિની શ્રદ્ધા વસ્તુતઃ અસત્ય શ્રદ્ધા છે એમ સમજી ન શકવાની મનની સ્થિતિ ઘણીયે વાર સંલવનીય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય યોગ્ય પરીક્ષણ કર્યા વિના જે તે ધર્મ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરે તો તેથી અસત્ય શ્રદ્ધાની પરિણતિનો અનેકધા સંલવ છે. પરિસ્થિતિજન્ય મંતવ્યોના ગુણ-દોષની નિરીક્ષા વિના અસત્ય પ્રકારની શ્રદ્ધા ઉદ્ભવે છે. આ પ્રકારની અસત્ય શ્રદ્ધા વિષે મનુષ્યને પ્રાયઃ અજ્ઞાન હોય છે. (અભિગ્રહમિથ્યાત્વ)

(૨) જે તે વસ્તુ કે સિદ્ધાન્ત સત્ય છે—હશે કે સર્વ ધર્મો સત્ય છે એવી માન્યતાયુક્ત ચિત્ત-સ્થિતિ એ મોહ-દશાનું બીજું સ્વરૂપ છે. મનુષ્ય આ દશામાં પોતાનાં મંતવ્યના સંબંધમાં હીર્ષદ્રષ્ટિથી વિચાર કરતો નથી. (અનલિચ્છુભિશ્ચાત્વ)

(૩) અસત્ય મંતવ્યને સ્વેચ્છાથી (ઇચ્છાપૂર્વક) સંલગ્ન રહેવાની સ્થિતિ. (ચિતવૃત્તિ)

(૪) શાસ્ત્ર-નિર્દિષ્ટ અમુક કર્તવ્યમાર્ગ સત્ય કે અસત્ય હોવા સંબંધી આશંકા આ સ્થિતિમાં થાય છે. આ પ્રકારની આશંકાયુક્ત સ્થિતિમાં સ્થૈર્ય—ભાવ પરિણમે છે. (સંશયભિશ્ચાત્વ).

(૫) આ સ્થિતિમાં આત્માના વિકાસનો અભાવ થાય છે. એમાં કાં તો કોઈ પ્રકારની શ્રદ્ધા જ ન હોય અથવા તો કોઈ અસત્ય મંતવ્યને જ પકડી લીધું હોય એવી મનુષ્યોની સ્થિતિ હોય છે. વિવેકબુદ્ધિ, નિર્ણયશક્તિ આદિનો વિકાસ થયેલો ન હોવાથી કોઈ પણ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. આ દશામાં આત્માના નૈસર્ગિક ગુણોનું આવરણ કરનાર કર્મની નિષ્પત્તિ થાય છે. (અનાલોગભિશ્ચાત્વ)

અવિરતિના પ્રકાર.

માનસિક ક્રિયાઓ અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં અસં-યમ-વૃત્તિ (સંયમભાવની ખામી) એ અવિરતિ છે. કર્મનું આ બીજું પ્રેરક કારણ છે અને તેના ૧૨ પ્રકારો છે.

મતિ (સ્થળાંતર) કરવાની શક્તિવાળા ચેતન પ્રાણીઓના સંબંધમાં વિચારો અને ઇન્દ્રિયોની દૃષ્ટિએ સંયમનો અભાવ તેમ જ અસંયમનાં બીજાં સ્વરૂપોનો અવિરતિ-ભાવમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

પાંચે ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો છે. આથી ઇન્દ્રિય-સુખોમાં અનુરક્ત થવાથી ચેતનાનો નિરોધ થાય છે. કોઈ વસ્તુના સુંદર સ્વાદનો અત્યંત આનંદપૂર્વક અનુભવ કરતાં તે વસ્તુનો વિચાર બંધ પડે છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિય-સુખોની અનુરક્તિથી ચેતના સ્થગિત થાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અંતરાયો ઉપસ્થિત થાય છે, જ્ઞાનનો અવરોધ થાય છે, વિચાર-સંયમને અભાવે બીજાનું અહિત કરવાના વિચાર થાય છે, પારકાનું અહિત થાય એવા વિચારો ન કરવાનો નિર્ણય કરેલો હોય છતાંયે એવા વિચારો થયા કરે છે. આ પ્રમાણે બીજાનું અહિત થાય એવા વિચારોથી આત્માના કોઈ ગુણનું આવરણ થાય એવાં કર્મની નિષ્પત્તિ થાય છે.

કષાયોનાં સ્વરૂપ.

કષાયો એ કર્મનાં કારણોનો ત્રીજો પ્રકાર છે. કષાયોના સર્વ મળી રૂપ પેટા પ્રકાર છે. ચારિત્રમોહનીય કર્મની જે રૂપ પ્રકૃતિઓ છે તે જ કષાયોનું ખરૂં સ્વરૂપ છે, પણ અત્રે કષાયોનાં સ્વરૂપનો જુદાં જ દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરવો એ ખાસ આવશ્યક થઈ પડે છે.

કષાયનાં ત્રેરક બળથી નવાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે

કષાયની પરિણતિ પ્રાયઃ કષાયરૂપે થાય છે, જે આત્માને ખડું જ અહિતકર થઈ પડે છે. કષાયોનો વિરોધ કરવાની તમન્ના ન થાય, કષાયથી મુક્ત થવાની તીવ્ર ઇચ્છા ન થાય ત્યાં સુધી કષાયોનું કલુષિત કાર્ય ચાલુ રહે છે.

યોગનાં સ્વરૂપો.

યોગ એ કર્મોનું ચોથું પ્રવર્તક બળ કે કારણ છે. તે અત્રે લાક્ષણિક અર્થમાં યોગ્યેલ છે. યોગના એકંદર ૧૫ પ્રકાર છે. સત્ય, અસત્ય કે મિશ્રવિચાર અને વાણી તેમ જ પાંચ પ્રકારનાં શરીરોની લિન્ન લિન્ન પ્રવૃત્તિઓને અનુલક્ષીને આ સર્વ પ્રકારોનું વિધાન થયું છે.

અશુદ્ધ આત્મા તરીકે મનુષ્યનું વસ્તુસ્વરૂપ આપણે જોયું. જે સાધન-કારણોથી સઘસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે કારણોની પણ કંઈક નિરીક્ષા કરી, નૈતિક હેતુલાવનો અવિચળ નિયમ શો છે તે આ પ્રમાણે યથાયોગ્ય રીતે જોયા પછી મનુષ્યની સંલાભ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને એ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો સંબંધી આપણે વિચાર કરવાનો રહે છે. હેતુલાવના નિયમની દ્રષ્ટિએ આ બંને વિષયો ગલિત રીતે પેટા પ્રકારો જ છે એમ કહી શકાય. મનુષ્યની સંલાભ્ય સ્થિતિ અર્થાત્ વિશુદ્ધ આત્માની સ્થિતિ-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના ઉપાયો એટલે આત્માને અશુદ્ધ બનાવતાં કારણોનું નિવારણ કરવું એમ સમજવાનું છે.

કર્મનો કાયદો.

નૈતિક હેતુલાવનો નિયમ એટલે કર્મના કાયદાને

લઈને પુણ્યરૂપ લાલ અને પાપરૂપ ઢંડ (શિક્ષા) થાય છે. પાપ-પુણ્ય વસ્તુતઃ આપણાં કાર્યોનાં પરિણામ છે. કર્મનો કાયદો એ કોઈ રીતે વિચારતાં પ્રારબ્ધવાદ નથી. મનુષ્યો સુકૃત્યોનાં પરિણામ આનંદથી અનુભવે છે. દુષ્કાર્યોનાં પરિણામરૂપે મનુષ્યને દુઃખ થાય છે. કાર્યના પરિણામનું તત્ત્વ જનું કરવામાં આવે (ઉપેક્ષાની દ્રષ્ટિએ જોવાય)તો જ પ્રારબ્ધવાદને સ્થાન મળે છે. મધપાનની તીવ્ર ઈચ્છા થતાં મનુષ્ય દારૂ પીએ છે એ બહુધા સંભવિત છે. દારૂ કરતાં દૂધ અધિક લાલદાથી હોવાનું જ્ઞાન હોય તો પણ મનુષ્ય કેટલીક વાર દારૂને પ્રાધાન્ય આપી દૂધને બદલે દારૂ પીએ છે. ઈચ્છાને બદલે સાધન-કારણ દારૂની ફરજિયાત પસંદગીમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. દૂધ પીવાની ઈચ્છા હોય, મધપાન કરતાં દુગ્ધપાન ઇષ્ટ છે એમ જાણવાની શક્તિ હોય છતાંયે મધપાન કરે છે. આ ખરી શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિ છે. એ દ્રષ્ટિએ જોતાં કાર્યનાં પરિણામરૂપ અનુભવમાં પ્રારબ્ધવાદ જેવું કશુંયે નથી. મધનો સ્વભાવ દૂધથી વિભિન્ન છે, આથી મધપાનનું પરિણામ દુગ્ધપાનનાં પરિણામથી જુદું જ હોય. મધપાનનાં દુષ્પરિણામનો ઉપભોગ કરવાની ઈચ્છા ન જ હોય તેણે મધપાનનો સદંતર પરિત્યાગ કરવો એ આવશ્યક છે. પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી, કોઈ મનુષ્ય મધપાન કરે અને તેને મધપાનનાં અનિષ્ટ પરિણામો ભોગવવાં ન પડે એમ બને નહિ. પાણી અગ્નિ ઉપર મૂકાય અને ઉજળું થઈ ઉકળે છે, એમાં પ્રારબ્ધવાદ જેવું કશુંયે નથી. એ જ પ્રમાણે કોઈ મનુષ્ય મધપાન કરે

અને તેનું કંઈ અનિષ્ટ પરિણામ લોગવવું પડે તેમાં પ્રારબ્ધવાદને કોઈ રીતે પ્રાધાન્ય આપી શકાય નહિ. દાડ દુષ્પરિણામનું જનક કારણ છે. દાડથી કેટલાંક દુષ્પરિણામ આવે છે. એ રીતે આ માત્ર કારણ અને પરિણામનો વિષય છે. એમાં પ્રારબ્ધવાદને કશુંયે સ્થાન રહેતું નથી. કારણનું નિવારણ જ આવશ્યક છે. કારણનું નિવારણ થયાથી તેનાં સાહજિક અનુગામી પરિણામનું અનુગામિત્વ અશક્ય બને છે.

કર્મનો કાયદો એ કોઈ રીતે એક પ્રકારની યાંત્રિક ક્રિયા પણ નથી. કર્મના કાયદામાં કોઈ યંત્ર-રીતિને જરાયે સ્થાન નથી. યંત્ર-ક્રિયામાં ચેતનાનો અભાવ હોય છે. જૈનોના કર્મના કાયદામાં ચેતનાને અત્યંત મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એ કાયદામાં વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ (શાસ્ત્રીય તત્ત્વ) સંપૂર્ણમાં સંપૂર્ણ-અધિકમાં અધિક અંશમાં છે એમ માની લેવું, એ સત્યથી પર લાગ્યેજ કહી શકાય. આત્માની અશુદ્ધિનું નિવારણ કરવાની આ જગત્માં જે મનુષ્યોને ઇચ્છા હોય તેઓ દુર્દશાનાં કારણોનું નિવારણ દ્રઢનિશ્ચયથી, ઇચ્છાપૂર્વક અને અંતરજ્ઞાન (ચેતના)થી કરે છે. કર્મના કાયદામાં ચેતનાયુક્ત બળો સ્થૂલ શક્તિઓ સાથે કામ કરે છે. યાંત્રિક કારણત્વમાં આમ સંભવિત નથી. યાંત્રિક હેતુ-ભાવમાં જડ અને ચેતન શક્તિઓની સહયોગ-ક્રિયા અશક્ય છે.

આ પ્રકરણનાં અનુગામી પ્રકરણમાં મનુષ્યની સંભવનીય ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવશે.

પ્રકરણ ચોથું.

મનુષ્યની સંભવનીય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ.

મનુષ્ય સંભાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વસ્તુતઃ પ્રાપ્ત કરે છે એટલે તે મુક્તાત્મા-સિદ્ધ બને છે. મનુષ્ય (હવે) મનુષ્ય-પણું રહેતો નથી. સિદ્ધ આત્માના વાસ્તવિક ગુણો અનંત છે, પણ સર્વ (આઠે) કર્મોનું સંપૂર્ણ નિવારણ થતાં જે ૮ ગુણો યથાર્થ સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં આવે છે એ જ ગુણો ખાસ ઉદ્દેશનીય છે. સર્વજ્ઞત્વ, અનંત અને નિરાકાર જ્ઞાન, અનંત સુખ, શાશ્વત જીવન, અનંત કાર્યશક્તિ, શાશ્વત સત્ય શ્રદ્ધા અને સત્ય આચરણ અને ભૌતિક શરીરનું અનસ્તિત્વ અને અગુરુલઘુત્વ એ મુક્તાત્માના ૮ પ્રધાન ગુણો છે.

આ સ્થિતિને નિર્વાણ, નિવૃત્તિ, મુક્તિ કે મોક્ષ કહે છે. તે સાદિઅનંત છે.

ભૂતકાળમાં અનંત આત્માઓએ નિર્વાણ-સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે. વર્તમાનકાળમાં પણ અનંત આત્માઓ એ ઉત્કૃષ્ટ દશા પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષ-સ્થિતિ એ આત્માની નૈસર્ગિક વિશુદ્ધ સ્થિતિ છે. અશુદ્ધ સ્થિતિમાંથી પોતાના આત્માનો યથાયોગ્ય સંપૂર્ણ વિકાસ કરે છે તેમને જ એ પદ મળે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ એ જીવનનું ઉચ્ચ ધ્યેય છે. દરેક મનુષ્યે આ સર્વોત્કૃષ્ટ ધ્યેય દૃષ્ટિ સમીપ રાખી તે પ્રમાણે વર્તન કરવા

શક્ય પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ. મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ અર્થે આત્માનો યથાર્થ વિકાસ થાય એ માટે મનુષ્ય જીવનમાં સૌથી વધારે તક (સંયોગો) મળે છે. મોક્ષ-સ્થિતિ એ એક પ્રકારની નિરતિશય શ્રદ્ધા અને એ દરેક મનુષ્ય માટે અત્યંત આવશ્યક છે. એ પ્રકારની શ્રદ્ધામાં મનુષ્યને કેટલાંક વિઘ્નો નડે છે. એ વિઘ્નોમાંથી પાર ઉતરવું એ દરેક મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે.

મનુષ્ય જન્મ દુર્લભ છે, મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થાય તો સત્ય આધ્યાત્મિક યોગની પ્રાપ્તિ એથી પણ વધારે દુર્લભ છે, સત્યની શ્રદ્ધાનું દુર્લભપણું એથી પણ વિશેષ છે અને સત્ય શ્રદ્ધા અનુસાર વર્તન કરવું એ સૌથી દુર્ઘટ છે. જીવનનું સત્ય અને પરમ કર્તવ્ય શું છે? તે આ ઉપરથી કોઈ પણ મનુષ્યને પ્રતીત થઈ શકે છે. સત્ય શ્રદ્ધા અને સત્ય વર્તન એ જીવનની ઇષ્ટ વસ્તુ અને પરમ પવિત્ર કાર્ય છે.

પ્રકરણ પાંચમું.

મોક્ષ-પ્રાપ્તિના ઉપાય.

કોઈ પણ સંસારી જીવ જે ઉપાયોથી વિશુદ્ધ કે મુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે ઉપાયો મોક્ષ-પ્રાપ્તિના ઉપાયો છે એવું શાસ્ત્રીય વિધાન છે.

મોક્ષ-પ્રાપ્તિના ઉપાયોની દ્રષ્ટિએ નીચેના મહત્વના સિદ્ધાન્તો ખાસ વિચારણીય છે.

(૧) આત્મા, જેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જ્ઞાન છે તેનું (જીવનું) અસ્તિત્વ.

(૨) ચેતના રહિત કોઈ બીજી સત્ય વસ્તુ (પદાર્થ)નું અસ્તિત્વ (અજીવ).

(૩) અશુદ્ધ આત્માઓથી અચેતન વસ્તુઓનું ગ્રહણ (આશ્રવ).

(૪) અશુદ્ધ આત્મામાં અચેતન દ્રવ્યનો સંયોગ (બંધ).

મોક્ષ-પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું ઉપરોક્ત સિદ્ધાન્તો ઉપર અવલંબન રહેલું છે. મોક્ષ-પ્રાપ્તિ નથી ત્યાં સુધી જીવની સંસારીદશા કાયમ રહે છે. એક સ્થળે મૃત્યુ થતાં બીજે સ્થળે જન્મ થાય છે.

જે આ દશાનું શાશ્વત નિવારણ કરવું હોય તો આત્મામાં થતો અચેતન દ્રવ્યનો પ્રવેશ સદંતર બંધ કરવો જોઈએ (સંવર). આત્મા સાથે સંયોજિત થયેલું ભૌતિક દ્રવ્ય આત્માથી છુટું પાડી નાંખવું જોઈએ. સંવર અને નિર્જરા મોક્ષ-પ્રાપ્તિના અનુક્રમે પાંચમા અને છઠ્ઠા સિદ્ધાન્તો છે.

ઉપરોક્ત સર્વ સિદ્ધાન્તોનો યથાર્થ અમલ થાય

એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માને સાહજિક ગુણો-યુક્ત શાશ્વત સુખી જીવન ઉપલબ્ધ થાય છે.*

આત્માના વિકાસ-ક્રમો (ગુણસ્થાનો).

આત્મા અને લૌતિક દ્રવ્યનું મિશ્રણ સૂક્ષ્મ પ્રકારનું હોવાથી કોઈ યાંત્રિક ક્રિયાથી એ બન્નેનું વિયોજન અશક્ય જ છે. હિંસાને પરિણામે આત્મા, શરીર અને શરીરજન્ય શક્તિઓથી મુક્ત થાય છે પણ તેથી સૂક્ષ્મ કર્મ-દ્રવ્ય આત્માથી જરાયે વિલિન થતું નથી.

કર્મોદ્ગ્રી જડ દ્રવ્ય મૃત્યુ-સમયે આત્મા સાથે સંલગ્ન રહે છે એ આપણે જોયું છે. કર્મ દ્રવ્યનાં અસ્તિત્વને કારણે જે તે પ્રાણીને નવીન શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મોથી આત્મામાં અશુદ્ધિ આવે છે. અજ્ઞાન, દુર્દશા, દુર્લાભ્ય, નિર્ઘૃણવૃત્તિ, નિર્બળતા, અસ્થિરલાવ, દયાવૃત્તિનો અભાવ, એ સર્વ કર્મનાં જ પરિણામો છે. વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ પણ કર્મની જ નિષ્પત્તિ છે.

નૈતિક અને માનસિક સંયમ એ આત્માને કર્મોથી મુક્ત કરવાનું સાધન છે. નવાં કર્મોનો ઉદ્ભવ થતો અટકાવવો અને આત્માને સંલગ્ન થયેલ કર્મોને દૂર કરવા એ જ માનસિક ને નૈતિક સંયમ છે. માનસિક અને નૈતિક સંયમનું મહત્ત્વ આ ઉપરથી સમજી શકાશે. સંયમથી

* First Principles of the Jain Philosophy by H. L. Zhaveri, London, 1910.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગનું ધીમે ધીમે-ક્રમશઃ નિવારણ થાય છે.

સંયમના એકંદર ૧૪ ક્રમો છે. એના તર્કબુદ્ધિની દૃષ્ટિએ જે અનુક્રમપૂર્વક વિલાગો પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં કાલાનુક્રમ જેવું કશુંયે નથી. સંયમ એ વિકાસનું સ્વરૂપ છે. વિકાસનાં સ્વરૂપને સમયની દૃષ્ટિએ શરૂઆત હોય જ. આથી આત્માનો કોઈ રીતે વિકાસ ન થતો હોવાની ભૂતકાળમાં એક સ્થિતિ હતી-એવો એક સમય હતો એમ નિષ્પન્ન થાય છે.

અને આત્માનો વિકાસ (હજી) શરૂ પણ ન થયો હોય એવા જીવો (નિગોદના જીવો) સર્વકાળમાં હોય છે. આજુ'યે વિશ્વ સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું છે. એ જીવો ન હોય એવું વિશ્વમાં એક પણ સ્થાન નથી. તેઓ એટલા બધા સૂક્ષ્મ હોય છે કે આંખ તો શું પણ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી પણ તે જોઈ શકાતાં નથી. નિગોદના જીવોને અન્ય જીવો માફક ચેતના હોય છે. પાણી કે અગ્નિથી કે કોઈ હથિયારથી પણ કોઈ રીતે તેમનો નાશ થતો નથી. પર્વતોમાંથી તેઓ પસાર થઈ શકે છે.

કોઈ વસ્તુમાંથી પસાર થતાં તેમને કશીયે ઈન્જ થતી નથી. નિગોદના અનંત જીવો છે અને તે વિકાસ મુક્તિને યથે પળતા જીવોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન (મૂળ) છે. આત્માનો વિકાસ થાય તે અગાઉ જે તે જીવ નિગોદદશામાં જ હોય છે. એ સ્થિતિમાંથી એક વાર નીકળ્યા બાદ કોઈ પણ

જીવને એ દશા પુનઃ પ્રાપ્ત થતી નથી (અવ્યવહાર મિથ્યાત્વ નિગોદ). કોઈ પણ જીવ સંયોગવશાત્ આ દશા-માંથી બહાર આવે છે અને તેનો વિકાસ શરૂ થાય છે. આપણે મનુષ્ય હોવાથી નિગોદદશામાંથી ક્યારનાએ નીકળી ગયા છીએ. આપણા આત્માનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. મનુષ્યનો આ વિકાસ સાહુજિક રીતે મંદ કે ત્વરિત ગતિવાળો હોય. શાસ્ત્રીય રીતે વિકાસ થતો હોય તો યથાયોગ્ય વિકાસમાં બહુ લાંબો સમય લાગતો નથી. વિકાસની ગતિ મંદ હોય તો યોગ્ય વિકાસ થતાં ઘણીવાર વાર લાગે છે.

આત્માના વિકાસના ૧૪ ક્રમો પૈકી ૧૩ ક્રમોના, કર્મોનાં ૪ પ્રવર્તક કારણોને અનુરૂપ ચાર લાગો પાડી શકાય. ચૌદમા ક્રમ (ગુણસ્થાન) માં ચારમાંથી એક પણ પ્રવર્તક કારણ વિદ્યમાન હોતું નથી. આ રીતે ચૌદમું ગુણસ્થાન બીજાં ગુણસ્થાનોથી જુદું પડે છે. ચૌદ ગુણસ્થાનોના આ પ્રમાણે પાંચ લાગ પડે છે.

ગુણસ્થાનો અને પ્રવર્તક કારણો.

(૧) પહેલાં ગુણસ્થાનમાં કર્મનાં ચારે પ્રવર્તક કારણો વિદ્યમાન હોય છે.

(૨) બીજાથી પાંચમાં સુધીનાં ગુણસ્થાનોમાં અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ત્રણ કારણો જ ક્રિયાશીલ હોય છે.

(૩) છઠ્ઠામાંથી માંડીને દસમા સુધીનાં ગુણસ્થાનમાં કષાય અને યોગ એ બે જ કારણો વિદ્યમાન હોય છે.

(૪) અગીયારમાં, બારમાં અને તેમાં ગુણસ્થાનોમાં છેલ્લું પ્રવર્તક કારણ યોગ માત્ર અસ્તિત્વમાં હોય છે.

ચૌદમું ગુણસ્થાન ક્ષણિક હોય છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રવર્તક કારણો વિદ્યમાન હોતાં નથી.

પ્રથમ ગુણસ્થાન.

પહેલું ગુણસ્થાન આત્માનો વિકાસ શરૂ થાય તે અગાઉની દશા છે. તેમાં જીવન અનિશ્ચિત પ્રકારનું હોય છે. અસત્ય મંતવ્યોનું સ્વરૂપ પ્રાયઃ અનિશ્ચિત પ્રકારનું હોય છે. એ સ્વરૂપ બહુધા એટલું બધું અનિશ્ચિત હોય છે કે કંઈ સ્વરૂપ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે, પણ પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં આ સ્થિતિ હોતી નથી. એમાં તો અસત્ય મંતવ્યોનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત પ્રકારનું હોય છે. આથી જે તે વિષય સંબંધી જે તે મત (અસત્ય મંતવ્ય) દ્રઢીભૂત થયેલ હોય છે.

આ ગુણસ્થાનના છેક પ્રારંભમાં મનુષ્યને સત્ય પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર હોય છે. સત્યનો આવિષ્કાર ખરાં સ્વરૂપમાં કરવામાં આવે—સત્ય—ખરાં સ્વરૂપમાં રજુ થાય—તો પણ તેને સત્ય વિષે લેશ પણ શ્રદ્ધા થતી નથી. સત્ય સાથે કાંઈ જ લેવાદેવા ન હોય એવી સ્થિતિ હોય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં કર્મનાં ચારે પ્રવર્તક કારણો (મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ) વિદ્યમાન હોય છે. સર્વપ્રેરક કારણોની સક્રિયતાને લીધે ઘણાંખરાં કર્મોની નિષ્પત્તિ

થાય છે. આથી અનિષ્ઠ સ્થિતિઓ, દુર્ગુણો આદિની આપ-
ણને પ્રાપ્તિ થાય છે. નર્ક, તિર્યંચ આદિ નિકૃષ્ઠ ગતિ પણ
પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચેન્દ્રિયત્વ ન હોય એવું એકથી ચાર
ઇન્દ્રિયવાળું જીવન પણ વ્યતીત કરવું પડે છે. નિર્ગોઢ
સિવાયના કોઈ અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ જીવ તરીકે જીવનનો અનુ-
ભવ થાય છે. વૃક્ષાદિ સ્વરૂપે કોઈ *સ્થિર પ્રાણીનું જીવન
પણ આવે છે. બીજા અનંત જીવો સાથે એક જ શરીર-
યુક્ત પ્રાણી તરીકે જીવન (બટાટા આદિનું સૂક્ષ્મ વન-
સ્પતિકાય જીવન) ભોગવવું પડે છે. નપુંસકત્વ, મિથ્યાત્વ
આદિ છ પ્રકારની વિષમ સ્થિતિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.
બીજાં ગુણસ્થાનોમાં આ બધી સ્થિતિઓનો ઉદ્ભવ થતો
નથી. આ સર્વ નિકૃષ્ઠ સ્થિતિઓનાં નિવારણ માટે મિથ્યા-
ત્વનો નિરોધ એ ખાસ આવશ્યક છે.^૧

મિથ્યાત્વનાં પાંચે સ્વરૂપો પ્રથમ સિવાયના ગુણસ્થા-
નોમાં ક્રિયાશીલ હોતાં નથી. એ બધાં સ્વરૂપોનું બીજાં
ગુણસ્થાનોમાં ચિત્તથી નિયમન થાય છે.

આથી પ્રથમ ગુણસ્થાનમાંથી કેમ નીકળી જવું ? અને
એમાંથી નીકળી ગયા બાદ એ ગુણસ્થાનમાં ફરી પાછું
આવવું ન પડે એવી સ્થિતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી ? એ

* સ્થાવર

૧ આ વિષય સંબંધી વિશેષ માહિતી મેળવવા ઈચ્છનારે શ્રી
ભગુભાઈ કારભારી સંયોજિત વી. આર. ગાંધીકૃત કૃત “ The
Karma Philosophy ” નામનું પુસ્તક અવશ્ય જોવું-લેખક.

પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે. આતું મુખ્ય કારણ એ છે કે અગ્યારમાં ગુણસ્થાન સુધી જીવાત્માનું અધઃપતન થવાનો ઘણો જ સંભવ રહે છે. ઉચ્ચ ગુણસ્થાનમાંથી નીચાં ગુણસ્થાનમાં અનેક વાર પતન થાય છે. બારમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ આવી રીતે અધઃપતન થતું નથી. આ ગુણસ્થાનનો સમયકાળ ચિરસ્થાયી હોય છે.

બીજું ગુણસ્થાન.

કોઈ ઉપલાં ગુણસ્થાનમાંથી છેક નીચલાં (પહેલાં) ગુણસ્થાનમાં અધઃપતન થતાં આ ગુણસ્થાનની ક્ષણિક પ્રાપ્તિ થાય છે. એમાં શાન્તિને બદલે અશાન્ત વૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. કંઈક કષાયની પરિણતિ પણ થાય છે. આ ગુણસ્થાનમાં ચિત્તની શાન્તવૃત્તિનો ક્ષણિક આસ્વાદ થાય છે.

ત્રીજું ગુણસ્થાન.

આ ગુણસ્થાનમાં સત્યને માટે લાવ કે અલાવ જેવું કશુંયે હોતું નથી. આ રીતે તે એક પ્રકારની મિશ્ર દશા છે. તેમાં સત્ય કે અસત્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષાલાવનું પ્રાધાન્ય હોય છે.

આ ગુણસ્થાન બીજાં ગુણસ્થાન માફક ક્ષણસ્થાયી છે. તેમાં કોઈ મહાન્ ઇચ્છાનું સ્પુરણ થતું નથી. કોઈ મહાન્ કર્મની પરિણતિ પણ અશક્ય છે. સત્યના આનંદ અને સત્યના અત્યંત તિરસ્કાર વચ્ચેની આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ છે.

જીવન, વિશ્વ અને સત્યના સંબંધમાં ચિત્તની યથાર્થ વૃત્તિ આ ગુણસ્થાનમાં સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિય હોતી નથી. તેમાં અતિ વ્યાપક સ્વરૂપના કે આજીવન ક્રોધ, અભિમાન, કાપટ્યલાવ અને લોભવૃત્તિનું ચિત્તથી નિયમન થાય છે. આથી ક્રોધાદિ લાવોની વૃદ્ધિ થતી નથી. આજીવન ક્રોધ વિગેરે અનિચ્છનીય વૃત્તિઓના સંયમને પરિણામે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. આથી એમાં ચિત્તનું નિયમન આવશ્યક છે. મિશ્રમોહનીય કર્મની બીજ પ્રકૃતિનાં પરિણામને અનુરૂપ આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ છે.

આ ગુણસ્થાન ક્રમ ઉપર આરોહણ થતાં આત્માનો વિકાસ કેટલેક અંશે થઈ ગયો છે એમ અનુમાનથી કહી શકાય. મિથ્યાત્વનું નિવારણ થાય કે તેનું યોગ્ય નિયમન થાય એટલે ચિત્તની સદ્વૃત્તિ (સમ્યક્ત્વલાવ) નિષ્પન્ન થાય છે. સત્યના સંબંધમાં શ્રદ્ધા-સમ્યક્ત્વ પરિણમે છે. હિંસા કરવી કે ચેતન પ્રાણીઓને ઇજા કે નુકશાન કરવું એ ખોટું છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. એ પ્રતીતિમાં મનુષ્યને ખૂબ આનંદ રહે છે. સત્યનો અસ્વીકાર કે તિરસ્કાર કરવાને બદલે સત્યની રૂચિ બળે છે. સત્યનો આનંદપૂર્વક અનુભવ થયા કરે છે.

સમ્યક્ત્વલાવની પ્રાપ્તિ અને તેના આવિષ્કાર ઉપર આત્માની સર્વ પ્રગતિ અવલંબિત રહે છે. આ ગુણસ્થાન પછીનાં સર્વ ગુણસ્થાનોમાં પણ સમ્યક્ત્વવૃત્તિ વિદ્યમાન હોય છે. સમ્યક્ત્વલાવની પ્રાપ્તિ વિના તત્ત્વજ્ઞાન, એકાગ્રવૃત્તિ આદિ બધુંયે નિરર્થક ને અસત્ય છે.

સમ્યક્ત્વલાવનું મહત્ત્વ આટલું બધું વિશેષ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. સમ્યક્ત્વવૃત્તિની પ્રાપ્તિના એકંદર ઉપ નિયમો છે. એ નિયમોના પાલનથી સમ્યક્ત્વલાવ ઉપલબ્ધ થાય છે. સમ્યક્ત્વલાવની પ્રાપ્તિ માટે તેની ખાસ જે ત્રણ રીતિઓ છે તેનો સક્રિય અમલ અત્યંત જરૂરનો છે.

સમ્યક્ત્વલાવ પ્રાપ્ત થયો કે નહિ તે જાણવામાં કેટલાંક આંતરચિહ્નો સહાયભૂત થાય છે. સમ્યક્ત્વવૃત્તિને કારણે કોઈ પ્રકારની અસ્થિરવૃત્તિ વિના સત્યમાં શ્રદ્ધા ઉદ્ભવે છે. કોઈને કદાપિ ક્ષમા આપી જ ન શકાય કે આજીવન કોઈના શત્રુ રહીએ એટલે અંશે આપણો ક્રોધ વધી જતો નથી. ક્રોધ આગળ ન વધતાં ચિત્તથી તેનું સંયમન થાય છે.

સમ્યક્ત્વલાવનાં ચિહ્નો.

સમ્યક્ત્વલાવનાં પાંચ આંતરચિહ્નો કે વિશિષ્ટ સ્વરૂપો છે. શાસ્ત્ર-દ્રષ્ટિએ વિચારતાં એ સ્વરૂપો નીચે મુજબ છે:-

(૧) ક્રોધ, કાપલ્ય આદિના અતિશયત્વનો અભાવ.^૧

(૨) સંસારી જીવનમાંથી મુક્તિ કે શાશ્વત જીવન પ્રાપ્ત કરવાની લાવના.^૨

(૩) જન્મ અને મૃત્યુની પરંપરાયુક્ત સ્થિતિદુઃખમય, અસત્ય અને ત્યાજ્ય હોવાની દ્રઢ માન્યતા.^૩

(૪) કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવતા પ્રાણીઓ પ્રત્યે અનુકંપાલાવ. ખરી અનુકંપાવૃત્તિ હોય તો કોઈનું દુઃખ, અજ્ઞાન કે મૂર્ખતાજન્ય હોય તો પણ દયાવૃત્તિ જ સ્ફુરે છે.

(૫) અઠારે દોષોથી રહિત સર્વજ્ઞ મહાપુરુષોએ વિહિત કરેલા જીવન-નિયમો એ સત્યના અવિચળ નિયમો છે એવી પ્રતીતિ.*

અઠાર દોષોનું નિરૂપણ અને તેનું નિવારણ સદાચારના નિયમોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

સત્ય દેવ, સદ્ગુરુ અને સદાચાર-ધર્મ.

સત્ય દેવ એ જૈન સિદ્ધાન્ત મુજબ એક સર્વોચ્ચ આદર્શ છે. આપણે પણ પ્રાન્તે તેના જ જેવા બનીએ એવા ઉદ્દેશથી આ આદર્શ ચિત્ત સમીપ રાખવામાં આવે છે. સત્ય દેવત્વ એ ઉત્કૃષ્ટ પદ છે. એ સિદ્ધ સ્થિતિમાં સર્વ આત્માઓ સરખા છે. તીર્થંકરો એ સત્ય દેવો છે, કેમકે તેમણે ઉત્કૃષ્ટ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ પદ કોઈ આ જન્મમાં જ તો કોઈ અનેક જન્મો પછી સાધ્ય કરે છે. તીર્થંકરોએ મનુષ્યો વચ્ચે રહીને જ આદર્શ મનુષ્યત્વ (પૂર્ણત્વ) પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ રીતે તીર્થંકરત્વ એક લાવ માત્ર જ નથી.

સમ્યક્ત્વલાવની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે સત્ય દેવનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે. નીચેના ૧૮ દોષો જેમનામાં ન હોય તે જ સત્ય દેવ છે એવી દ્રઢ પ્રતીતિ થાય છે.

(૧ થી ૫) અંતરાય કર્મની સર્વ (પાંચે) પ્રકૃતિઓનું અનસ્તિત્વ. કોઈ પણ સારું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થતાં સત્ય દેવોને અંતરાય થતો નથી. સત્ય કાર્ય કરવા નિમિત્તે તેમનામાં નિર્બળતા કે અશક્તિ હોય જ નહિ.

(૬) ઉપહાસ આદિ વૃત્તિનું અનસ્તિત્વ. હાસ્ય આદિ ભાવો સામાન્ય રીતે અપરિચિત કે અપરિપક્વ વિચારોથી પરિણમે છે. આથી એ એક પ્રકારનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. આદર્શ મહાપુરૂષ કોઈ પણ વસ્તુથી અજ્ઞાત હોઈ શકે નહિ.

(૭) કોઈ પણ ભૌતિક વસ્તુ માટે રાગ (રતિ) નો અભાવ. કોઈ વસ્તુ હોય કે ન હોય તો પણ સત્ય દેવોને આંતરસુખની દશા વર્તે છે. કોઈ વસ્તુનો રાગ હોય તો તેનો નાશ દુઃખનું કારણ થઈ પડે. દા. ત. તકીઆ ઉપર રાગ હોય તો તે ગૂમ થતાં દુઃખ થાય છે. ઇન્દ્રિય-રાગ એ એક પ્રકારનું દૌર્બલ્ય છે.

(૮) નિશ્ચય યુક્ત અરતિ-ભાવનું અનસ્તિત્વ. અરતિ એ દુઃખનું કારણ છે. આથી સત્ય દેવોને કોઈ પણ વસ્તુ માટે નિશ્ચયપૂર્વક અરતિ હોતી નથી. આદર્શ મહાપુરૂષોમાં દુઃખોત્પાદક રતિભાવ ન જ હોઈ શકે.

(૯) લયની અવિદ્યમાનતા. શરીર, કીર્તિ, મીઠકત વિગેરેના નાશથી લય-વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. એ સર્વ આપણાથી પર (બુદ્ધાં) નથી એવા જ્યાલથી તેમના નાશનો વિચાર થતાં પણ લયની ભાવના ઉપસ્થિત થાય છે. સત્ય આત્મા એ સર્વથી લિન્ન છે એવો સાક્ષાત્કાર ન થયેલો હોવાથી જ

આવી રીતે જયની લાગણીઓ થાય છે. શરીર આદિ લૌકિક વસ્તુઓને આપણા પ્રધાન અંશો માની લેવાથી જ જયનું અસ્તિત્વ રહે છે. વિશ્વનાં કોઈપણ બળથી આત્માનું કંઈ પણ અહિંત થતું નથી એવી દ્રઢ માન્યતાથી સત્ય દેવો સર્વદા જય રહિત રહે છે. જયવૃત્તિ એ જ્ઞાનના અભાવ અને દૌર્બલ્યનું સૂચક છે.

(૧૦) તિરસ્કારવૃત્તિ કે પ્રત્યાકર્ષણ—લાવનો અભાવ. તિરસ્કાર લાવથી એક પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી વસ્તુનાં બધાંયે સ્વરૂપોનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય તો ઘૃણાવૃત્તિ રહેતી જ નથી.

(૧૧) ઉદ્દવેગનું અનસ્તિત્વ. સત્ય દેવોને દયા અને અનુકંપા જ હોય. તેમને ઉદ્દવેગ લાવ જરાયે હોતો નથી. ઉદ્દવેગ એ પણ એક પ્રકારનું દુઃખ જ છે.

(૧૨) વિષયસુખની ઇચ્છાની અંતરધ્યાનતા. સત્ય દેવોમાં વિષયવાસનાનું સંપૂર્ણ અનસ્તિત્વ હોય છે.

(૧૩) શ્રદ્ધાવૃત્તિ અને સત્પ્રતીતિનું સંપૂર્ણ સત્યત્વ. આ વૃત્તિમાં ક્રોધ, લોભ અને હિંસાના લાવો સર્વથા દુષ્ટ થાય છે.

(૧૪) અજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ વિનાશ. અજ્ઞાનના વિનાશને કારણે સત્ય દેવો સર્વજ્ઞ જ હોય છે.

(૧૫) નિદ્રાનો અભાવ. સત્ય દેવોને નિદ્રાની જરૂર જ રહેતી નથી. નિદ્રા સર્વજ્ઞત્વને બાધક છે. સર્વજ્ઞત્વમાં અંતરાય થાય તો સત્ય દેવત્વ રહેતું નથી.

(૧૬) ઇન્દ્રિય-સુખની વૃત્તિ તેમજ તમામ પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉપર સંપૂર્ણ સંયમ.

(૧૭) રાગનું અનસ્તિત્વ. સુદેવોને કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ માટે લેશ પણ રાગ હોતો નથી. કોઈ ભૌતિક સુખો કે વસ્તુઓ મેળવવાની સુદેવોને ઇચ્છા થતી નથી. સંસારી સુખો કે ભૌતિક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાને સુદેવો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરતા નથી.

(૧૮) જડ વસ્તુઓ તેમજ ચેતન પ્રાણીઓ તરફ કોઈ પણ પ્રકારના તિરસ્કાર ભાવનો અભાવ.

મહાવીર આદિ સર્વ તીર્થંકરોમાં કોઈ પણ પ્રકારના દોષનું સર્વથા અનસ્તિત્વ હતું. એ સર્વ સુદેવો કોઈ પણ પ્રકારના દોષથી રહિત હતા. અઢારે દોષથી તેઓ સર્વથા મુક્ત હતા.

સમ્યક્ત્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય એટલે ઉપરોક્ત ૧૮ દોષો પૈકી કોઈ પણ દોષયુક્ત દેહધારી આત્મા કે વ્યક્તિની સુદેવ તરીકે ગણના થતી હોય તો તે ગણના મિથ્યા ઠરે છે. દોષયુક્ત દેવને સુદેવ તરીકે ન જ ગણવાની દ્રઢ માન્યતા પરિણમે છે. અઢારે દોષોની યથાયોગ્ય નિરીક્ષા કરવી એ સત્ય દેવની પરીક્ષામાં ખાસ આવશ્યક છે. કોઈ પણ સત્ય દેવમાં ૧૮ દોષો પૈકી એક પણ દોષ ન હોય એ જોવું ખાસ જરૂરી છે.*

*આ અઢાર દોષની નિવૃત્તિથી આદર્શ પુરૂષમાં અનંત ગુણ પ્રગટ થાય છે. દા. ત. ઘડિં વીણવા. કાંકરા વીણાઈ જતાં બધા ચોકખા ઘડિં રહે છે.

સુદેવો વિશ્વના કર્તા નથી. તેઓ વિવિધ પ્રકારની આજ્ઞાઓ બહાર પાડતા નથી. પોતાના નિયમોનું પાલન થવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ તેમને હોતો નથી.

સુગુરુ.

સુગુરુ સત્ય દેવની ગેરહાજરીમાં આપણને આધ્યાત્મિક સત્યનો જોધ આપે છે. પાંચ મહાવ્રતધારી સુગુરુઓ જ ખરે આધ્યાત્મિક જોધ આપી શકે.* સમ્યક્ત્વલાવની પ્રાપ્તિ થયા પછી સુગુરુનાં મહત્ત્વ સંબંધી સચોટ પ્રતીતિ થઈ જાય છે. સુગુરુ સ્ત્રી કે પુરૂષ કોઈ પણ હોય.

સુગુરુઓ પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરે છે. એ સર્વ વ્રતો જાણવા જેવાં હોવાથી આ નીચે આપ્યાં છે:—

(૧) શરીર, મન અને વાણીના ઉપયોગપૂર્વક બેદરકારીથી કોઈ પણ પ્રાણીની સુગુરુઓ હિંસા કરતા નથી. કોઈ પણ પ્રકારનાં સ્વરૂપયુક્ત જીવન (દા. ત. વનસ્પતિ, જળ આદિ) નો તેઓ ઘાત કરતા નથી. આ રીતે તેમની અહિંસાવૃત્તિ સંસારીઓ કરતાં ઘણી જ ચઢીચાતી છે.

(૨) સુગુરુની વાણીમાં હમેશાં સંપૂર્ણ સત્ય હોય છે. તેઓની વાણીમાં અપ્રિયતા હોતી નથી. સુગુરુઓનાં વચન સર્વદા પ્રિય હોય છે. વળી સુગુરુઓ અહિંતકારી

*પાંચ મહાવ્રતો એ સાધુ-સાધ્વીઓને પાળવાનાં વ્રતો છે. આથી સાધુઓ પંચમહાવ્રતધારી કહેવાય છે. શ્રાવકોને પાળવાનાં નાનાં વ્રતોને (અણુવ્રત) કહે છે.

વચનો કદાપિ બોલતા નથી. બીજાનું કલ્યાણ થશે એવું પોતાને ખાત્રીપૂર્વક લાગે ત્યારે જ સુગુરુઓ પોતાની વાણીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે.

(૩) સુગુરુઓ શરીરના નિભાવ માટે જે વસ્તુઓ જરૂરી છે તેજ વસ્તુઓ લે છે. માલેક આપે તે વિના તેઓ કોઈ પણ વસ્તુ લેતા નથી.

ચેતન અને અચેતન એમ બે પ્રકારની પ્રદેય વસ્તુઓમાં સુગુરુઓને ચેતન વસ્તુઓ સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે. સુગુરુઓ ચેતન પ્રાણીઓનો કદાપિ સ્વીકાર કરતા નથી. માલેક આપે તો પણ ચેતન પ્રાણીનો સ્વીકાર તેમને માટે લાભ્ય છે. માલેકની ઇચ્છા હોય પણ જે તે પ્રાણી (દા. ત. પોપટ)ની ખુશી છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અત્રે ઉપસ્થિત થાય છે. બીજે જવા કોઈ પ્રાણી ખુશી ન પણ હોય. કોઈ પ્રાણી ખુશી હોય તો પણ જે તે પ્રાણી સ્વાતંત્ર્યને પસંદ કરે છે. આથી સુગુરુઓ કોઈ પણ સ્થિતિમાં ચેતન પ્રાણીનો સ્વીકાર કરતા નથી.*

જડ વસ્તુઓમાં પણ કેટલીક વસ્તુઓ સુગુરુઓને માટે સ્વીકાર્ય નથી. આહાર વિગેરે કોઈ પણ વસ્તુ ખાસ તૈયાર કરવામાં આવે તો તેનો સ્વીકાર સુગુરુથી અશક્ય બને છે. પોતાને માટે ખાસ તૈયાર કરવામાં આવતી ચીજોનો સ્વીકાર કરતાં જે તે ચીજ બનાવવાનાં પાપના પોતે લાગીદાર બને છે એમ સુગુરુઓ માને છે. આવી

* “ માત્ર શિષ્ય ગ્રહણ કરે છે. ”

દ્રઢ માન્યતાથી સુગુરુઓ પોતાને માટે ખાસ બનાવેલી ચીજોનો સ્વીકાર કરતા નથી. પોતાના ગુરુ કે સત્ય દેવો અમુક વસ્તુઓ ગ્રહણ ન કરવાનું ફરમાન કરે તો સાધુઓથી તે વસ્તુઓનો સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. સાધુઓને પોતાના ગુરુ કે સત્ય દેવનું કહેવું માનવું જ પડે છે. આ પ્રકારનો આજ્ઞાકિતલાવ કોઈ સૈનિકના આજ્ઞાકિતલાવ જેવો નથી. સૈનિક આજ્ઞાનો લોપ કરે તો તેનો ઉપરી અમલદાર કદાચ તેને મારી પણ નાખે. શિષ્યના આજ્ઞાલંગથી ગુરુ હિંસા કરે (શિષ્યનો ઘાત કરે) એમ બનતું જ નથી. શિષ્ય અને સૈનિકના આજ્ઞાકિતલાવમાં કંઈક સામ્ય છે; પણ આજ્ઞાલંગના પરિણામોમાં (તેમના મુરખીઓની દ્રષ્ટિએ) ઘણા મોટા ભેદ છે.

(૪) વિષય-વાસનાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ. સુસાધુઓમાં વિષયવૃત્તિનો સર્વથા અલાવ હોય છે.

(૫) માલેકી કહી શકાય એ અર્થમાં સુગુરુઓ પાસે કશીયે મીઠકત હોતી નથી. વસ્ત્રાદિનો સ્વીકાર તેઓ માલેકી હક્ક તરીકે કરતા નથી.

જેઓ ખરા સાધુઓ છે તેઓ ઉપરોક્ત પાંચે મહા-વ્રતોનું યથાર્થ રીતે પાલન કરે છે.

સદાચારના નિયમો.

સમ્યક્ત્વલાવની પ્રાપ્તિ થતાં મનુષ્યને સદાચારની આવશ્યકતાની નિશ્ચયયુક્ત પ્રતીતિ થાય છે. સદાચાર-વૃત્તિ

અત્યંત સ્ફુરી ઉઠે છે. સદાચારના નિયમોનું જે વિધાન થયેલું છે તે અધઃપતનનાં નિવારણ અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં સહાય એમ બન્ને કાર્યોનો નિર્દેશ કરે છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં સહાય કરવી અને આત્માનું અધઃપતનથી નિવારણ કરવું એ સદાચારના નિયમોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. સામાજિક તેમજ બીજી સર્વ દ્રષ્ટિએ બીજાઓનું લલું કરી શકાય એ આ નિયમોનું અંતિમ રહસ્ય છે.

સમ્યક્ત્વલાવની પ્રાપ્તિ થયા બાદ સદાચારના કોઈ પણ નિયમનું અવલંબન સમલાવ, પ્રેમ, દયા, અનુકંપા આદિ ઉપર હોવું જોઈએ એવી મનુષ્યને પ્રતીતિ થાય છે. સદાચારના નિયમોમાં દયાલાવ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આથી બીજાઓનું જેથી અહિત થાય કે ચેતન પ્રાણીઓની જેથી હિંસા થાય એ નિયમ સદાચારનો સત્ય નિયમ ન જ હોઈ શકે. દરેક સમ્યક્ત્વલાવી આત્માને આ સિદ્ધાન્તની પૂરેપૂરી જાણ અને ખાત્રી હોય છે. સદાચારના સત્ય નિયમમાં સંપૂર્ણ દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખીને સમ્યક્ત્વલાવીઓ તદનુસાર વર્તન કરે છે. દરેક પ્રાણી તરફ દયાલાવ હોવાથી જે ધર્મમાં પ્રાણીઓની હિંસાને કોઈ પણ રીતે સ્થાન હોય તે ધર્મનું અનુસરણ સમ્યક્ત્વલાવીઓ કરતા નથી.

દયાલાવ.

દયાલાવ એટલે પ્રેમ. એમાં અન્ય જીવોનું રક્ષણ કરવું, તેમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, હિંસાથી પર (દૂર)

રહેવું, પ્રાણીમાત્ર તરફ વિશુદ્ધ લાવથી અનુકંપાશીલ થવું વિગેરે દયાલાવજનક વૃત્તિઓ આવી જાય છે.

સર્વ જીવો પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરે એવી શુભ લાવના પણ દયાલાવથી જ પરિણમે છે. દયાલાવ એ આત્માનું ખરૂં રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ છે. જેને સમ્યક્ત્વલાવને લઈને ખરે દયાલાવ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને અનંતકાળ સુધી આત્માની અજ્ઞાન અને મુઘ્ધદશા માટે પોતાના આત્માની જ ખરેખર દયા આવે છે. દુઃખ અને સુખ (વૈલવ આદિ) એ ખરા આત્મ-ગુણોના કટ્ટર વિરોધીઓ હોવાથી આત્માની દયા ચિંતવનારાઓ એ બંનેથી પર રહે છે.

વિશુદ્ધ દયાલાવને પરિણામે સર્વ પ્રાણીઓ માટે દયાલાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાને દુઃખ જેવી રીતે અપ્રિય હોય છે તેવી જ રીતે અન્ય પ્રાણીઓને પણ દુઃખ અપ્રિય જ હોય છે, એવી દૃઢ પ્રતીતિથી ખરા દયાલાવી મનુષ્યો કોઈને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ આપતા નથી. મૃત્યુ પછી કોઈ સુખી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી બીજાઓનું અહિત કરતાં અટકવું કે તેમને નુકશાન ન કરવું એ પણ દયાલાવનું એક સ્વરૂપ છે. દયાનું આ સ્વરૂપ સર્વોચ્ચ દયાલાવ નથી.

કોઈ મનુષ્યને ખરે માર્ગે લઈ જવાની શુભ વૃત્તિથી કંઈક અપ્રિય વાત કહેવી એ પણ કેટલીક વાર દયાલાવનો એક પ્રકાર જ હોય છે. આ પ્રકારના દયાલાવમાં શરૂઆત

તમાં લાલ ન હોય, પણ પરિણામે લાલ હોય છે. વૈરલાવ કે તિરસ્કાર વૃત્તિથી કોઈને કંઈ અપ્રિય વાત કહેવાય તેમાં દયાલાવ નથી જ. વૈરલાવ કે તિરસ્કાર ન હોય અને શુભ કરવાની વૃત્તિથી અપ્રિય વચનો કોઈને કહેવાય એમાં જ દયાલાવ સંભવી શકે છે.

આ સિવાય દયાનાં અપેક્ષાજન્ય અને સંપૂર્ણ નિશ્ચિત એ સ્વરૂપો છે. દયાલાવના આ બંને પ્રકારોને અનુક્રમે વ્યવહાર-દયા અને નિશ્ચય-દયા કહે છે.

સમ્યક્ત્વલાવના નિદર્શક સર્વ સ્વરૂપો પૂરાં થયાં. હવે અમુક વસ્તુમાં સમ્યક્ત્વલાવ કે અસમ્યક્ત્વલાવ કેમ છે? એ પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. સર્વજ્ઞ મહાપુરૂષોના ઉપદેશની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ સહેલો છે.

જો લૌતિક દ્રવ્યનું પ્રાધાન્ય આત્મા કરતાં વિશેષ હોય તો એ અસમ્યક્ત્વલાવ છે એવો સર્વજ્ઞ સુદેવોનો પરમ ઘોષ છે. આત્માનું લૌતિક દ્રવ્ય સાથે મિશ્રણ, જીવન નિમિત્તે આવશ્યક નથી. લૌતિક દ્રવ્યનાં મિશ્રણથી આત્માના સાહજિક ગુણોનું આવરણ થાય છે. આ બંને તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન જેમને હોય તેઓ અસમ્યક્ત્વલાવને ઇચ્છે અને આત્માના ગુણોને ગુંગળાવા દે ?

આત્મ દ્રવ્યનું જ પ્રાધાન્ય ઇચ્છનારા સમ્યક્ત્વલાવીઓ લૌતિક દ્રવ્યનું બંને તેટલું નિઃસારણ કરે. તેઓ અસમ્યક્ત્વલાવયુક્ત મુગ્ધદશાનો બંને તેટલો નિરોધ જ કરે.

સમ્યક્ત્વભાવનાં વિધાતક કારણો.

સમ્યક્ત્વભાવના પાંચ વિધાતક કારણો છે. આથી સત્ય શ્રદ્ધામાંથી અધઃપતનજનક નીચેનાં પાંચ પાપો (પુણ્ય માર્ગનું ઉલ્લંઘન કે તેથી પ્રતિનિવૃત્તિ) ન થાય તે માટે સમ્યક્ત્વભાવી ખાસ કાળજી રાખે છે. કેટલાક સમ્યક્ત્વભાવના વિધાતક કારણોથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. સમ્યક્ત્વભાવના વિધાતક કારણો આ રહ્યાં:—

(૧) શંકા—આ શંકા તે કોઈ ધર્મસિદ્ધાન્ત વિષયક હોય છે. સત્યની એક વાર પ્રતીતિ થયા પછી આવી શંકા ઉદ્ભવેલી હોય છે.

(૨) આશંકા—કોઈ મનુષ્ય શબ્દ માત્રથી દીવાલને પાડી નાખે કે એવા કોઈ દેખીતા ચમત્કાર કરી બતાવે તેથી એ મનુષ્ય જીવન કે આધ્યાત્મિક સત્ય સંબંધી જે કંઈ કહે એ બધું સત્ય જ હોય એમ માનવાની વૃત્તિ તે આશંકાભાવ છે. સંતપુરૂષો જ ખરા ચમત્કારો કરી શકે છે. સંતત્વ રહિત મનુષ્યો માટે કોઈ વાસ્તવિક ચમત્કારની માન્યતા અને તેમનાં જે તે કથનમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ નરી આશંકા-વૃત્તિ છે.

(૩) વિતિગિચ્છા—ધર્મનું પાલન અમુક વખત ક્યાં બાદ દુઃખ, વ્યાધિ, લાલાલાલ આદિની પર્યાસિ થતાં ધર્મની કાર્યસાધકતા માટે જે શંકા ઉદ્ભવે છે તેને વિતિગિચ્છા કહે છે. દુઃખ, વ્યાધિ વિગેરેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો-ધર્મનો દોષ કાઢવો એ ભૂલભરેલું છે. દુઃખ આદિનું

કારણ ભૂતકાલીન કર્મો છે એવી દ્રઢ પ્રતીતિ થવી અને રહેવી જોઈએ.

(૪) ઉન્માર્ગંગામીઓની પ્રશંસા—એ સમ્યક્ત્વલાવના વિધાતનું ચોથું કારણ છે. સમ્યક્ત્વલાવીઓ કસાઈઓ, નેપોલીયન જેવા હિંસકો વિગેરેની પ્રશંસા કરી શકે જ નહિ. અનેક પ્રકારની મૂર્ખાઈ જેમાં હોય એવાં કાર્યો કરનાર કહેવાતા સાધુસંતોને (ફકીરો, બાવાઓ વિગેરેને) તેઓ સંતપુરૂષ તરીકે માને જ નહિ. તેમની કોઈ રીતે અમત્કારી પુરૂષ કે સત્યધર્માનુયાયી તરીકે ગણના ન જ કરે.

(૫) અતિશય પરિચય—એ સમ્યક્ત્વલાવનું વિધાતક છેલ્લું કારણ છે. અત્યંત પરિચિતપણાને લીધે અમુક કદાચહી મનુષ્ય વિગેરે વિના ન જ ચાલે એવો લાવ પ્રદીપ્ત થાય છે. એથી આપણા પરિચયવાળા મનુષ્યના દુર્ગુણો આપણામાં આવવાનો સંભવ છે.

ઉપરોક્ત પાંચ કારણો ખરા પુણ્ય—માર્ગનાં ઉલ્લંઘન-રૂપ અને સમ્યક્ત્વલાવના વિધાતક મુખ્ય કારણો છે. પુણ્ય—માર્ગના વિરોધક ખીજાં કારણો પણ (આ ઉપરાંત) છે એ નિઃશંક છે.

પ્રાણી માત્રની વિવિધ શ્રેણીઓ.

હવે આપણે જીવશ્રેણીનો વિચાર કરીએ. આ વિશ્વનાં પ્રાણી માત્ર જુદી જુદી શ્રેણીઓમાં હોય છે. એ સર્વશ્રેણીઓનાં જ્ઞાનથી આપણી વર્તમાન સ્થિતિનું આપ-

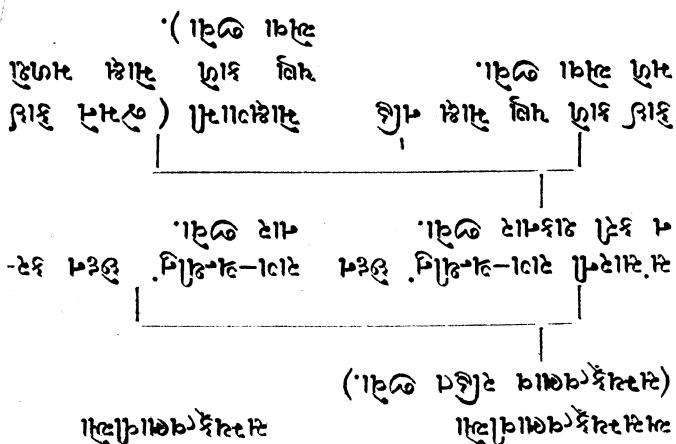
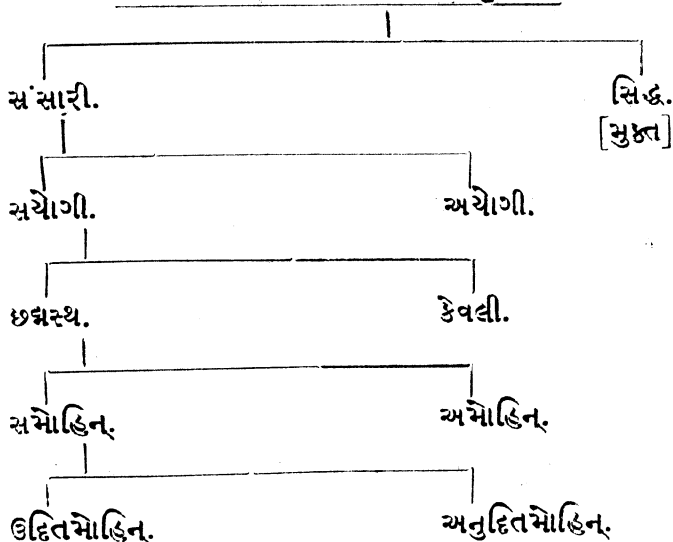
જીને જ્ઞાન થાય છે. આપણી હાલની શ્રેણી કંઈ છે તે આપણે બરાબર જાણી શકીએ છીએ.

સમ્યક્ત્વલાવની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય, ચોથું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત ન થયું હોય એવા જીવોને ત્રણ ક્રમો (શ્રેણીઓ) માંથી પસાર થવું પડે છે. માર્ગાનુસારીના ઉપ નિયમોનું ચતુર્થ પાલન આવશ્યક છે.

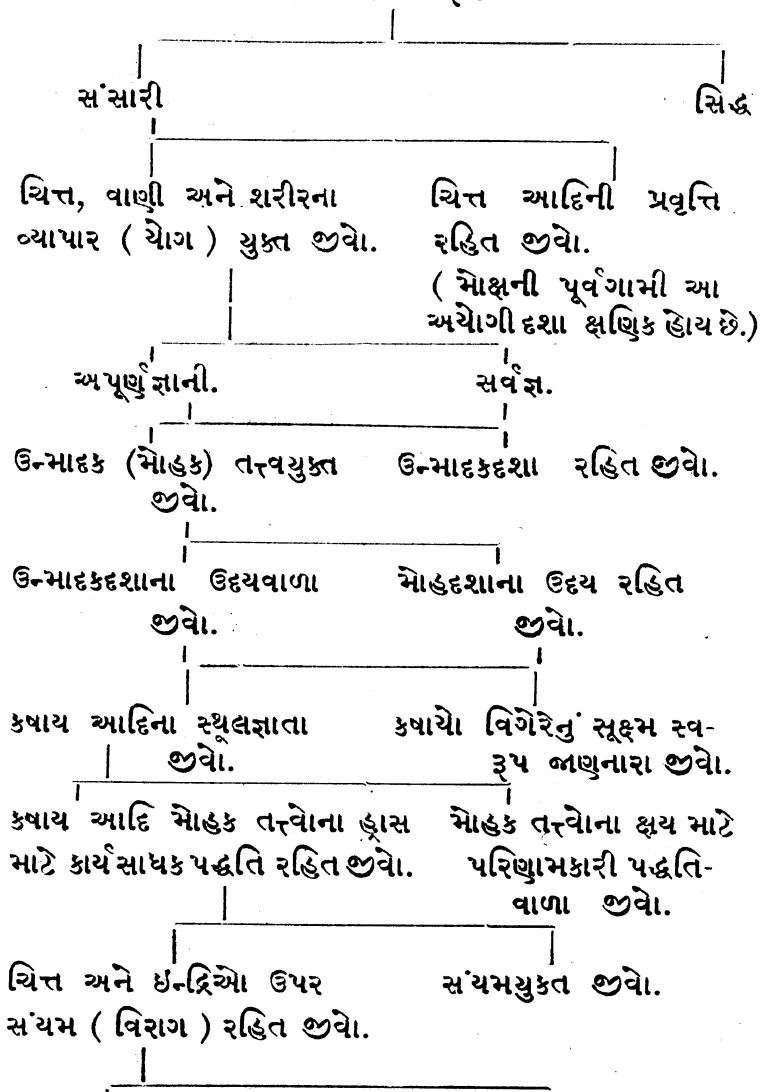
માર્ગાનુસારીના નિયમોનાં પાલનથી આધ્યાત્મિક અધઃ-પતનનો નિરોધ થાય છે અને સમ્યક્ત્વલાવની ચતુર્થોચ્ચ પરિણતિ થાય છે.

જીવના વિવિધ પ્રકારો (શ્રેણીઓ).

જીવોનાં સ્વરૂપ.

જીવોની ઉપરોક્ત શ્રેણીઓ ઉપરથી જીવો કેવી જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં હોઈ શકે છે તે બરોબર સમજ શકાય છે. એ સર્વનો સાર એ છે કે જીવોના મુખ્ય બે પ્રકાર છે—લવી (લબ્ધ) અને અલવી. એમાં અલવી જીવો એવા હોય છે કે તેમને કદાપિ મુક્તિ મળતી નથી. લબ્ધ (મોક્ષગામી) જીવોમાં કેટલાક જીવો એવા હોય છે જેમણે સંસારવાસનાઓ (રાગ) ની ગ્રન્થીઓનું છેદન કરેલું હોય છે. કેટલાકની રાગ-દશાની ગ્રન્થીઓ અચ્છેદિત હોય છે. કેટલાયે જીવો સંસારી અને કેટલાયે સિદ્ધદશા ભોગવે છે.

અલબ્ધ જીવોના સંબંધમાં કેટલીક બાબત ખાસ વિચારણીય છે. અલવી જીવોને, આ સંસાર વસ્તુતઃ દુઃખી હોવા છતાં તેમાં દુઃખ લાગતું નથી. પોતાને કદાપિ મોક્ષ જ નહિ મળે એવા વિચારથી અલવીઓનું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થતું નથી. અલબ્ધોનું અસ્તિત્વ સદાકાળ હોય છે. તેઓ કદાપિ મોક્ષગામી નહિં હોવાથી તેમની વિઘ્ન-માનતા સંસારમાં સર્વદા (અનંતકાળપર્યંત) રહેશે. વિશ્વ અલબ્ધો રહિત બને એવો કોઈ કાળ નહિ જ આવે. મોક્ષની અપ્રાપ્તિ માટે અલબ્ધોને કશુંયે લાગતું નથી. લબ્ધ જીવોને જ મોક્ષની અપ્રાપ્તિ માટે દુઃખ થાય છે.

સમ્યક્ત્વભાવના ઉપાયો.

માર્ગાનુસારીના નિયમોનું પાલન અને ત્રિકરણો* એ સમ્યક્ત્વભાવ-સિદ્ધિના ઉપાયો છે. જે મનુષ્યને સમ્યક્ત્વ-

* આત્માના પરિણામો.

લાવની ઇચ્છા થાય તેણે ત્રિકરણરૂપ ત્રણ સંસ્કારોમાંથી પસાર થવું જ જોઈએ. ત્રિકરણનું કાર્ય પૂરું થતાં રાગની ગ્રંથી છેદાઈ જાય છે. મોહનીય કર્મની ત્રણ પ્રકૃતિઓ (મિથ્યાત્વ, મિશ્ર ને સમ્યક્ત્વ) તેમજ આજીવન સ્વરૂપના તીવ્ર કષાયોનું નિયમન થાય છે. સમ્યક્ત્વલાવનો એ રીતે પ્રારંભ થાય છે.

× ત્રિકરણો.

સમ્યક્ત્વલાવની સિદ્ધિના ઉપાયો રૂપ ત્રિકરણોમાં અમુક કર્મ અપાવવાના કુદરતી સમયકાળમાં અતિશય ઘટાડો થાય. આખુંયે સંસારીજીવન કેવળ દુઃખથી જ ભરેલું છે એવી અનુભવજન્ય લાવના અને દ્રઢ પ્રતીતિથી કર્મો અપાવવાના કાળમાં ઘણો જ ઘટાડો સૂચિત થાય છે.*

× વિશેષ માટે જુઓ લોકપ્રકાશ, પ, પૃષ્ઠ ૧૯૮ અને ૫૯૯.

* આ કરણ ગ્રંથી ભેદાતી હોય એ અરસામાં થાય છે. અપૂર્વ પહેલાં ન થયેલ અપૂર્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અહિં કેટલાક જીવો પોતાનું પ્રબળ વીર્ય પ્રકટ કરી તીક્ષ્ણ પરશુ સમાન મનઃપરિણામવડે ગ્રંથીને ભેદી નાંખી મોક્ષ જવા માટે તેને અમુક કાળ નિર્માણ થઈ જાય છે. એટલે અધિક છોડાતાં અને અલ્પ બંધાતા આખરે અનાભોગશી પહેલા પ્રકારના પરિણામવડે ધાન્યના પાલાના દૃષ્ટાંતે, પર્વત નદી પાષાણ ન્યાયે લઘુ લઘુ થતાં જાય છે. મનઃપરિણામ યથોચિત સંભવે છે અને ગ્રંથીદેશપર્યંત હોય છે, અને માત્ર પહેલું અલબ્ધમાં પણ સંભવે છે. એ પહેલું કરણ છે.

—પ્રકાશક.

આ બીજા શુદ્ધિ (સંસ્કાર) કરણમાં પણ કર્મ ખપાવવાના સમયકાળમાં ઓછો-વત્તો ઘટાડો જ થાય છે. આ દશામાં તીવ્ર સ્વરૂપવાળા કષાયોથી સદંતર મુક્ત થવાનો શુભ લાવના જન્મે છે. એથી કર્મોના સમયકાળમાં જરૂર ઘટાડો થાય છે.

છેદલા (ત્રીજા) શુદ્ધિકરણમાં તીવ્ર કષાયોનું સક્રિય રીતે નિયમન થાય છે. આથી કષાયોની વૃદ્ધિ અશક્ય બને છે. કોઈ કષાય કંઈક વધતો માલુમ પડે કે તુરતજ તેનું ચિત્તથી નિયંત્રણ થાય છે. કષાય નિયમનનું આ કાર્ય પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં થાય છે.+

રાગ-અનિષ્ઠ એ લાવ અને અલાવયુક્ત વિવિધ વૃત્તિઓની એક પ્રકારની તરાપ છે. હિંસા આદિ આચારોના મંતવ્યના સંબંધમાં જે સાચી-ખોટી વૃત્તિઓ અંતરમાં હોય છે તે વૃત્તિઓને પરિણામે આત્મા ઉપર અનેક પ્રકારની તરાપો પડે એવું ઘણીયે વાર બને છે.

પાંચે ઇન્દ્રિયો તેમજ ચિત્તવાળા પ્રાણીઓને જ પ્રથમ શુદ્ધિકરણનો અનુલવ થઈ શકે. પશુ-પક્ષીઓને અને મનુષ્યોને ચિત્ત તેમજ પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય છે, આથી તેઓ આ સંસ્કરણનો અનુલવ કરી શકે. સંસારની દુઃખયુક્તતાનો અનુલવ અનંતવાર થયા છતાં કોઈ પ્રાણીને દ્વિતીય (બીજા) શુદ્ધિકરણનો અનુલવ ન પણ થાય.

+અહિં પ્રાણી આરંભમાં નિર્મળ આશયરૂપ અનિવૃત્તિ કરણવડે અંતરમુદ્ધર્તના પ્રમાણવાળું અંતરકરણ કરે છે. પ્રકાશકં.

સમય (કાળ).

સમય, આવલી, :મુહૂર્ત, દિવસ વિગેરે સમયના વિભાગો છે. સમય એ કાળનો લઘુત્તમ (નાનામાં નાનો) વિભાગ છે. આથી આખના એક પલકાર માત્રમાં અસંખ્ય સમયો થાય છે. અસંખ્ય સમય એટલે ૧ આવલી. ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલીથી એક મુહૂર્ત (૪૮ મીનીટ) થાય છે. ત્રીસ મુહૂર્ત એટલે ૧ દિવસ. સપ્તાહ (અઠવાડિયું), માસ, *વર્ષ આદિનાં પરિમાણુ તો બાહ્યીતાં છે. અસંખ્ય વર્ષોથી એક પલ્લોપમ થાય છે. દસ કોટાકોટી પલ્લોપમ વર્ષોથી એક સાગરોપમ બને છે.

માર્ગાનુસારીના નિયમો.

માર્ગાનુસારીના નિયમોનું પાલન એ આત્માની પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય છે. આત્માનું અધઃપતન તેથી અટકી પડે છે. માર્ગાનુસારીના નિયમો સમ્યક્ત્વલાવ પ્રાપ્તિને માટે સહાયરૂપ છે. એથી ત્રિકરણની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. નિકાચિત્ કર્મોનો આશ્રવ અટકાવવામાં તે પરિણામજનક ઉપાય છે. ભૂતકાળમાં સંચિત કરેલાં વિદ્યમાન કર્મોની નિર્જરા થાય છે. માર્ગાનુસારિત્વને કારણે પહેલાં ગુણસ્થાનમાંથી ચૌથા ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિશ્વબન્ધુત્વ, દયાવૃત્તિ, પ્રેમ, સમલાવ વિગેરે શુભ વૃત્તિઓ ઉપર માર્ગાનુસારીના નિયમોનું વિધાન થયેલું છે.

* જુઓ વિશેષ માટે લોકપ્રકાશ.

આથી માર્ગાનુસારીઓએ આ સર્વ શુભ લાવેનો વિકાસ કરવો એ જરૂરનું છે. આ સર્વ વૃત્તિઓની સક્રિયતા વિનાનું માર્ગાનુસારીપણું નર્યાં ફલ જ છે.

માર્ગાનુસારીના નિયમોમાં શુભ વિચારો, સત્ય શ્રદ્ધા તેમજ સદ્વર્તનને અનોખું સ્થાન રહેલું છે. સુદેવો (કોઈ કાળે) આજ્ઞા ન કરતા હોવાથી એ નિયમોનાં વિધાનમાં આજ્ઞા જેવું કશુંયે નથી. આ રીતે વિચારતાં આ નિયમો તેમનું યથાર્થ પાલન કરનાર ચારિત્રશીલ વ્યક્તિનું એક સ્વરૂપ માત્ર છે. નિયમો અને તેનું પાલન કરનાર વચ્ચે કંઈ ભેદભાવ લાગ્યે જ છે. નિયમોનાં પાલન ઉપરથી જે તે મનુષ્યના આચાર અને જ્ઞાન-દશાનું પરિમાણ થઈ શકે છે.

આ નિયમોનાં પાલનનાં આંતર અને બાહ્ય એમ બે સ્વરૂપો છે. દ્રશ્ય વર્તન એટલે બાહ્ય સ્વરૂપ સાથે આંતર સ્વરૂપની એકતા હોવી જોઈએ

માર્ગાનુસારીના નિયમોનું પાલન બંને સ્વરૂપોની દ્રષ્ટિએ થવું જોઈએ. તેમાં વિચાર-દૌર્બલ્યનું યથાયોગ્ય નિવારણ કરવાનું જ હોય. નિયમોનું પાલન હેતુની સિદ્ધિ અર્થે થાય એ ખાસ આવશ્યક છે. બાહ્ય વર્તન શુભ લાવે-રૂપ આંતર સ્વરૂપનું કારણ બને એ સ્થિતિ દરેક માર્ગાનુસારી માટે પરિણમવી જોઈએ. સદાચાર કે બાહ્ય સિદ્ધાન્તોના હાદ્દિક પાલનથી આત્માની વિશુદ્ધિ થાય છે. કર્મ-રજનું બને તેટલું નિઃસારણ થાય છે.

માર્ગાનુસારિત્વ એ આધ્યાત્મિક પ્રગતિના વાંચ્છુઓને અહણુ કરવા યોગ્ય પહેલું પગથીઉં છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં જેઓ આગળ વધેલા છે તેમને માટે માર્ગાનુસારીના નિયમો નથી. એ નિયમો આત્માના શુદ્ધિકરણના ઉપાયો છે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પ્રારંભ કરનારાઓ માટે તે બહુ જ ઉપયોગી છે. તેનાં પાલનથી આત્મ-પ્રગતિની ભૂમિકા સ્વચ્છ બને છે. ચિત્ર જેના ઉપર આલેખવાનું હોય તે વસ્તુ જ અશુદ્ધ હોય તો સુંદર ચિત્ર આલેખાતું નથી તે જ પ્રમાણે માર્ગાનુસારીના નિયમોથી આધ્યાત્મિક પ્રગતિરૂપ ભૂમિકા શુદ્ધ કર્યા વિના તેના ઉપર અધ્યાત્મ સ્વરૂપનું સુંદર આલેખન થઈ શકતું નથી. આ રીતે માર્ગાનુસારીના નિયમોનું ખરોખર પાલન કરવું એ આત્મોન્નતિના વાંચ્છુકો માટે ખાસ આવશ્યક છે. ખરા માર્ગાનુસારિત્વનું યથાર્થ પાલન આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો પ્રારંભ કરનાર મનુષ્યો (ઉમેદવારો) માટે અનિવાર્ય છે. માર્ગાનુસારીના નિયમો એ આત્માના પ્રારંભિક શુદ્ધિકરણનો અમોઘ ઉપાય છે.

હવે આપણે માર્ગાનુસારિત્વના નિયમોની અનુક્રમે સમીક્ષા કરીએ.

નિયમ પહેલો.

માર્ગાનુસારીએ આજીવિકા નિમિત્તે કોઈ સારો વ્યાપાર કે સેવા-માર્ગ અહણુ કરવો જોઈએ. સારા નોકરી-ધંધાને પકડી રાખવા જોઈએ. જે નોકરી કે ધંધો નિકૃષ્ટ (હલકાં) ગણાતાં હોય તેથી માર્ગાનુસારીઓએ પરાડ-

મુખ રહેવું જોઈએ. ધંધાદારી હોય તો પોતાનો ધંધો પ્રમાણિકપણથી ચલાવવો એ પ્રત્યેક માર્ગાનુસારી માટે ખાસ જરૂરનું છે. બીજાની નોકરી કરતાં માર્ગાનુસારીએ નીતિનું સર્વથા પાલન થાય એ રીતે નોકરી કરવી જોઈએ. ધંધાદારીઓએ પોતાની મુડીના પ્રમાણમાં જ ધંધો કરવો. એથી વધારે ધંધો કરવો એ અનિષ્ટ છે. નોકર હોય તેણે શેઠની યથાશક્ય સેવા ઉઠાવવી જોઈએ. માર્ગાનુસારી વ્યાપારી હોય કે સેવક હોય પણ નીતિનું યથાર્થ પાલન બંને માટે પરમ આવશ્યક છે.

પ્રત્યેક માર્ગાનુસારી પોતાને ધંધા કે નોકરીથી જે દ્રવ્ય મળે તેથી પોતાનું તેમજ કુટુંબનું પોષણ કરી શકે છે. એ દ્રવ્યમાંથી દુઃખી માણસોને યોગ્ય મદદ થઈ શકે છે. આ રીતે દુષ્કર્મનો નાશ અને સત્કર્મની પરિણતિ થાય છે. માર્ગાનુસારીઓ જે તે કર્તવ્યનું પાલન પોતાનાં જ દ્રવ્યથી કરે છે.

માર્ગાનુસારીના નિયમોમાં અહિંસા, વિશ્વપ્રેમ અને સર્વનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. હલકો ધંધો કે હલકી નોકરી ન કરવાનું આથી ખાસ કારણ મળી રહે છે. ગમે તેવી નોકરી કે હલકા ધંધાને કારણે હિંસા થાય, બીજાઓનું અહિંસા થાય, મનુષ્ય આદિ પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓસરી જાય, બીજાઓ પ્રત્યેની શુભવૃત્તિમાં ફેરફાર થાય એવું ઘણું બને. આથી ખરો માર્ગાનુસારી કોઈ નિંદ્રા ધંધો કે નોકરી કરી શકે નહિ. મનુષ્યો, પશુ-

પક્ષીઓ, જીવજંતુઓની હિંસાજનક પ્રવૃત્તિઓથી માર્ગાનુસારી સર્વથા પર જ હોય. માર્ગાનુસારીથી કલાલ કે કસાઈનો કે કોઈ બીજો હિંસાજન્ય ધંધો થઈ શકે નહિ.

નોકરી ધંધામાં નીતિનું પાલન કેટલીક દ્રષ્ટિએ વિચારતાં ખાસ જરૂરી છે. એક તો એ કે નીતિશીલ મનુષ્ય ચિત્તની શાન્તિ અનુભવે છે.

અનીતિથી દ્રવ્ય કમાનારને એવી શાન્તિ હોતી નથી. પોતાની અનીતિ પકડાઈ આવશે વિગેરે અનેક ખાબતોનો, અનીતિથી દ્રવ્યાર્જન કરનારાઓને લય રહે છે. અનીતિથી મેળવેલાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ કે ઉપલોગ કરનારાઓને કંઈ ને કંઈ ડર લાગ્યા જ કરે છે. નીતિથી દ્રવ્યનું અર્જન કરનારાઓ ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય લોગવે છે. દ્રવ્યનો ઉપલોગ તેમનાથી સુખપૂર્વક થઈ શકે છે. ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો નિહરતાથી થાય છે. અનીતિથી દ્રવ્ય કમાનારાઓની જેમ તેમને લાવી જીવનનાં દુઃખનો ડર પણ રહેતો નથી. નીતિને કારણે સજ્જનોના સંયોગથી લાવી જીવન સુધરે છે. સજ્જનો અનીતિમાન મનુષ્યો સાથે સંસર્ગમાં આવતાં સંકેત ખાય છે. આથી અનીતિયુક્ત મનુષ્યોને સજ્જનોનો સંસર્ગ લાગ્યેજ થાય છે. એટલે સજ્જનો-સદ્ગુણી મનુષ્યોના સંસર્ગ વિના લાવી જીવન બગાડે છે.

આ ઉપરાંત અનીતિથી પ્રાપ્ત કરેલાં દ્રવ્યથી ચિત્તની પણ નિકૃષ્ટ દશા પરિણમે છે. એ રીતે દુષ્કર્મોની નિષ્પત્તિ

થાય છે. લાવી માટે કુકર્મોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ સર્વ દ્રષ્ટિએ જોતાં અનીતિથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન માર્ગાનુસારીઓએ ન જ કરવું એ સર્વથા ઇષ્ટ છે.

નિયમ બીજો.

જે માર્ગાનુસારીથી વિષય-વાસનાનું સંયમન ન થઈ શકે તેને માટે લગ્ન કરવું એ જરૂરી છે. ગૃહસ્થ માટે લગ્ન આવશ્યક છે. એ લગ્ન શીલ, સ્વભાવ, જ્ઞાન, વય આદિ દૃષ્ટિએ કોઈ સમાન કન્યા સાથે થવાં જોઈએ. એક જ કુળના યુવક ને યુવતી સર્વ રીતે સમાન હોય તો પણ તેમનું લગ્ન નિષિદ્ધ છે.

આધ્યાત્મિક પ્રગતિને પંથે પળતા માર્ગાનુસારી ગૃહસ્થમાં વિષયવાસનાનો યથાયોગ્ય સંયમ ન હોય તો ગમે તેમ વિષય-સેવન કરવા કરતાં પરિણીત જીવન ઇષ્ટ છે. લગ્નથી કુસંપ, કલેશ આદિનું નિવારણ થવાનું કેટલાક સંયોગોમાં સંભવનીય છે. લગ્નને પરિણામે ઘણીએ વાર કેટલાક ભ્રમોનું પણ નિવારણ થાય છે.

નિયમ ત્રીજો.

આત્મ-પ્રગતિના વાંચ્છુકોએ લયારૂપદ દ્રશ્ય અને અદ્રશ્ય ક્ષેત્રોથી સચેત રહેવું જોઈએ. જે કાર્યોનાં દુષ્પરિણામ સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં જણાય તે કાર્યો સર્વથા

ત્યાજ્ય છે. પરત્તીનું દુષ્ટ લાવથી નિરીક્ષણ, ઘૂત (જુગાર રમવો), કારાગ્રહવાસ સેવવો પડે એવા અપરાધો વિગેરેથી માર્ગાનુસારીએ સંપૂર્ણ પરાહ્મુખ થવું ઘટે.

નિયમ ચોથો.

માર્ગાનુસારીઓ ખરા આધ્યાત્મિક અને પ્રભાવક પુરુષોના સદાચાર અને ઉત્કૃષ્ટ જીવનનું બહુ મૂલ્ય આંકે છે. મહાપુરુષોનું અનુકરણ કરવા તેઓ બનતો પુરુષાર્થ ફેરવે છે. મહાપુરુષોનો વિશ્વહિતકારી અનુભવ અનેરી પ્રેરણાઓનું સિંચન કરે છે. પ્રજાપુરુષોના સંસર્ગથી અનુભવયુક્ત સમર્થ મહાત્માઓ આત્મ-કલ્યાણની વાસ્તવિક ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોનું બને તે રીતે કલ્યાણ કરવા સદા પ્રયત્ન-શીલ રહે છે.

મહાત્મા પુરુષો બીજાઓનું કલ્યાણ થાય તે માટે પોતાનાં જીવનની કેટલીક નાની નાની બાબતોમાં ઉપેક્ષા-વંત હોય છે. મહાત્માઓ ઇર્ષ્યા, નિન્દા વિગેરેથી સદા પર રહે છે. ઉન્નતિમાં તેમને ગર્વ થતો નથી. કોઈ પ્રકારની હાનિ થાય ત્યારે તેમને કશુંયે દુઃખ થતું નથી. તેઓ અદ્વેષલાષી હોય છે. અવિચારીપણાથી કોઈને પોતાના શત્રુ બનાવતા નથી. વચનભંગની વૃત્તિથી તેઓ સર્વદા વિમુખ રહે છે. આવા અનુભવી મહાપુરુષોને ‘શિષ્ટ’ કહે છે.

માર્ગાનુસારીઓ પોતાનાં આત્મ-કલ્યાણ અર્થે અનુભવી મહાપુરુષોનું બને તેટલું અનુકરણ કરે છે. અનુભવી

મહાપુરૂષો માર્ગાનુસારીઓના માર્ગ-દૃષ્ટા હોવાથી એ પ્રભા-
વક પુરૂષોને માર્ગે જવા માર્ગાનુસારીઓ યથાશક્ય પ્રયત્ન-
શીલ હોય છે. માર્ગાનુસારીઓ 'શિષ્ટ' પુરુષોનું અનુકરણ
કરવું એ આત્મ-ધર્મ સમજી તેને બનતો વર્તનમાં ઉતાર-
વા સદૈવ ઇચ્છાવંત રહે છે.

નિયમ પાંચમો.

ઇન્દ્રિય-સુખોની ઉપલોગ વૃત્તિનું નિયમન એ માર્ગા-
નુસારિત્વનો પાંચમો નિયમ છે. આ નિયમ અનુસાર વિષય-
વાસનાની વૃત્તિ આદિનું કેટલેક અંશે નિયંત્રણ થાય છે.
અનંતકાળથી ઇન્દ્રિયજન્ય સુખો લોગવતા જીવથી એ
સર્વનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાનું સુગમ નથી. ઇન્દ્રિય-સુખોનો
પરિત્યાગ અમુક અંશમાં જ મોટે ભાગે શક્ય હોય.

પ્રત્યેક માર્ગાનુસારીએ જે ઇન્દ્રિય-સુખો પોતાના
કર્તાવ્ય-માર્ગથી વિપરીત હોય તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.
જેથી ઇન્દ્રિય-સુખની ઉપલોગ વૃત્તિને પોષણ મળે એવી
વૃત્તિઓનો પરિહાર કરવો જોઈએ. વિષય-વાસના આદિમાં
ચિત્તનું નિયંત્રણ કરવું જોઈએ.

માર્ગાનુસારીઓ માટે નીચેની વૃત્તિઓ પરિહાર્ય છે.

(૧) વિષય-વાસનાને પોષક ઇન્દ્રિયજન્ય સુખવૃત્તિ.

(૨) વાણી કે કાર્યથી અવિચારીપણે બીજાનું
અહિત કે નુકશાન કરનારી વૃત્તિને ઉત્તેજક ભાવ.

(૩) લોભને ઉત્તેજક વૃત્તિ. આ વૃત્તિને પરિણામે કેઈ મનુષ્ય ખરેખરો દુઃખી છે, એવી ખાત્રી થયા છતાં તેને દુઃખથી મુક્ત કરવાનું મન થતું નથી. બીજાનું દુઃખ-દર્દ ઓછું કરવા માટે દ્રવ્યાદિ સાધનો હોય તો પણ તેનો ઉપયોગ થતો નથી. બીજાઓનું દ્રવ્ય-મીઠકત વિગેરે અયોગ્ય રીતે પડાવી લેવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે.

(૪) મહાપુરુષોના પરમ બોધનો કદાચહૂપૂર્વક અસ્વીકારરૂપ અભિમાનને ઉત્તેજક ઇન્દ્રિયજન્ય સુખવૃત્તિ. આ સ્થિતિમાં મહાત્માઓના પરમ બોધની પરીક્ષા થઈ શકતી નથી. મહાત્માઓ જેવું જ પોતાને જ્ઞાન હોવાનો અહંભાવ જાગે છે.

(૫) કુળ, બળ, સૌંદર્ય, જ્ઞાન આદિનાં અભિમાનને પોષક વૃત્તિ. આ વૃત્તિ બીજાઓને ઉતરતા ગણવામાં સહાય-ભૂત બને છે તેથી બીજાઓ ઉપર જીવન ગુજરવાની વૃત્તિ જાગે છે. આથી બીજાઓનું અહિત ઘણીયે વાર થાય છે.

(૬) મૃગયા આદિથી અન્ય પ્રાણીઓને દુઃખ આપી પોતાનાં ચિત્તને આનંદ આપવાની વૃત્તિ.

નિયમ છઠ્ઠો.

માર્ગાનુસારીઓએ વિપત્તિ અને લયનાં ખાસ સ્થાનોનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. યુદ્ધક્ષેત્ર, દુષ્કાળ ભૂમિ, મહા-રોગ (મરકી વિગેરે)વાળું સ્થળ-એ સર્વ માર્ગાનુસારીઓ માટે પરિહાર્ય છે. માર્ગાનુસારીએ વિશેષ વૈમનસ્યવાળાં સ્થળોનો

પણ ત્યાગ કરવો ઘટે. એવાં સ્થળમાં રહીને કોઈ પણ ઇષ્ટ વસ્તુ સાધ્ય થવી એ અશક્યવત્ છે.

નિયમ સાતમો.

રક્ષણયુક્ત પરિસ્થિતિમાં નિવાસ કરવો એ માર્ગાનુસારીને પાલન કરવાનો સાતમો નિયમ છે. માર્ગાનુસારીઓએ જે દેશમાં જન-માલનું 'પૂરેપૂરું' રક્ષણ થતું હોય તે દેશમાં જ વાસ કરવો જોઈએ. જે દેશમાં કોઈ ધણીધોરી ન હોય, અપરાધીઓને શિક્ષા ન થતી હોય અને ગુન્હાઓનું પ્રમાણ વધતું જતું હોય તે દેશમાં રહેવું એ યુક્ત નથી. કોઈ પણ પ્રકારની સલામતી વિનાના દેશમાં રહેનાર માર્ગાનુસારીની ચિત્ત-શાન્તિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં અનેક પ્રકારના અંતરાયો આવવાનો સંભવ રહે છે.

નિયમ આઠમો.

માર્ગાનુસારીઓએ સદ્ગુણના પક્ષપાતી અને સદાચારી મનુષ્યોનો જ સંસર્ગ રાખવો જોઈએ. અધ્યાત્મ દ્રષ્ટિએ જેમની આદર્શ પ્રગતિ થઈ હોય એવા મહાન્ પુરુષોનું અનુકરણ કરવું એ માર્ગાનુસારીનું પરમ કર્તવ્ય છે.

નિયમ નવમો.

માર્ગાનુસારીનું નિવાસસ્થાન અત્યંત ગુપ્ત કે જાહેર ન હોવું જોઈએ. બહુ ગુપ્ત પણ નહિ અને બહુ જાહેર પણ નહિ એવી રીતનું મકાન હોવું જોઈએ. હિન્દમાં પ્રાચીન

કાળમાં આ નિયમ ખાસ કરીને પ્રવર્તેલો હતો. માર્ગાનુસારીનું નિવાસસ્થાન કલેશપ્રિય અને હુબ્બ મનુષ્યો (પડોશીઓ) વચ્ચે ન હોવું જોઈએ. મકાનની નીચે ભૂગલમાં કોઈ હિંસાજન્ય વસ્તુ (અસ્થિ) આદિ ન હોવું જોઈએ.

નિયમ દશમો.

માર્ગાનુસારીનું પરિધાન (વસ્ત્રાદિ) સ્થિતિને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. શક્તિ હોય છતાં પોશાક નિમિત્તે કોઈ પણ પ્રકારનો દુર્વ્યય કે ઉડાઉપણું ન જ થાય. પોશાકમાં વિશેષ લપકો કે દંલ માર્ગાનુસારીઓ માટે ત્યાજ્ય છે.

નિયમ અગિયારમો.

આવકનાં પ્રમાણમાં ખર્ચ. માર્ગાનુસારીનો ખર્ચ પ્રમાણસર હોવો જોઈએ. આવક અનુસાર પૈસાનો વ્યય કરવો એ માર્ગાનુસારીઓની ફરજ છે.

નિયમ બારમો.

કોઈ દેશમાં અમુક સારો રિવાજ લાંબા કાળથી ચાલ્યો આવતો હોય તો તે રિવાજનું અનુકરણ માર્ગાનુસારીઓ માટે ઈષ્ટ છે. રિવાજનું અનુકરણ કરતાં કોઈ મહાન્ સિદ્ધાન્તનો લંગ નથી થતો એટલું જ ખાસ જોવું જોઈએ.

નિયમ તેરમો.

આમિષ (માંસ) લક્ષણ, મધપાન આદિ માર્ગાનુસારીઓ માટે સર્વથા વર્જ્ય છે. મધપાન-વૃત્તિ એ અસંખ્ય

સૂક્ષ્મ જીવોના વિનાશની કારણભૂત છે. આમિષ-લક્ષણમાં ઘોર પ્રકારની હિંસા રહેલી છે એ તો સુવિદિત છે.

નિયમ ચૌદમો.

પરનિન્દા કે બદનક્ષી બીજાઓનું અહિત કરવામાં કારણભૂત હોવાથી માર્ગાનુસારીઓએ એ બંનેથી પર રહેવું જોઈએ. પરનિન્દામાં સામાન્ય રીતે પારકાનું અહિત કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે. પારકી નિન્દામાં કોઈ વાર કંઈ ઉદ્દેશ ન હોય તો પણ તે અહિતકારી નીવડે છે. આથી માર્ગાનુસારીઓએ કોઈની નિન્દા કરવાની વૃત્તિથી પરાઉંમુખ થવું જોઈએ. રાજની નિંદા એ ખાસ કરીને પરિહાર્ય છે.

કોઈ મનુષ્યના કપટ-પ્રબન્ધોનું નિદર્શન એ લાલ-દાથી છે. તેમાં નિન્દા કે બદનક્ષી ન હોવાથી, કોઈના કપટ-પ્રબન્ધોની પ્રસિદ્ધિ એ ઇચ્છનીય છે.

નિયમ પંદરમો અને સોળમો.

શુદ્ધ દિલના અને સદાચારી મનુષ્યોનો જ સંપર્ક માર્ગાનુસારીઓ માટે ઇષ્ટ છે. દુર્જનોનો સંસર્ગ સર્વથા ત્યજ દેવો જોઈએ.

આઠમો નિયમ આધ્યાત્મિક મહાન્ પુરૂષોને ઉદ્દેશીને છે. એ રીતે આ નિયમો એ નિયમથી ભિન્ન છે.

નિયમ સત્તરમો.

મા-બાપ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ. માબાપના અનહદ ઉપકારોનો બદલો લાગ્યે જ વાળી શકાય. આથી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક

તેમના પ્રત્યેનાં કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ તો ન જ ભૂલી શકાય. પિતૃઓ પ્રત્યેના પૂજ્યભાવમાં માર્ગાનુસારીઓમાં કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષતિ કદાપિ ન જ આવવી જોઈએ.

નિયમ અઢારમો.

કોઈ પણ મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિને ખેદ થાય એવાં કાર્યોથી માર્ગાનુસારીઓએ દૂર રહેવું જોઈએ. કોઈની લાગણીને જેથી બીનજરૂરી રીતે દુઃખ થાય એવું કોઈ પણ કાર્ય માર્ગાનુસારીથી ન જ થઈ શકે. બીજાને દુઃખ થાય એવી વાણી પણ ન બોલી શકાય.

નિયમ ઓગણીશમો.

આશ્રિતોનું પોષણ. પોતાના આશ્રિતજનોનું પોષણ કરવું એ માર્ગાનુસારીઓનું કર્તવ્ય છે. દરેક આશ્રિત પાસેથી જે તે યોગ્ય કામ લેવું જોઈએ. દરેક કામ યોગ્ય રીતે થાય છે કે નહિ તે બરાબર જોવું જોઈએ. આવી રીતની દેખરેખ વિના આશ્રિતો અહિતકારી બને એ સંભવનીય છે. કોઈ આશ્રિતમાં દુર્ગુણ આદિનો સંચાર થાય તો દુર્ગુણ વિગેરેનો નાશ કરવા-કરાવવા ઉત્સુક રહેવું જોઈએ. કોઈ આશ્રિતના દુર્ગુણ આદિના નિવારણની શુભેચ્છાથી જે તે દુર્ગુણ આદિથી સર્વદા સુપરિચિત રહેવું જોઈએ. આશ્રિતોના દુષ્કૃત્યોના સંબંધમાં ઉપેક્ષાભાવ કોઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. આશ્રિતોની પતનદશાથી પોતાની બુદ્ધિનું ઓછું મૂલ્ય અંકાય એ સ્થિતિ અસહ્ય હોવી જોઈએ. કોઈ આશ્રિત સર્પરૂપ હોય તો તેનો ત્યાગ જ ઇચ્છનીય છે.

આશ્રિત બહુ જ દુષ્ટ હોય તો તેનો ત્યાગ જ ઘટે. દુષ્ટ આશ્રિતો સદા તિલાંજલીને પાત્ર છે.

નિયમ વીસમો.

પરમ પુરુષો પ્રત્યે પૂજ્યભુદ્ધિ અને અતિથિઓ, દરિદ્રો તથા પાત્ર પુરુષોની સેવા. પરમ પુરુષોની પૂજ્યભુદ્ધિથી સેવા કરવી એ ખરો આદર્શ છે. એ આદર્શનાં પાલનમાં મહાપુરુષો પ્રત્યેનો પરમભાવ વ્યક્ત થાય છે. આદર્શ ખોટો હોય તો સમગ્ર જીવન પણ ખોટું નીવડે. જીવનના ખરા આદર્શનું પાલન કરવું એ માર્ગાનુસારીઓનું પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય છે.

નિયમ એકવીસમો.

ખાન-પાનમાં માર્ગાનુસારીઓએ સંયમભાવ કેળવવો જોઈએ. આહાર આદિ પ્રમાણસર લેવાં જોઈએ. નિયત યોગ્ય સમયે આહાર આદિનું પરિગ્રહણ ઇષ્ટ છે. રુચિ હોય તો પણ જરૂર કરતાં વિશેષ આહાર કરવો એ સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

નિયમ બાવીસમો.

શરીરનું સ્વાસ્થ્ય બગડે એટલે યોગ્ય ઉપચાર કરવા એ માર્ગાનુસારીનો બાવીસમો નિયમ છે. વ્યાધિ, દૌર્બલ્ય આદિ સ્થિતિમાં દૌર્બલ્ય વિગેરેનાં નિવારણ માટે માર્ગાનુસારીએ યોગ્ય ઉપાયો લેવા જ જોઈએ.

નિયમ તેવીસમો.

જે દેશમાં ભૂકંપ, દુષ્કાળ, મહારોગ, સિંહ વિગેરે વનચર પ્રાણીઓ વિગેરેનો લય હોય તે દેશમાં પ્રવાસ કરવો એ માર્ગાનુસારી માટે ઇષ્ટ નથી. માર્ગાનુસારીઓએ લયારૂપદ પ્રદેશનો પ્રવાસ ન જ કરવો. આમાં આત્મ-સંરક્ષણનો લાવ રહેલો છે.

નિયમ ચોવીસમો.

લોકો સાથે બીનજરૂરી વૈમનસ્ય થાય એ રીતે વર્તન કરતાં માર્ગાનુસારીઓએ અટકવું જોઈએ. લોકો સાથે શાન્તિથી રહેવું એ માર્ગાનુસારીઓનું કર્તવ્ય છે.

નિયમ પચ્ચીસમો.

અધ્યાત્મ દ્રષ્ટિએ જેઓ પછાત હોય તેમનું આત્મ-જીવન સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ માર્ગાનુસારીઓ માટે ખાસ આવશ્યક છે. ઉચ્ચ જીવનનું અસ્તિત્વ અને તેના આદર્શોનો ઓધ ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ પાછળ પડી ગયા હોય એવા આત્માઓને સતત અપાવો જોઈએ. વિશુદ્ધ જીવનથી આત્માની ઉન્નતિનો પરમ ઓધ અદ્ય વિકાસવાળા જીવોને અત્યંત લાભદાયી છે.

નિયમ છવીસમો.

અતિશય પરિચિતપણાનો ત્યાગ. માર્ગાનુસારીએ વધુ પડતાં પરિચિતપણાથી દૂર રહેવું જોઈએ. કોઈની સાથે સવિશેષ પરિચય માર્ગાનુસારીથી ન જ રખાય.

નિયમ સત્તાવીસમો.

શિષ્ટ અને જ્ઞાની મહાત્માઓની સેવા. માર્ગાનુસારી-એ ધર્મવ્રતધારી મહાત્માઓની સેવા કરવી જોઈએ. એ સેવા મહાપુરુષોના અનુભવ, જ્ઞાન, પ્રજ્ઞા અને ધર્મ-જીવનની એક પ્રકારની પૂજા છે. મહાત્માઓની સેવાનો આદર્શ તેમના જ જીવનની અનુકરણ-વૃત્તિ છે. એ આદર્શ દ્રષ્ટિ સમીપ રાખીને જ મહાત્મા સંતપુરુષોની સેવા થવી જોઈએ.

નિયમ અઠાવીસમો.

આ નિયમ જીવનના ઉદ્દેશોને અનુલક્ષીને છે. જીવનના ચાર ઉદ્દેશ છે, જે બધા માર્ગાનુસારીએ લક્ષમાં રાખવા જોઈએ. કોઈ ઓછાં મહત્ત્વના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે ઉચ્ચ ઉદ્દેશનો ભોગ અપાઈ ન જાય એ જોવું ખાસ જરૂરી છે. ગૌણ ઉદ્દેશોની સાધનામાં મુશ્કેલી જેવું લાગે તો એ જતા કરવા જોઈએ. ઉચ્ચ ઉદ્દેશનું રક્ષણ કરવું એ જીવનનું પરમ ધ્યેય છે. આથી એ ધ્યેયનું યથાશક્ત્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ.

વિશ્વનું કલ્યાણ, દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિ, વાસનાઓની પરિતૃપ્તિ અને મુક્તિ એ ચાર જીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશો છે. એમાં વાસનાઓની પરિતૃપ્તિ સર્વથી નિકટ છે. મુક્તિ એ જીવનનો સર્વોચ્ચ ઉદ્દેશ છે.

સદાચારના નિયમોના યથાર્થ પાલનથી બીજાઓનું (વિશ્વનું) કલ્યાણ થાય છે. દ્રવ્યથી વિવિધ પ્રકારનાં મુખનું સાધન મળે છે. ઇચ્છાઓ-વાસનાઓનો કંઈ ટોટો

નથી. દરેક વાસના સર્વ રીતે દુઃખદાયી છે. આથી તેની પરિતૃપ્તિની વૃત્તિ સર્વથા અનિષ્ટ છે. વાસનાઓની પરિતૃપ્તિ એ જીવનનો નિકૃષ્ટ ઉદ્દેશ હોવાથી માર્ગાનુસારીએ વાસનાઓથી બને તેટલું વિમુખ થવું જોઈએ.

દ્રવ્યપ્રાપ્તિ અને વાસનાઓની પરિતૃપ્તિ એ સામાન્ય રીતે દુનીયાના મનુષ્યોનું ધ્યેય છે. એ ધ્યેયને બદલે વિશ્વનાં કલ્યાણ અને મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું ધ્યેય થાય તો જીવનમાં અજબ પરિવર્તન થાય. મનુષ્ય-જીવન સર્વોચ્ચતાને શિખરે પહોંચે.

મુક્તિ-સુખનો કંઈક ખ્યાલ આત્મ-ગુણોનો વિકાસ થતાં આવે છે. અમુક કર્મોના ક્ષય અને આત્મદ્રવ્યના પ્રાધાન્યથી આત્માના અમુક ગુણો ખીલી નીકળે છે ત્યારે મોક્ષનાં સુખની કંઈક ઝાંખી થઈ શકે છે. આવું અપૂર્વ સુખ એ પ્રત્યેક માર્ગાનુસારીનું પરમ ધ્યેય હોવું જોઈએ. મુક્તિ એ જીવનનો સર્વોચ્ચ ઉદ્દેશ હોવાથી એની સાધનાનું ખાસ લક્ષ્યબિન્દુ જ હોય. મોક્ષના ઉત્તમોત્તમ ઉદ્દેશનું પાલન એ માર્ગાનુસારીના જીવનનો પરમ આદર્શ હોય. એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ તેનો જીવનમંત્ર હોય.

નિયમ યોગણત્રીસમો.

શક્તિ અનુસાર કાર્ય. માર્ગાનુસારીએ કોઈ પણ કાય કરતાં પોતાની શક્તિ કે અશક્તિનો વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાની શક્તિ બહારનું કોઈ કાર્ય માર્ગાનુસારી માથે ન લે.

નિયમ ત્રીસમો.

જીવનના ઉચ્ચ ઉદ્દેશોની સિદ્ધિ અર્થે પ્રગતિ. જીવનના ઉચ્ચ ઉદ્દેશો સાધ્ય થાય તે માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું એ માર્ગાનુસારીઓને પાળવાનો એક ઉત્તમ નિયમ છે. દિન-પ્રતિદિન આત્માની પ્રગતિ થતી રહે એવું વર્તન માર્ગાનુસારી માટે પ્રશંસનીય છે.

નિયમ એકત્રીસમો.

જે કાર્યો અમુક સમયે કરવાં જેવાં હોય તે કાર્યો માર્ગાનુસારીએ અવશ્ય કરવાં. અમુક સમયે અમુક કાર્ય કરવા જેવું નથી, એવી પ્રતીતિ થાય તો એ કાર્ય બંધ કરવું. અકાર્યોથી સદા પરાડ્મુખ રહેવું ઘટે.

નિયમ બત્રીસમો.

શાસ્ત્ર-વાંચન. માર્ગાનુસારીએ નિત્ય શાસ્ત્ર-શ્રવણ કરવું જોઈએ કે ધર્મશાસ્ત્રો વાંચવાં જોઈએ, તેથી સત્પ્રતીતિ અને સત્યશ્રદ્ધાની પરિણતિ થાય છે. આત્મ-પરીક્ષણથી ધર્મ-નિયમોનાં અધિક પાલનની આવશ્યકતા સમજી શકાય છે. સમ્યક્ત્વભાવના આંતરચિહ્નોને અભાવે યથાયોગ્ય આત્મપરીક્ષણથી આત્મ-પ્રગતિમાં પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે.

નિયમ તેત્રીસમો.

કદાચહનો ત્યાગ. કોઈના ઉપર વિજય મેળવવાની કે કોઈનું અહિત કરવાની ઇચ્છાથી કોઈ દુષ્ટ કે નૈતિક

દ્રષ્ટિએ ખોટું કાર્ય કરવું એ કદાચહુ છે. આવી કદાચહુ-વૃત્તિ માર્ગાનુસારીઓ માટે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. માર્ગાનુસારીની વૃત્તિ કદાચહુ રહિત અને બીજાઓને અનુકૂળ હોવી જોઈએ. સમલાવયુક્ત સમજીપણાથી કદાચહુને તિલાંજલી આપવી જોઈએ. કદાચહુ એ અનેક અનર્થોનું મૂળ હોવાથી તેનો ત્યાગ માર્ગાનુસારીઓ માટે ખાસ જરૂરી છે.

નિયમ ચોત્રીશમો.

સદ્ગુણ પ્રત્યે પક્ષપાત. સદ્ગુણ-પ્રાપ્તિની સદ્લાવનાથી માર્ગાનુસારીને સદ્ગુણ માટે પક્ષપાત જ હોય. આથી દરેક શક્તિઓનો ઉપયોગ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ માટે થવો જોઈએ. સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ અર્થે સદ્ગુણનો ઉપયોગયુક્ત પક્ષપાત આનવાર્ય છે.

નિયમ પાંત્રીસમો.

માર્ગાનુસારીએ જીદા જીદા ધર્મો, તત્ત્વજ્ઞાનો, મંત્રો આદિના ગુણ-દોષની યથાર્થ પરીક્ષા કરી દરેક પ્રશ્ન અને શંકાઓનું સમાધાન કરવું જોઈએ.

માર્ગાનુસારીએ પાળવાના સર્વ નિયમોની સમીક્ષા થઈ. હવે ચોથા ગુણસ્થાનનો વિચાર કરીએ.

ચતુર્થ ગુણસ્થાન.

આત્મિક સત્યનું નિદર્શન થતાં, તે વિષે આ ગુણસ્થાનમાં કંઈ શંકા, ઉપેક્ષા કે અસ્થિરલાવ રહેતા નથી. સત્ય પ્રત્યેનો તિરસ્કારલાવ હ્રીત થાય છે. ચોથા ગુણ-

સ્થાનવાળાને ઉગ્ર ક્રોધ થતો નથી. ઉગ્ર ક્રોધના અવિર્ભાવને અભાવે તે ક્ષમાશીલ હોય છે. ચિત્ત સમ્યક્ત્વલાવી બને છે.

આ ગુણુસ્થાનમાં ચિત્ત-સંયમનું મહત્ત્વ યથાર્થ રીતે સમજી શકાય છે. આથી કેટલાએક સંયમની પ્રાપ્તિ અર્થે વિવિધ પ્રયત્નો કરે છે. મહત્ત્વ સમજ્યા છતાં દુર્બળતાને કારણે કેટલાક મનુષ્યોથી સંયમની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. સંયમની પ્રાપ્તિ માટે બીલકુલ પ્રયત્ન ન કરનારા પણ કેટલાક હોય છે. આમ છતાં આ ગુણુસ્થાનની ખૂબી એ છે કે દરેક ચિત્ત-સંયમનું મહત્ત્વ તો બરાબર સમજે છે.

ઇન્દ્રિય સુખોની ઉપભોગવૃત્તિ અને અનુગ્ર કષાયો ઉપર આ ગુણુસ્થાનમાં યથાયોગ્ય સંયમભાવ હોતો નથી.

મિથ્યાત્વરૂપ પ્રવર્તક કારણનાં અનસ્તિત્વને કારણે, આ ગુણુસ્થાનમાં અનિષ્ઠ ઘોર કર્મોની પરિણતિ થતી નથી. નિદ્રાનિદ્રાની દશા પ્રાપ્ત થતી નથી. નિદ્રામાં જાગૃત-ભાવ આવતો નથી. નિદ્રામાં જ હલન-ચલન આદિ ક્રિયાઓ કરવાની ઘોર દશાની નિષ્પત્તિ થતી નથી. આવી ઘોર દશામાં ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય અટકી પડે છે. મતિજ્ઞાનનું આવરણ થાય છે.

આ ગુણુસ્થાનમાં સત્ય પ્રત્યે અભાવ સંભવી શકતો નથી. સ્ત્રી કે નપુંસકની વિષય-વાસનાને અનુરૂપ કર્મો બંધાતા નથી. તિર્યંચ કે નર્કગતિ પ્રાપ્ત થાય એવાં કર્મોની પણ નિષ્પત્તિ થતી નથી. શરીર સૌખ્ય, સુકીર્તિ આદિને વિઘાતક કર્મો પરિણમતાં નથી.

જ્ઞાનનું આવરણ, સુખ-દુઃખ, સંશય, લય, અનુચ્છેદ, કષાયો, મનુષ્યત્વ, દેવત્વ, શરીર સૌષ્ઠવ, સુકીર્તિ આદિ જનક કર્મોની પરિણતિ આ ગુણસ્થાનમાં થાય છે. નૈતિક દૌર્બલ્ય, અનૌદાર્ય અને લાલાંતરાયનાં કારણભૂત કર્મો પણ નિષ્પન્ન થાય છે. ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ બંધાય છે. ઇચ્છાવશાત્ કેટલાંક સારાં કાર્યો થઈ શકે એવાં કર્મો પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

પાંચમું ગુણસ્થાન.

કર્મનાં સાધન-કારણોનું ક્રમશઃ નિવારણ કરવું એ આપણી શક્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો ઉપાય છે. સાધન-કારણોનાં નિવારણથી આત્માની પ્રગતિ સુલભ થઈ પડે છે.

ચોથાં ગુણસ્થાનમાં ચિત્ત-સંયમની ખામી હોય છે. પાંચમા ગુણસ્થાનમાં આ ખામીનું કેટલેક અંશે નિવારણ થાય છે. સમ્યક્ત્વભાવ યથાર્થ સ્વરૂપમાં હોય છે. ચિત્ત-સંયમની પ્રાપ્તિ અર્થે ઓછાવત્તા પ્રયત્નો થયા કરે છે.

કંઈક તીવ્ર હોય એવા કષાયોનું આ ગુણસ્થાનમાં નિરસન થઈ શકે છે. આથી અમુક અહિંતકારી કાર્યોથી પર રહેવાનાં વ્રતો લઈ શકાય છે. સ્થળાંતર કરી શકે એવાં પ્રાણીઓને અનુલક્ષીને આ ગુણસ્થાનમાં કંઈક અંશે સંયમ-ભાવ હોય છે. સ્થલાંતર ન થઈ શકે એવા જીવો (વનસ્પતિ આદિ) પ્રત્યે જોઈએ તેટલો સંયમભાવ વર્તતો નથી.

આ ગુણસ્થાનમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ઉદ્ભવ થાય છે. સત્કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય તો પણ તે ન કરી શકાય

એવાં કર્મ બંધાય છે. પુરૂષ જાતિને અનુરૂપ વિષયવાસના, ભય, ઉપહાસ, યોગ્યાયોગ્ય ઉપેક્ષા-ભાવ, અનુગ્ર કષાયો આદિ જનક કર્મોની પરિણતિ થાય છે. દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય એવું કર્મ પણ ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. મનુષ્ય, તિર્યંચ કે રાક્ષસનો અવતાર મળે એવાં કર્મોની પરિણતિ આ ગુણસ્થાનમાં શક્ય નથી.

પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાને જે ચિત્ત-સંયમ કેટલેક અંશે પાળવાનો છે તેના નિકૃષ્ટ, મધ્યમ અને ઉચ્ચ એમ ત્રણ પ્રકારો છે.

મધ-માંસનો પારત્યાગ નિકૃષ્ટ સંયમમાં આવી જાય છે. એ ઉપરાંત અહિંસા અને ધર્મધ્યાનની દ્રષ્ટિએ કેટલીક બાબતોનું પાલન કરવું ઘટે છે. અહંત્વ, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પંચપરમેષ્ઠીનું પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાએ સદૈવ ધ્યાન કરવું જોઈએ. કોઈ ખાસ કારણ વિના કોઈ નિર્દોષ પ્રાણી કે જંગમ જીવનો ઈચ્છાપૂર્વક વિદ્યાત ન કરવાનો નિશ્ચય કરી તદનુસાર વર્તન કરવું જોઈએ.

મધ્યમ રીતે ચિત્ત-સંયમનું સેવન કરનારે માર્ગાનુસારીના નિયમો પાળવા ચૂકવું નહીં. નીતિ અને સહાચારના જ માર્ગોનો તેણે આશ્રય લેવો જોઈએ. બાર વ્રતો (ખાસ નિયમો) નું પાલન પણ અનિવાર્ય છે. છ આવશ્યક નિત્યકર્મો પણ કરવાં જોઈએ.

ઉચ્ચ પ્રકારના સંયમસેવીઓનો સંયમ ઘણી રીતે

આદર્શ હોય છે. તેઓ અપરિપક્વ કુળો વિગેરે સચિત્ત આહારનો ત્યાગ કરે છે. દિવસમાં લોજન માત્ર એક વાર લે છે. વિષય-વાસનાની દ્રષ્ટિએ સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ જીવન ગાળે છે. વ્યાપાર-ધંધામાંથી નિવૃત્ત થાય છે. દીક્ષા અંગીકાર કરવાના શુભ લાવ પણ હોય છે. દીક્ષાના મંગળલાવો કોઈ કોઈ વાર મૂર્તિમંત સ્વરૂપ પણ લે છે. આવી રીતના દીક્ષાલિ-લાપીઓ હમેશાં દીક્ષા જ લે છે એમ નથી. કોઈ દીક્ષા લે, અંતરાય હોય તો કોઈ ન પણ લે.

પંચપરમેષ્ઠી.

પંચપરમેષ્ઠી એટલે પાંચ પ્રકારના મહાન્ પવિત્ર પુરુષો. સર્વ જૈનોને એ પૂજ્ય અને સેવનીય છે. આત્માની ઉન્નતિ ઇચ્છનારાઓ તેમનું સદૈવ ધ્યાન કરે છે.

પંચપરમેષ્ઠી એટલે નીચેના મહાન્ પુરુષો સમજવા.

(૧) મૌક્ષસુખચુક્ત શાશ્વત જીવનના માર્ગના પ્રણેતા સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ (અર્હત). અર્હત્ લગવાનના ૧૨ વિશિષ્ટ ગુણો છે.

(૨) સિદ્ધ. સિદ્ધ એટલે મુક્તિ-દશા પ્રાપ્ત કરેલ જીવો. સિદ્ધના ૮ ગુણ છે.

(૩) આચાર્ય. આચાર્યો એ ધર્મનાયકો છે. આચાર્યના ૩૬ ગુણો છે. તેઓ જ્ઞાની અને અનુલવી મહાત્માઓ હોય છે. મહાન્ અને સમર્થ આચાર્યોએ તો આત્મ-સાક્ષાત્કાર પણ કરેલો હોય છે. કેટલાયેક આચાર્યો ઘણા

છ પ્રકારનાં નિત્યકર્મો.

તેજસ્વી હોય છે. તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તેયે ધર્મશુદ્ધ તરીકે તેઓ ખરા માર્ગદ્રષ્ટા છે.

(૪) ઉપાધ્યાય. ઉપાધ્યાયો આચાર્યથી ઉતરતા દરજ્જાના ધર્મશુદ્ધો છે. તેઓ આત્માનું વસ્તુસ્વરૂપ જાણે છે. તેમના રૂપ શુણ્ણ હોય છે.

(૫) સાધુ. પંચમહાવ્રતોનું પાલન કરનાર કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષને સાધુ કે સાધ્વી કહે છે. મહાવ્રતોનું પાલન યથાર્થ રીતે કરે તેઓ જ ખરા સાધુ છે. સાધુઓના વિશિષ્ટ શુણ્ણ ૨૭ છે.

છ પ્રકારનાં આવશ્યક કાર્યો—કર્મો,

મધ્યમ પ્રમાણમાં ચિત્ત-સંયમનું સેવન કરનારાઓ નિત્ય છ પ્રકારનાં આવશ્યક કર્મો કરે છે એ આપણે ઉપર જોયું છે. છ આવશ્યકોમાં પ્રભુપૂજા એ પ્રથમ પ્રકાર છે. પ્રભુપૂજા એટલે અર્હંત પ્રભુ કે તેની મૂર્તિની પૂજા. નામસ્મરણ એ પ્રભુપૂજાની એક રીતિ છે, તેથી ચિત્તના લાવ ઉન્નત બને છે. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ ઘણી પ્રગતિ થાય છે.

પ્રભુની મૂર્તિ, ચિત્ર, પ્રતિકૃતિ આદિ દ્વારા પૂજા કરવી એ પ્રભુપૂજનનો બીજો પ્રકાર છે. જે મહાન્ આત્માઓ આપણી સમક્ષ જ વિદ્યમાન ન હોય તેની આ રીતે પૂજા થઈ શકે છે. ત્રિવિધ પ્રકારનાં ચિહ્નો, આલેખનો કે નમુનારૂપ આકારોથી પણ પ્રભુપૂજન થાય છે. મૂર્તિપૂજનનું મહત્ત્વ

યોગ્ય રીતે સમજવામાં આવે તો મૂર્તિપૂજામાં આત્મોન્ન-
તિનું પ્રધાન તત્ત્વ રહેલું છે એ વાત સ્પષ્ટપણે સમજી
શકાશે. મૂર્તિપૂજનાં કોઈ કોઈ વાર અનિષ્ટ પરિણામો આવે
છે, એથી મૂર્તિપૂજનું મહત્ત્વ જરાયે ઘટતું નથી. મૂર્તિપૂજા
આત્મોન્નતિનો એક સુંદર માર્ગ છે.

જે મહાન્ પરમપુરુષ વિદ્યમાન ન હોય તેની પૂજા
કરવી એ મહાપુરુષોની પૂજાનો ત્રીજો પ્રકાર છે. આ પ્રકારમાં
આપણે લાવી મહાપુરુષની પૂર્વસ્થિતિની પૂજા કરીએ છીએ.
લાવી મહાપુરુષની પૂર્વસ્થિતિની પૂજા કરતાં ખરી રીતે
લાવી મહાપુરુષનું જ પૂજન થાય છે. દા. ત. શ્રેણિક મહા-
રાજા આગામી ચોવીશીમાં પ્રથમ તીર્થંકર થવાના છે, આથી
મહારાજા શ્રેણિકની મૂર્તિ વિગેરેની પૂજા એ આગામી
ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકર પદ્મનાભ પ્રભુની જ સેવા (પૂજા) છે.

મહાપુરુષોની જ પૂજા કરવી એ મહાપુરુષોના પૂજનનો
ચોથો પ્રકાર છે.

સમર્થ મહાપુરુષના પૂજનવિષયક ઉપર જે ચાર પ્રકારો
આપવામાં આવ્યા છે તેને નામપૂજા, દ્રવ્યપૂજા, સ્થાપના-
પૂજા અને લાવપૂજા કહે છે. પૂજના આ પ્રકારોથી પૂજ્ય
મહાપુરુષોનું પૂજન થાય છે. તેમના વિષે કેટલુંક આવશ્યક
જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આદર્શ મહાપુરુષોની પૂજા
આમાંની કોઈ કે બધી રીતે કરતાં શ્રદ્ધા-બળ વધે છે.
ધર્મ-મંતવ્યો નિઃસંદેહ બને છે. આદર્શ પરમપુરુષોની
પૂજાથી એમની પૂજાનો લાવ વિકસે છે. પરમપુરુષોની

પૂજા આ પ્રમાણે આત્મોન્નતિના ઉચ્ચ આદર્શને સાધન-ભૂત છે.

આમ પ્રભુપૂજા રૂપ પ્રથમ આવશ્યકની પૂર્તિ થઈ. એ પછીનાં બીજાં આવશ્યકો આ રહ્યાં:—

ગુરુપૂજા, શાસ્ત્રાભ્યાસ, આત્મસંયમ, તપ અને દાન.

મધ્યમ સ્વરૂપમાં—ચિત્તસંયમનું સેવન કરનારાઓએ ગુરુપૂજા અને શાસ્ત્રાભ્યાસ દરરોજ કરવાં જોઈએ. ચિત્ત-સંયમનું પાલન કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં હમેશાં કરવું જોઈએ. કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો બાહ્ય તેમજ આંતર તપ પણ કરવો જોઈએ.

ઉપવાસ, આયંબિલ આદિ બાહ્ય તપો છે. ધ્યાનનાં આસનો એ પણ બાહ્ય તપ છે. ધ્યાન આંતર તપ છે.

દાન કરવું એ છટું આવશ્યક નિત્યકર્મ છે. સંયમીઓએ દાન આપવું પણ તે સમલાવથી. પોતે દાન લેનારથી કોઈ રીતે ચઢીયાતો છે એવો ભાવ દાન આપનારને ન હોય. દાન આપનારને એવા અશુભ ભાવ પરિણમે તો તેથી અહંભાવને ઉત્તેજન ને પોષણ મળે છે. અભિમાનથી 'જ્ઞાનનું' આવરણ થાય છે.

શ્રાવકનાં બાર વ્રત.

ચિત્ત-સંયમની સિદ્ધિમાં બાર વ્રતો ઘણા લાલદાયી છે. આથી શ્રાવકો એ સર્વ વ્રતોનું આચરણ કરે છે. સવ વ્રતો મનુષ્યની સંભાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના ઉપાયરૂપ છે. હિંસકમાંથી અહિંસક દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્રત શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ વૃ ઉપરથી નીકળેલ છે. વૃ એટલે 'પસંદ કરવું'. આથી 'વ્રત'નો શાબ્દિક અર્થ એક પ્રકારની પસંદગી કે વરણી થાય છે. લાક્ષણિક દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તેનો સદાચારના માર્ગની વરણી એવો એક અર્થ થઈ શકે છે. સંલવનીય માર્ગોમાંથી સન્માર્ગનું શોધન કરવા માટે વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કે ગર્ભિત ઇચ્છા-યુક્ત પ્રયત્ન (ચાંચલ્ય) એ અર્થો પણ લાક્ષણિક દ્રષ્ટિએ ઘટાવી શકાય છે.

આપણે હાલ પાંચમા ગુણુસ્થાનનો વિચાર કરીએ છીએ. પાંચમા ગુણુસ્થાનવાળા સમ્યક્ત્વલાવી હોય અને આથી તેઓ સન્માર્ગની જ વરણી કરે. અસત્ય અને અધર્મમાં મુગ્ધ થયેલા મનુષ્યો સન્માર્ગને પસંદ ન કરે અને એ રીતે સન્માર્ગથી દૂર રહે છે.

ઘણા માર્ગોમાંથી સદાચારના માર્ગની વરણી કરવી એમાં વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે. વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવામાં અનેક વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આથી ચાંચલ્ય (વીર્ય) સ્ફુરતી થાય છે. સન્માર્ગની વરણીનું કાર્ય આ પ્રમાણે અત્યંત કઠિન છે. જૈન વ્રતો વૈદિક વ્રતોથી જુદાં જ સ્વરૂપનાં છે. કોઈ દેવની બાધા કે કોઈ દેવની આજ્ઞાનાં પાલનને એ વ્રતોમાં બીલકુલ સ્થાન નથી.

બાર વ્રતોમાંનાં પહેલાં પાંચ વ્રતોને આણુવ્રત (નાનાં વ્રતો) કહે છે. એ પછીનાં ત્રણ અને છેલ્લાં ચાર વ્રતોને

અનુક્રમે ગુણુવ્રત અને શિક્ષાવ્રત કહે છે. સાધુઓને પાળવાનાં કઠિન વ્રતોની અપેક્ષાએ પહેલાં પાંચ વ્રતોને અણુવ્રત કહેવામાં આવે છે. ગુણુવ્રતોથી પહેલાં પાંચ વ્રતોને ટેકો મળે છે. છેલ્લાં ૪ વ્રતો શીસ્ત અને સંયમ ઉત્પાદક છે. એ વ્રતોનું પાલન સાધુજીવનની એક પ્રકારની તૈયારી રૂપ છે. બધાં વ્રતોનું સ્વરૂપ જાણવા જેવું હોવાથી આ નીચે આપ્યું છે.

૧ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રત.

હિંસા કે જીવનો ઘાત કરવાથી દૂર રહેવાનું વ્રત તેને સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રત કહે છે. હિંસાનો શાબ્દિક દ્રષ્ટિએ અર્થ ન કરતાં કંઈક સ્થૂલ દ્રષ્ટિએ તેનો અર્થ અત્રે સમજવાનો છે.

આત્માનો વિનાશ થતો નથી તેથી હિંસા શું છે ? એ જાણવાની ઘણી જરૂર છે. કયા કયા પ્રકારની હિંસા ન જ કરવી એ જાણવું તો ખાસ જરૂરી છે.

હિંસા શું છે ?

સાવધાનતા રહિત કાર્યોથી જીવન-બળોને છૂટાં પાડવાં એનું નામ હિંસા. ગર્વ, નિદ્રા આદિને પરિણામે અસાવધાનતા આવે છે. એ સ્થિતિમાં જે કાર્યો થાય તે કાર્યોની અસાવધ કાર્યો તરીકે ગણના થાય છે. આવી રીતે અસાવધાન સ્થિતિમાં ઘણીયે વાર હિંસાના ભાવો પરિણમે છે અને કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં હિંસા થાય છે.

ગર્વથી ઉદ્ધતાઈ પ્રાપ્ત થાય છે જેથી અન્ય પ્રાણીઓના હિત વિગેરેના સંબંધમાં ઉપેક્ષાલાવ જન્મે છે. આ પ્રકારનો ઉપેક્ષાલાવ હિંસાનું કારણભૂત બને છે. કોઈ ઇન્દ્રિયસુખનો આસ્વાદ (વિષયદશા) પણ હિંસારૂપદ થાય છે. ઉત્ત કષાયને લઈને વિવેકબુદ્ધિ લુપ્ત થઈ હોય કે તેને તિલાંજલિ અપાઈ હોય એ સ્થિતિમાં હિંસા થઈ જાય છે. નિદ્રામાં અસાવધાનતા પ્રાયઃ હોય જ અને એ રીતે નિદ્રામાં હિંસાના પ્રસંગો ઘણાં બને છે. અનિષ્ટ વાર્તાલાપને પરિણામે પણ કેટલીક વાર હિંસા થાય છે. વિષયવાસના કે ચિત્તની ઉશ્કેરણી એ અનિષ્ટ વાર્તાલાપનું પરિણામ છે. ચિત્તની ઉશ્કેરણી કે વિષયવાસનાને કારણે અનેક પ્રકારના કલહો જાગે છે, યુદ્ધો પણ થાય છે. આ રીતે અનિષ્ટ વાર્તાલાપથી ક્વચિત્ ઘોર હિંસા પણ પરિણમે છે.

જીવનના બળો છૂટાં પાડવાથી હિંસા થાય. આથી એ બળો કયા કયા છે એ બરાબર સમજવું જોઈએ.

સ્પર્શેન્દ્રિય, સ્વાદેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, દર્શનેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચે ઇન્દ્રિયો (ચામડી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન), શરીરબળ, વાણીબળ, ચિત્તશક્તિ, શ્વાસોચ્છવાસ શક્તિ અને આયુષ્ય એ ૧૦ પ્રકારના જીવન-બળો છે. જુદા જુદા પ્રાણીઓનાં જીવન-બળ જુદા જુદા હોય છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયવાળા (એકેન્દ્રિય) પ્રાણીઓને સ્પર્શશક્તિ

અને શરીરબળ તથા શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય એમ ચાર જીવન-બળો હોય છે. પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ અને વૃક્ષો એ સર્વ એકેન્દ્રિય હોવાથી તેમને ચાર જ જીવન-બળો હોય છે.

દ્વીન્દ્રિય (બેઘ્નિન્દ્રિયવાળા) પ્રાણીઓમાં એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ કરતાં બે પ્રાણ-બળો વિશેષ હોય છે. એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં સ્વાદબળ અને વાણીબળ હોતાં નથી. આ બંને બળો બેઘ્નિન્દ્રિયવાળા પ્રાણીઓમાં હોય છે. આમ તેમને એકંદર ૬ જીવન-બળો હોય છે. શંખ, છીપ વિગેરેમાંના જીવો દ્વીન્દ્રિય હોવાથી તેમનાં જીવન-બળ ૬ પ્રકારનાં છે.

ત્રીન્દ્રિય (ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા) પ્રાણીઓમાં ત્રીન્દ્રિય પ્રાણીઓ કરતાં એક જીવન-બળ અધિક હોય છે. આ બળ તે ઘ્રાણેન્દ્રિયનું બળ છે. ત્રીન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં સુંઘવાની શક્તિ પણ હોય છે. તેમના જીવન-બળો એકંદર સાત છે. જૂ, માંકડ અને કીડી એ સર્વ ત્રીન્દ્રિય પ્રાણીઓ છે.

ચતુરિન્દ્રિય (ચાર ઇન્દ્રિયવાળા) પ્રાણીઓને ત્રીન્દ્રિય પ્રાણીઓ કરતાં દર્શનેન્દ્રિય (આંખ) ૩મી જીવન-બળ વિશેષ હોય છે. આ રીતે તેમને ૮ જીવન-બળો હોય છે. વીંછી, મધમાખી, ભમરો એ ચતુરિન્દ્રિય પ્રાણીઓનાં દ્રષ્ટાન્ત છે.

પાંચેન્દ્રિય (પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા) જીવોના ૯ અને ૧૦ જીવન-બળવાળા એમ બે પ્રકારો છે. કેટલાક અત્યંત સૂક્ષ્મ જીવો જેમનામાં ચિત્તબળ હોતું નથી તેઓ પ્રથમ પ્રકારના છે. નવ બળવાળા પ્રાણીઓમાં શ્રવણબળ હોય છે. જે પાંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને ચિત્તબળ પણ હોય છે તેમને એકંદર ૧૦ જીવન-બળો હોય છે. દા. ત. મનુષ્ય, માછલાં, પશુ, પક્ષી.

ઉપરોક્ત જીવન-બળો ઉપરથી ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ કેમ થાય છે એ સમજી શકાય છે. જીવન-બળોને વિષુટાં પાડવાં કે છિન્નભિન્ન કરવાં એ હિંસા છે એની આંખી પણ થઈ શકે છે. અસાવધતાથી આમ ઘણીયે વાર જીવન-બળો વિષુટાં પડે છે અને એ રીતે હિંસા થાય છે.

નરકમાં આવી હિંસા પ્રતિક્ષણે થયા કરે છે. ફેર એટલો જ કે જીવન-બળો વારંવાર પાછાં એકઠાં થઈ જાય છે. આ રીતે નરકના જીવોને જીવન-બળો છૂટા પડવાનું દુઃખ નિરંતર થયા જ કરે છે.

પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાથી તમામ પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ ન થઈ શકે. આથી કઈ કઈ હિંસા તેને માટે સર્વથા ત્યાજ્ય છે એ જાણવું જરૂરી છે. હિંસા અનેક રીતે થાય છે. એના પ્રકાર વ્યાપક નિરીક્ષણથી જાણી શકાય. કેટલાક પ્રકારો આ રહ્યા.

(૧) શિકાર કરવો, માછલાં પકડવા, ગોળીબારથી હિંસા કરવી.

- (૨) ઇન્દ્રિય-છેદન.
 (૩) ચામડાં, પીછાં વિગેરેનો પોષાક નિમિત્તે ઉપયોગ.
 (૪) માંસલક્ષણ.
 (૫) યુદ્ધ.
 (૬) યજ્ઞાદિ નિમિત્તે પશુઓનાં બલિદાનથી થતી હિંસા.
 (૭) વૈર વાળવા માટે થતી હિંસા.
 (૮) પજવણીની માન્યતાથી માખી, જીવજંતુઓ વિગેરેની હિંસા.

(૯) દેહાન્ત દંડ (ફાંસી વિગેરે).

(૧૦) આત્મરક્ષણ નિમિત્તે થતી હિંસા.

સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રતધારી રાજા સ્વરક્ષણ નિમિત્તે યુદ્ધ કરી શકે એવો જૈન સિદ્ધાન્ત છે. આ સંબંધી વિશેષ વિવેચનની જરૂર હોવાથી તેનું યોગ્ય નિરૂપણ હવે પછી આગળ કરવામાં આવ્યું છે.

જે મનુષ્ય શિકાર કરતો હોય તેનાં ચિત્તના ભાવોનું પૃથક્કરણ કરીએ તો ત્રણ પ્રકારની મનોદશા પ્રવર્તતી હોય એમ જણાય છે:—(૧) નિર્દોષ પ્રાણીને થતાં દુઃખનો અવિચાર (વિચારનો અભાવ), (૨) પોતાના જ સુખના વિચારમાં મગ્નવૃત્તિ, (૩) શિકારનો ભોગ બનતા પ્રાણીને થતાં દુઃખ-દર્દને માટે સંપૂર્ણ નિર્દયતા. આ પ્રમાણે અવિચારિતા, સ્વાર્થવૃત્તિ અને નિર્દયતા એમ ૩ પ્રકારની મનોદશાનું શિકારમાં પ્રાધાન્ય હોય છે.

શરીર-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું કંઈ ને કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી શરીરનાં વિવિધ અંગો અને ઉપાંગોનું છેદન થાય છે. કોઈ પ્રાણીના જીવને ભોગે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો મનુષ્યને હક્ક ન હોઈ શકે. આથી જ્ઞાન નિમિત્તે કોઈ પ્રાણીનાં શરીર-છેદનનું કાર્ય ઘણું જ અઘટિત છે.

શરીર-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તો ખરું જ્ઞાન થાય એટલે એની મેળે આવે છે. આથી શરીર-શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનનું આવરણ થાય એવાં કર્મનું જ નિવારણ કરવું ઘટે છે. અન્ય પ્રાણીઓનાં શરીરનું છેદન કરવું એ કર્મનિવારણનો માર્ગ નથી. જૈનોના નીતિ-સિદ્ધાન્તની દ્રષ્ટિએ પણ આવી રીતનું શરીર-છેદન સર્વથા અનિચ્છનીય છે.

જીવરક્ષણની દ્રષ્ટિએ વિચારતાં, સ્થલાન્તર જેમનાથી શક્ય હોય એ જ જીવોનું રક્ષણ પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાથી થઈ શકે. વનસ્પતિ, વૃક્ષો આદિ સ્થાવર જીવોની રક્ષા તેનાથી શક્ય નથી. આથી સ્થલાન્તર ન કરી શકે એવા જીવોની હિંસા ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાથી લઈ શકાય નહિ. સાધુઓને સ્થાવર જીવોની પણ જે રક્ષા કરવાની છે એ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં સ્થાવર અને જંગમ જીવોના સંબંધમાં સાધુઓની જીવહયા સંસારી કરતાં બમણી છે એમ કહી શકાય.

સ્થલાન્તર કરી શકે એવા જીવોની રક્ષાની દ્રષ્ટિએ પણ સાધુઓની અહિંસાવૃત્તિ સંસારીઓ કરતાં બમણી છે. મકાનોનું બાંધકામ, રસોઈ આદિ કાર્યોમાં હિંસા કરવાનો કોઈ

પણ પ્રકારનો નિશ્ચય ન હોય તો પણ હિંસા થઈ જાય છે. સંસારીઓને ખાનગી તેમજ બીજાં અનેક કામો કરવાનાં હોય છે, જેમાં હિંસાનો નિર્ણય કોઈ રીતે વિઘ્નમાન ન હોય તો પણ જંગમ જીવોની હિંસા અવશ્ય થાય છે. આવી રીતે ઘણાં કામો હિંસાજનક હોવા છતાં એ કામો અંધ કરવાનું સંસારીઓ માટે શક્ય નથી.

સિંહ, વાઘ વિગેરે હિંસક પ્રાણીઓ તથા ડાકુઓ વિગેરે પોતાના ઉપર હુમલો કરે તે વખતે હિંસાથી પર રહેવું—નિશ્ચય હોય છતાં પણ કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા ન કરવી—એ સંસારીને ઉદ્દેશીને લાગ્યે જ શક્ય છે. નિર્દોષ પ્રાણીઓને અનુલક્ષીને સંસારીની અહિંસાવૃત્તિ સંભવિત છે. સાધુઓ હિંસક પ્રાણીઓ વિગેરેની હિંસાથી પણ પર રહે છે. આ રીતે વિચારતાં પણ સાધુઓનો દયાલાવ સંસારીઓ કરતાં દ્વિગુણી (બેવડો) છે.

નિર્દોષ પ્રાણીઓનો પણ ઘાત કરવાના નિશ્ચયને પરિણામે, કેટલીક વાર મનુષ્યો નિર્દોષ પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે. આવી હિંસા કેટલીક વાર કોઈ ખાસ કારણજન્ય હોય છે. કારણ ન હોય તોયે એવી હિંસા થાય છે. નિર્દોષ પ્રાણીઓને મારી નાખવાનાં ખાસ કારણો હોય તો સંસારી હિંસાના નિશ્ચયથી પરાઉંમુખ થઈ શકે નહિ. સાધુઓ ખાસ કારણો હોય છતાંયે નિર્દોષ જીવોનો ઘાત કરતા નથી. આ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં સાધુઓની દયા સંસારીઓ કરતાં દ્વિગુણી છે.

સાધુઓની અહિંસા ચાર રીતે બેવડી છે એ આપણે જોયું. એ રીતે સાધુઓ સંસારીઓ કરતાં ૧૬ ગણી વધારે અહિંસાવૃત્તિ પાળી શકે છે એમ કહી શકાય.

સંસારીઓ અને તેમનાથી થતી શક્ય હિંસાનો વિચાર કરતાં સંસારી કેટલી હિંસાથી પર રહેવાનું વ્રત લઈ શકે એ સમજી શકાય છે. હિંસાનાં ખાસ કારણો ન હોય તો નિર્દોષ જંગમ (સ્થલાંતર કરી શકે તેવા) જીવોના નિશ્ચયપૂર્વક ઘાતથી જ પરાડમુખ થવાની કબૂલાત સંસારી આપી શકે. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રત સંસારી લે તે આ પ્રકારનું હોય.

પ્રથમ વ્રતધારી પોતાનાં વ્રતથી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે:-

હું કોઈ નિર્દોષ જંગમ પ્રાણીને ખાસ કારણ વિના હિંસાના નિશ્ચયપૂર્વક હણીશ નહિ.

સદ્ગુણની અપ્રદેયતા.

સદ્ગુણ અને દુર્ગુણનું પરિવર્તન એક પ્રાણીમાંથી બીજા પ્રાણીમાં કદાપિ શક્ય નથી. જ્ઞાન અને સદ્ગુણ-પ્રાપ્તિ એ જે તે મનુષ્યની વિકાસ-દશારૂપ છે. સદ્ગુણ કે ગુણ કોઈના આખ્યા અપાતા નથી.

બાર વ્રતોનું સ્વરૂપ માર્ગાનુસારીના ઉપ નિયમો માફક આંતરિક તેમજ બાહ્ય એમ બે પ્રકારનું છે. બાર વ્રતોનું બાહ્ય તેમજ આંતર સ્વરૂપમાં પાલન કરવું તે સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે અત્યંત ઉપયુક્ત છે.

પ્રથમ વ્રતના લંગનાં કારણો. +

અહિંસાના પ્રથમ વ્રતનો કેટલાંક કારણોને લઈને ઓછે-વત્તે અંશે લંગ થાય છે. વ્રતના લંગ કરનાર કારણોથી વ્રતના આંતર સ્વરૂપનો અવરોધ થાય છે. બાહ્ય સ્વરૂપને અંતરાય આવતો નથી. વ્રતનો લંગ કરનાર કારણોને લઈને ચિત્ત-સંયમનો અભાવ હોય છે. પ્રથમ વ્રતનો લંગ ઘણી રીતે થાય છે જેથી વ્રતનો લંગ થાય એવા કેટલાક દૃષ્ટાન્તો આ રહ્યા.

(૧) કોઈ મનુષ્ય કે પ્રાણીનું ક્રોધવશાત્ કે બેદર-કારીથી બંધન કરવું એ અહિંસા વ્રત-લંગનો એક પ્રકાર છે. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય કે પ્રાણીનું બંધન અનિવાર્ય હોય ત્યારે આગ વિગેરે આકસ્મિક પ્રસંગોમાં બંધન-મુક્તિની સરળતા શક્ય હોય એ રીતે જ બંધન ઇષ્ટ છે. ખરી રીતે જોતાં બાર વ્રતધારી શ્રાવકે બંધનને યોગ્ય પ્રાણીઓ ન પાળવાં એવું શાસ્ત્ર-વિધાન છે.

(૨) અનાવશ્યક પ્રહાર.

(૩) જરૂરી કારણ વિના કોઈ પ્રાણીના અંગ-ઉપાંગોનું છેદન. દા. ત. ઘોડાની પૂછડી ખાસ કારણ વિના કાપી નાખવી એ અહિંસા વ્રતનું એક લંગક સ્વરૂપ છે.

(૪) લોભવશાત્ કે કોઈ બીજાં કારણથી (અનિવાર્ય જરૂર ન હોય તો પણ) કોઈ પ્રાણી કે મનુષ્ય ઉપર વધારે બોલે લાલ્લો.

(૫) આસ જરૂરી કારણ વિના કોઈ મનુષ્ય કે પ્રાણીને અન્ન-જળથી વંચિત રાખવાં.

વ્રતપાલનનાં પરિણામ.

પ્રથમ વ્રતનાં પાલનથી આરોગ્ય સુધરે છે, બળ વધે છે અને લાવી જીવન માટે હૃષ્ટપુષ્ટ શરીરની પ્રાપ્તિજનક શરીરની નિષ્પત્તિ થાય છે. મિત્રો, આત્મજનો અને પિતૃ-ઓનો વિયોગ થતો નથી. જીવનનાં સુખો તેમજ ચિરાયુની પ્રાપ્તિ થાય છે. સુકીર્તિ અને શરીર સાષ્ટવની લબ્ધિ થાય છે.

વ્રતલંગના પરિણામો એથી ઉલટાં છે. વ્રતલંગથી કોઈ અંગ-ઉપાંગમાં ખોડ આવે છે. મિત્રો વિગેરેનો વિયોગ થાય છે. તિર્યંચ કે નરક ગતિની પરિણતિ થાય છે. કોઈ અસાધ્ય રોગ કે કોઈ પ્રકારનું દુઃખ આવે છે. આયુષ્ય-ક્ષય પરિણમે છે.

૨ સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ વ્રત.

અશુભ આશયથી અને જાણી જોઈને અસત્ય બોલવું એ સ્થૂલ મૃષાવાદ છે. સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ વ્રતધારીએ એવા મૃષાવાદથી વિમુખ થવું ઘટે. અનિષ્ટ આશયથી અસત્ય ન બોલાય. અમુક વસ્તુ અસત્ય છે એમ જાણ્યા છતાં તે વસ્તુને સત્ય ગણાવવાનો પ્રયત્ન ન જ થાય.

વિવિધ પ્રકારના મનુષ્ય, પ્રાણીઓ, વસ્તુઓ વિગેરે વિષે વિવિધ દ્રષ્ટિએ અસત્ય બોલાય છે. કોઈ વસ્તુ કે

દ્રવ્ય આપણને આપણરૂપે મળેલ હોય અને આપણે એની પ્રાપ્તિનો ઇન્કાર કરીએ તો તે પણ એક પ્રકારનું અસત્ય છે. ન્યાયમંદિરમાં કે ન્યાયમંદિરની બહાર ખોટી સાક્ષી આપવી એ પણ મૃષાવાદ છે. આ ઉપરાંત કોઈ ખરી વસ્તુનો ઇન્કાર કરવો, અવિદ્યમાન વસ્તુનું અસ્તિત્વ ઠરાવવું, કોઈ મનુષ્ય અંધ ન હોય છતાં તેને અંધ કહેવો કે કોઈને ચોરી કરવાનું કહેવું એ બધા મૃષાવાદના પ્રકારો છે.

અસત્ય બોલવામાં ક્રોધ, લોભ આદિ ચિત્તદશા ઘણી વાર કારણભૂત હોય છે. ચિત્તની એવી સ્થિતિમાં ઇરાદા-પૂર્વક જૂઠું બોલાય છે. કાપટ્યભાવ, મોહ, તિરસ્કાર, ઉપહાસવૃત્તિ, લય અને પારતંત્ર્ય (ગુલામી) દશાને પરિણામે પણ અસત્ય બોલાય છે. ખોટો વિવેક એ પણ એક પ્રકારનું અસત્ય છે. દુઃખી સ્થિતિમાં બીજાઓનો ખોટો દોષ કાઢવો એ પણ મૃષાવાદનો એક પ્રકાર જ છે. આ પ્રમાણે ક્રોધ અને લોભથી માંડીને દુઃખી સ્થિતિ આદિનાં પરિણામે જે કંઈ અસત્ય બોલાય છે તે અસત્ય છે—મૃષાવાદ છે; પણ તે સ્થૂલ મૃષાવાદ નથી. મૃષાવાદનો સર્વથા પરિત્યાગ સંસારીથી શક્ય નથી, સ્થૂલ મૃષાવાદનો જ પરિત્યાગ તે કરી શકે.

સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ વ્રતધારીની પ્રતિજ્ઞા એ હોય કે:—

“ કોઈનું અહિત કરવાના આશયથી હું કોઈ મનુષ્ય, પ્રાણી કે વસ્તુના સંબંધમાં બાણી જોઈને ખોટું બોલવાથી પર (દૂર) રહીશ. ”

ઉપરોક્ત પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીને, વાણી કે ચિત્તથી કે એ સર્વ રીતે કરવાની પ્રતિજ્ઞા (ત્રિકરણ શુદ્ધિથી કરવાની પ્રતિજ્ઞા) લેવાય છે.

આ ઉપરાંત બીજાઓના સ્થૂલ મૃષાવાદને અનુમતિ કે ઉત્તેજન (કારણ) ન આપવાના આશયથી કે અમુક કૃત્ય કે પોતાની જાતિને અનુલક્ષીને કે આ સર્વ કારણો-વશાત્ મૃષાવાદવિરમણ વ્રત અંગીકાર થાય છે. આ રીતે મૃષાવાદવિરમણ વ્રતરૂપ પ્રતિજ્ઞાના એકંદર ૯ પ્રકારો છે.

મૃષાવાદ વ્રતભંગનાં કારણો.*

મૃષાવાદવિરમણ વ્રતનો ભંગ એક રીતે થાય છે. એ વ્રતનાં ભંગક કેટલાક ઉદાહરણો આનીચે આપ્યા છે:-

- (૧) ઉદ્ધતાઈપૂર્વક અસત્ય આરોપણ (ખોટો આક્ષેપ) કરવું. દા. ત. કોઈ મનુષ્ય ચોર ન હોય તેને ચોર કહેવો.
- (૨) બીજાને નુકશાન થાય એવો હુકમ ઉદ્ધતાઈથી કરવો.

(૩) જે મનુષ્યોના ગુપ્ત વાર્તાલાપનું શ્રવણ કરેલું ન હોવા છતાં નિંદા કરવાની ઇચ્છાથી વાર્તાલાપનું રહસ્ય પોતે

જાણે છે એમ કહેવું. ગુપ્ત વાત જાણી પણ ન હોય છતાં એ વાતનું રહસ્ય પોતે જાણે છે એમ કહેવામાં નિંદા કે ચાડીચુગલીનો ઉદ્દેશ હોય છે. કેટલીક વાર બે મનુષ્યોને ગુપ્ત વાર્તાલાપ કરતા જોઈને કેટલાક મનુષ્યો વાત જાણી હોવાનો ડોળ કરે છે અને રાજ, અમલદારો કે અમુક માણસો વિરુદ્ધ કોઈ ભેદભરી ગોષ્ટી થતી હોય એવી વાત ફેલાવે છે. આવી નિન્દાવૃત્તિ એ વ્રતલંગનું એક સ્વરૂપ છે.

(૪) યૌજ્ય તપાસ કર્યા વિના, અસાવધપણે (કોઈ પ્રકારની બેદરકારીથી) કોઈ ખોટું ખત કરવું. આથી વાણીની દ્રષ્ટિએ વ્રતલંગ થાય છે. સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ વ્રતધારીઓ જાણી જોઈને ખોટું ખત કરે તો તેથી વ્રતલંગ પરિણમે છે.

(૫) સ્ત્રી કે મિત્રની ગુપ્ત વાતોનો ઘટસ્ફોટ. સ્ત્રી કે મિત્રની ગુપ્ત વાતો પ્રગટ કરવામાં કોઈ ખાસ આશય ન હોય તો પણ વ્રતનો લંગ થાય છે.

અવિચારિતા, ઉદ્વેગતા કે વાણીની બેદરકારીથી બીજા વ્રતનો લંગ થાય છે, એમ ઉપરના દ્રષ્ટાન્તોથી જણાય છે. વાણી સત્ય હોય છતાં તેથી બીજાનું અહિત થતું હોય તો વ્રતલંગનનું કારણ બને છે.

બીજાં વ્રતનાં પાલનથી લોકોને વ્રતધારીમાં વિશ્વાસ વધે છે. સારામાં સારા ઉદ્દેશો પણ પાર પડે છે. લોકોનો

ચાહુ વધે છે. લાવીજીવન માટે કેટલાંક સારાં પરિણામયુક્ત કર્મોની નિષ્પત્તિ પણ થાય છે.

૩ સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ વ્રત.

કોઈ વસ્તુ કોઈના આખ્યા વિનાની લેવી એનું નામ અદત્તાદાન. અદત્તાદાન એટલે ચોરી. સ્થૂલ પ્રકારની ચોરીથી વિરમણ કરવું (પર રહેવું) એ સ્થૂલ અદત્તાદાન-વિરમણ છે. સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણનું વ્રત લેવું એ સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત કહેવાય છે.

માલીકની સંમતિ નહોતી છતાં તેની કોઈ માલ-મીલકત લેવી એ ચોરી છે. ચોરાયલી વસ્તુની કંઈ પણ કિંમત માલીકથી મનાતી હોય તો એ ચોરી સ્થૂળ સ્વરૂપની છે. ચોરાયલા માલની કંઈ પણ કિંમત માલીકથી કે સામાન્ય રીતે ન ગણાય તો ચોરી સ્થૂલ પ્રકારની મનાતી નથી. આવી ચોરી સ્થૂલથી ઉતરતી નરમ પ્રકારની ચોરી ગણાય છે તેથી ત્રીજા વ્રતનો લંગ થતો નથી. આમ છતાં વ્રતધારીએ આ પ્રકારની ચોરીથી પણ પરાડ્મુખ થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ત્રીજા વ્રતનાં પાલનથી લોકોનો વિશ્વાસ વ્રતધારી પ્રત્યે વધે છે. એ રીતે વ્રતધારીનો ઉદય થાય છે. ચારિત્રનો વિકાસ થાય છે. વ્રતલંગથી લોકોનો અવિશ્વાસ જાગે છે. કેટલીક વાર કાયદેસર સજા પણ થાય છે. લોકોનો વિશ્વાસ ન હોય તો કેટલાક ઉદ્દેશો સાધ્ય પણ થઈ શકતા નથી. લાવી જીવન દુઃખી બને છે. નિર્વાહ માટે પરાધીન પણ

૩ જી વ્રત લેવું એ સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ.

બનવું પડે છે. આ પરાધીનતા ભાવી જીવનને ઉદ્દેશીને સમજવી.

સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ વ્રતનો જાંગ ઘણીય રીતે થાય છે. એમાંના કેટલાંક ઉદ્દેશનીય દ્રષ્ટાન્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

[૧] ચોરીનું કાર્ય ચાલુ રાખવા ચોરાને આજ્ઞા; ચોર—ડાકુઓ માટે હથિયારો બનાવવાં કે પૂરાં પાડવાં.

[૨] ચોરાયલા માલની ખરીદી કે સ્વીકાર. આમાં પોતે ચોરી ન કરેલી હોય છતાં માલિકની સંમતિ વિના માલનો કબજો લેવાય છે, એ રીતે વ્રતનો જાંગ થાય છે.

[૩] દાણચોરી તથા ચુદ્ધના સમયમાં શત્રુને માલ પૂરો પાડવો.

[૪] ખોટાં તોલ અને માપનો ઉપયોગ કરવો.

[૫] માલ ભેગસેગ કરવો, ખોટા સીક્કા કે કોઈ બીજી ખોટી વસ્તુ બનાવવી.

૪ સ્વદારા સંતોષ, પરદારાવિરમણ વ્રત.

સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ અને પરસ્ત્રીના ભોગનો ત્યાગ એ આ વ્રતનો ઉદ્દેશ છે. સંસારીને ઉદ્દેશીને આ વ્રત ખાસ મહત્ત્વનું છે. વિષય ઉપભોગમાં પ્રજેત્પત્તિનો ઉદ્દેશ પ્રધાન હોવો જોઈએ. એને બદલે એ ઉદ્દેશ ગૌણ બન્યો છે; વિષયલાલસા પ્રધાન બની છે. આથી વિષયલાલસા ઓછી થાય એ સંસારીઓ માટે ખાસ જરૂરનું છે. વિષયવાસ-

નાનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજાય તો વિષયવાસનામાં ઘણો ઘટાડો થાય. વિષયવાસનાનું સ્વરૂપ જાણવા માટે કેટલાંક મુદ્દાઓ આવશ્યક હોવાથી એ સંબંધી કંઈક વિવેચન સાથે જે તે હકીકત યોગ્ય થઈ પડે એવી કેટલીક મુદ્દાસર હકીકતો આ નીચે આપી છે.

પ્રથમ તો એ કે-વિષયવાસનાનાં પરિણામે શરીર અને ચિત્ત બન્ને દુર્બળ બને છે. વિષયસેવન ઘણી રીતે અહિતકારી છે. વિષયવાસના કે વિષયસેવનમાં કોઈ પ્રકારનું ખર્ચ સુખ નથી. ડો. નીકલ્સને પ્રાણીવિદ્યા સંબંધી એક પુસ્તકમાં આવો જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે.

પ્રજનક ધાતુ (વીર્ય) નું, આધ્યાત્મિક કાર્યોમાં જેનો ઉપયોગ થઈ શકે એવું એક ઉચ્ચ પ્રકારનું દ્રવ્ય બની શકે છે. બીજા સ્ત્રાવ્યોમાં કહીએ તો વીર્યમાંથી એક એવો ઉચ્ચ પદાર્થ બને છે જે ધર્મકાર્યોમાં ઘણો ઉપયોગી થાય છે. આ મંતવ્ય જૈનશાસ્ત્રનું જ મંતવ્ય નથી; કેટલાંક અજૈન શાસ્ત્રનું પણ આ જ પ્રકારનું મંતવ્ય છે.

સ્ત્રી-સેવનમાં દરેક વખતે નવ લાખ સંમૂર્ધિમ પ્રાણીઓની હિંસા થાય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં સ્ત્રી-સેવનમાં સંયમલાવ આવશ્યક છે. સ્ત્રી-સેવનને પરિણામે જે નવ લાખ જીવોની હિંસા થાય છે તે જીવો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. તેમનો આકાર મનુષ્ય જેવો હોય છે. પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય છે, પણ ચિત્ત-શક્તિ હોતી નથી. સ્ત્રી-સેવનમાં આટલા બધા સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ અને હિંસા

થાય છે. એ કેવળ જૈન માન્યતા છે. સર્વ દોષોથી રહિત સર્વજ્ઞ અર્હત પ્રભુના બોધ ઉપર આપણે આ માન્યતાના સંબંધમાં વિશ્વાસ રાખીએ. એ મંતવ્યનાં સત્યના સંબંધમાં શંકાને સ્થાન ન જ હોય.

વિષયવાસનાથી મોહદશા પરિણમે છે, તેથી સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનું આવરણ થાય છે. સદ્ગુણો તેમ જ બુદ્ધિને એકી વખતે કોરે મૂકી દેવામાં આવે છે, બુદ્ધિ ઉપયોગશૂન્ય બને છે, સદ્ગુણ-લાવનાતું વિસ્મરણ થાય છે.

જે મનુષ્યની વિષયવાસના અત્યંત તીવ્ર હોય તેની યોજનાઓ, વિચારો, ઉદ્દેશો વિગેરે પાર પડતાં નથી. પાર પડે છે તો તેમાં કોઈ ખાસ કર્મ કારણભૂત હોય છે. વિષયવાસનાથી જેનું ચિત્ત ઓતપ્રોત થયું હોય તે ઘણાં-ખરાં કાર્યોમાં લાગ્યે જ ફત્તેહ મેળવે છે.

કુદરતમાં કેટલાંક એવાં સૂક્ષ્મબળો વર્તે છે જેનું સામાન્ય રીતે આપણને જ્ઞાન પણ હોતું નથી. આવાં બળો ઉપર વિષયવાસના રહિત વૃત્તિથી નિયંત્રણ (સંયમ)ની દૃષ્ટિએ સાફલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

મંત્રસિદ્ધિ પણ વિશુદ્ધ ચારિત્ર ઉપર આધાર રાખે છે. મંત્ર ઉચ્ચારણથી ઉત્પન્ન થતા અવાજનાં પુદ્ગલનાં આંદોલનોથી જ મંત્ર કાર્યસાધક થતો નથી. મંત્રસિદ્ધિ માટે માનસિક ક્રિયા તેમજ જીવનની પવિત્રતાની ઘણી જ જરૂર છે. બધાં સંયુક્ત આંદોલનોથી જ ઇષ્ટ કાર્ય સિદ્ધ

થાય છે. માનસિક અને જીવનની પવિત્રતાનું મહત્ત્વ મંત્ર ઉચ્ચારણથી થતાં પુદ્ગલનાં આંદોલનો કરતાં અધિક છે.

વિષયવાસનાનાં આધિક્યથી દુન્યવી દૃષ્ટિએ પણ ઘણાં ગેરલાભ થાય છે. વિત્ત અને કીર્ત્તિનો ક્ષય, ગુરૂ અને શાસ્ત્રમાં અશ્રદ્ધા, શરીરના અંગ-ઉપાંગોની અશક્તિ એ બધાં વિષયવાસનાનાં અનિષ્ટ પરિણામો છે. વિષય-દશામાં સારાં કાર્યો થઈ શકતાં નથી. વિષયવાસનાના અતિરેકને પરિણામે દેવત્વની પ્રાપ્તિ પણ શક્ય નથી.

શ્વાસોચ્છવાસની દૃષ્ટિએ વિષયવાસનાની સક્રિય ક્રિયાથી ઘણાં બળનો ક્ષય થાય છે. પ્રત્યેક ક્રિયામાં આવી રીતે બળનો ક્ષય થાય છે, પણ બીજી ક્રિયાઓમાં એ ક્ષય પ્રમાણમાં ઓછો હોય છે.

જૈનશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ વિચારતાં (જૈન મંતવ્ય અનુસાર) ધ્યાનમાં શ્વાસોચ્છવાસની દ્રષ્ટિએ જેટલી શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે અને બળ ઘટે છે તે કરતાં વિષયસેવનમાં નવગણી શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે અને એ રીતે શરીરનું બળ નવગણું ઘટે છે. ધ્યાન, સદ્વિચારો, મૌન, વાણી, નિદ્રા, ગમનાગમન અને વિષયસેવનમાં અનુક્રમે ૪, ૬, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૨ અને ૩૬ શ્વાસોચ્છવાસનો ખર્ચ થાય છે. આ ઉપરથી જે તે ક્રિયામાં શરીરશક્તિનો કેટલો વ્યય થાય છે એ સમજી શકાશે.

વિષયવાસનાના અનિષ્ટ પરિણામો ઉપર વર્ણવ્યાં. આથી તેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ અને અમુક અંશે ત્યાગ કેણે

કેણે કરવો એ પ્રશ્નનો વિચારવાના રહે છે. વિષયસેવનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ સાધુઓ માટે શક્ય છે. વિષયસેવનમાં સંપૂર્ણ સંયમના માર્ગનું વિધાન સાધુઓ માટે થયેલું છે.

સાધુઓ માટે વિષયસેવનનો પરિહાર શક્ય હોઈ શકે, સંસારીઓ માટે નહિ. સંસારીઓ અમુક અંશે જ વિષય-સેવનનો ત્યાગ સામાન્ય રીતે કરી શકે. મધ્યમ પ્રકારના ચિત્ત-સંયમસેવીઓ માટે વિષયસેવનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થઈ શકે નહિ.

આથી વિષયવાસનાનો ક્ષય બને તેટલો કેમ કરવો? વિષયસેવન બને તેટલું ઓછું કેમ કરવું? એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આપણે જે વ્રતનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ તે વ્રતથી આ પ્રશ્નનું સુંદર રીતે સમાધાન થઈ જાય છે.

સ્વદારા-સંતોષ અને પરદારા-વિરમણ એમ ચોથા વ્રતના બે ભાગ છે. પોતાની પત્નીથી સંતુષ્ટ રહેવું એટલે સ્વદારાસંતોષ અને પરસ્ત્રીનાં સેવનથી વિમુખ રહેવું એ પર-દારા-વિરમણ છે. ચતુર્થ વ્રત આખું બે ભાગ હોય તો તે લઈ શકાય છે. વ્રતના બે ભાગોમાંથી બીજા ભાગનો ત્યાગ અને સ્વદારાસંતોષ તેમ પણ થઈ શકે છે.

ચતુર્થ વ્રતધારીએ વાણી અને વિચારની દૃષ્ટિએ વ્રત-ભંગ ન થાય તે માટે યથાશક્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દિવસમાં સ્ત્રી-સેવન ન થાય. ફરી લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા પણ કેટલાક વ્રતધારીઓ લે છે.

ચતુર્થ વ્રતધારીઓ બ્રહ્મચર્યની વાડરૂપ નીચિના નિયમોનું પોતાનાં વ્રતનાં સંરક્ષણ અર્થે પાલન કરે છે.

(૧) કોઈ સ્ત્રી સાથે (બધે વખત) શરીર-સંસર્ગ ન થાય તેવી રીતે નિવાસ. નપુંસકો તેમજ માદા જનવરો હોય એવાં ઘરોમાં નિવાસ ન કરવો. અર્થાત્ નપુંસકો તેમજ માદા જનવરો ન હોય એવા સ્થળમાં વસવું.

(૨) વિષયલાલસાને ઉત્તેજક વાર્તાલાપ કે કથાઓથી વિમુખતા.

(૩) એક સ્ત્રી અમુક સ્થાન ઉપર બેસીને ઉઠી ગયા બાદ તે સ્થાન ઉપર અમુક કાળ સુધી ન બેસવું.

(૪) સ્ત્રીઓનું નિરીક્ષણ વિષયવાસનાની વૃત્તિથી ન કરવું. સ્ત્રીઓના સંબંધમાં કુદ્રષ્ટિ ન સેવવી.

(૫) પરિણીત યુગલ નિદ્રાધીન હોય તે ઓરડાથી પાસેનો ઓરડો મર્યાદાની દ્રષ્ટિએ બરોબર ન હોય તો એ ઓરડામાં ન રહેવું કે સૂવું.

(૬) ભૂતકાલીન વિષયસેવનનું સ્મરણ ન કરવું.

(૭) વિષયવાસનાને ઉત્તેજક અન્નાદિનો ત્યાગ કરવો.

(૮) કોઈ બાધ પદાર્થ વિષયવાસનાને અનુત્તેજક હોય તો પણ તેનો વિશેષ ઉપલોગ ન જ કરવો.

(૯) શરીર-શોભાથી દૂર રહેવું.

કૃત્રિમ રીતે વિષયસેવન, કોઈની કન્યાનું લગ્ન, વિષય-વાસનાયુક્ત દ્રષ્ટિથી સ્ત્રીઓનું વારંવાર નિરીક્ષણ—એમ અનેક રીતે આ વ્રતનો ઓછેવત્તે અંશે ભંગ થાય છે. *

આ યોથું વ્રત સ્ત્રીઓને પણ સ્વીકાર્ય છે. વ્રતધારી સ્ત્રીએ પોતાના પતિથી સંતુષ્ટ રહેવું, અન્ય પુરૂષો સાથે ગમન ન કરવું વિગેરે વ્રતના સર્વ નિયમો સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષોને એક સરખા લાગુ પડે છે.

૫. સ્થૂલ પરિગ્રહપરિભાણ વ્રત.

દ્રવ્ય, મીઠકત આદિના સંબંધમાં મર્યાદા બાંધવાનું વ્રત તેને સ્થૂલ પરિગ્રહપરિભાણ વ્રત કહે છે. દ્રવ્ય આદિના સંબંધમાં પરિગ્રહની લાવનાથી આ વ્રતનો ઉદ્ભવ થાય છે. પાંચમું વ્રત એટલે સ્થૂલદ્રષ્ટિએ દ્રવ્યાદિનો પરિગ્રહ.

પરિગ્રહ વ્રતના અભાવે મનુષ્યની પરિગ્રહવૃત્તિ શક્ય નથી. દ્રવ્યાદિનો મોહ અમર્યાદિત રહે છે. આ વધુ પડતા મોહભાવ ઉપર યોગ્ય સંયમની જરૂર છે.

દ્રવ્યાદિના પરિગ્રહ નિમિત્તે પ્રથમ તો લાવનાની મર્યાદા આવશ્યક છે. દ્રવ્ય વિગેરેની લાવના મર્યાદિત બને એટલે લાવનાનું કેટલેક અંશે નિયંત્રણ થાય છે. જે વસ્તુઓ આત્મીય નથી તેનો મોહ પરિહાર્ય છે. આથી દ્રવ્યાદિ અનાત્મીય વસ્તુઓનો મોહ ઓછો કરી તેનો પરિભાણસર

પરિગ્રહ રાખવો એ આત્મોન્નતિના વાંચ્છુકો માટે ખાસ જરૂરનું છે.

આત્મા અને લૌતિક વસ્તુઓની વચ્ચે એકતા સંભવી શકે નહિ. આમ છતાં એ બન્ને વચ્ચે ખોટી રીતે એકતા માની લેવાને પરિણામે દ્રવ્યાદિનો મોહ વધે છે. દ્રવ્ય વિગેરે લૌતિક વસ્તુઓની વાસના ઘટતી નથી. માલ-મીઠકતનો (પરિગ્રહનો) મોહ દિનપ્રતિદિન વધ્યા જ કરે છે. લૌતિક વસ્તુઓ અને આત્મા વચ્ચે એકતા ન હોય એવી જેને પ્રતીતિ થાય છે તેજ દ્રવ્યાદિનો મોહ છોડી શકે છે અને અદ્ય પરિગ્રહવંત બને છે. જે મનુષ્યને પરિગ્રહનો બહુ મોહ હોય તેણે એ મોહનાં શાન્ત્વન અર્થે કોઈ ને કોઈ અનાત્મીય પ્રવૃત્તિઓમાં મશગુલ રહેવું પડે છે. એ પ્રવૃત્તિઓથી અનિષ્ટ કર્મોનું નિરસન થાય છે. આ પ્રમાણે જેમને પરિગ્રહનો મોહ વિશેષ હોય તેમનું ઘોર અધઃપતન થાય છે. પરિગ્રહવૃત્તિ મર્યાદિત હોય એવા મનુષ્યોની દશા આથી જુદી જ હોય છે. તેમનું પરિગ્રહપરિમાણ ઓછું થવાથી આત્માના કેટલાક શુભ પરિણામો ઉત્તેજિત થાય છે. ચિત્તને સંતોષ અને સ્થૈર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માની ધર્મને પંથે ઉજ્જવળ પ્રગતિ થાય છે. પરિગ્રહની મર્યાદા ન હોય એ સ્થિતિ ખીલકુલ ઈચ્છનીય નથી એ સ્થિતિમાં અસંતોષ અને અસ્થૈર્યનું સામ્રાજ્ય વર્તે છે. જીવનની એકંદર સ્થિતિ પતંગીયા જેવી ચંચળ હોય છે. જીવનમાં સ્થૈર્ય જેવું કશુંયે હોતું નથી. જીવનનું આવું અસ્થૈર્ય ધર્મવાંચ્છુઓને ક્ષણ પછી સહ્ય નજ હોય.

પરિગ્રહનું પરિમાણ અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે. ભૂતકાળમાં સંખ્યા, વજન આદિ દ્રષ્ટિએ વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ થતું. પરિગ્રહનું પરિમાણ પણ સંખ્યા આદિ દ્રષ્ટિએ થતું. હાલ પણ સામાન્ય રીતે એવી જ રીતે પરિગ્રહનું પરિમાણ થાય છે. ભૂતકાળમાં વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થતું હતું. વસ્તુઓનું ભૂતકાલીન વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે છે:—

૧. સંખ્યાથી વેચાતી વસ્તુઓ. દા.ત. તરબુચ.
૨. વજનથી વેચાતા પદાર્થો. દા.ત. સાકર, દવા વિગેરે.
૩. માપથી વેચી શકાય એવી વસ્તુઓ દા. ત. તેલ, દૂધ વિગેરે.
૪. પરીક્ષા કરીને વેચાતી વસ્તુઓ. દા. ત. સોનું.
૫. જુદી જુદી જાતની મીઠકતો. દા.ત. જમીન, મકાનો વિગેરે.

ભૂતકાળમાં પ્રાણીઓ તેમજ ધાતુઓની ગણના ખાસ મીઠકત તરીકે જ થતી હતી.

આજની પરિસ્થિતિમાં પરિગ્રહની વસ્તુઓ તેમજ પરિગ્રહપ્રમાણ વધી પડેલ છે. આથી વ્રતધારીએ પરિગ્રહ વસ્તુઓ અને તેમનાં પરિમાણના સંબંધમાં યથાર્થ વિચાર કરવો ઘટે છે.

પરિગ્રહ વ્રતનાં ભંગજનક કારણો*

વ્રતધારી પરિગ્રહનાં પરિમાણથી મર્યાદિત કરેલ

વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ સંખ્યા કે પ્રમાણમાં જે તે વસ્તુઓ પોતાની તરીકે રાખે તો તેથી વ્રતનો લંગ થાય છે. પરિગ્રહના મોહવશાત્ કંઈ પાછલો માર્ગ શોધાય તો તેથી વ્રતનો અમુક અંશે લંગ થાય છે. દા. ત. અનાજનું પ્રમાણ વ્રત અનુસાર થઈ જતાં કોઈ મનુષ્ય સાથે રહીને વિશેષ અનાજ રાખીએ તો તેથી વ્રત-લંગ પરિણમે છે. આવી જ રીતે વીંટી આદિના પરિગ્રહનું સમજી લેવું

શ્રાવકના પ્રથમ પાંચ વ્રતો અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ કેવાં પોષક અને ઉત્તેજક છે તે જે તે વ્રતનાં સ્વરૂપ ઉપરથી નિર્દિષ્ટ થાય છે. એ વ્રતોનાં પાલનથી જીવદયા અને સત્યનું રક્ષણ થાય છે, ચારિત્રની યથાશક્ય વિશુદ્ધિ થાય છે, નીતિનું પાલન થાય છે, પરિગ્રહનું મમત્વ ઘટે છે. સાધુઓનાં મહાવ્રતોની તુલનાએ આ પાંચે વ્રતો અણુવ્રતો કહેવાય છે. આત્મકલ્યાણ વ્રતો માટે એ વ્રતો અત્યંત ઉપકારી છે.

૬ દિગ્પરિમાણ વ્રત.

નિવાસસ્થાન તેમજ ગમનાગમનની વિસ્તારની.

નિવાસસ્થાન તેમજ ગમનાગમનની વિસ્તારની મર્યાદા બાંધી એ મર્યાદાનું પાલન કરવું એ આ વ્રતનું રહસ્ય છે. ગમનાગમનમાં દશે દિશાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. દિગ્ એટલે દિશા. જે મનુષ્ય દિગ્પરિમાણ-વ્રત લે છે તે ચારે દિશા, ચારે કોણ અને ઊર્ધ્વગમન અને અધોગમનની એ દિશાઓ એમ દશે દિશાઓમાં અમુક

અંતર સુધી જ જવાની મર્યાદા કસી લે છે. એ અંતરની બહાર તેનાથી કે તેના માણસોથી જઈ શકાતું નથી.

દ્વિગૂપરિમાણુવ્રત એ એક ગુણુવ્રત હોવાથી પહેલાં પાંચ વ્રતોને સહાયરૂપ છે. એ વ્રત જે ઉચ્ચરે છે તે પોતાની મર્યાદા બહારનાં કોઈ પ્રાણીનું અહિત ન કરવાની એક પ્રકારની ઘોષણા કરે છે. વ્રતધારીએ કદપેલી મર્યાદા બહારના જીવોને વ્રતધારી કશીયે ઇજા કરતો નથી. આ રીતે મર્યાદા બહારના જીવો લયમુક્ત છે.

દ્વિગૂપરિમાણુ વ્રતધારી પ્રત્યક્ષ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની (અતીન્દ્રિય દર્શનની) શક્તિનો વિકાસ કરે તો મર્યાદા બહારનાં સ્થાનમાં શું બને છે તે જે તે સ્થાને ગયા વિના જાણી શકાય છે.

વ્રતભંગનાં સંભવનીય કારણોઃ

વિસ્મૃતિ કે અકસ્માતથી મર્યાદાનું ઉદ્વંધન થાય તો વ્રતનો અમુક અંશે ભંગ થાય છે. પાછલા કે વાંકાચૂકા માર્ગોથી પણ વ્રતભંગ કંઈ ને કંઈ અંશે થાય છે. એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે મર્યાદાનું ઉદ્વંધન થાય તો વ્રતનો સંપૂર્ણ ભંગ થાય છે.

૭ ભોગોપભોગપરિમાણુ વ્રત.

ભોગ્ય તેમજ ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનાં પ્રમાણની મર્યાદા બાંધી એ રીતે વર્તવું તે આ વ્રતનો ઉચ્ચ આશય છે. ભોગ્ય વસ્તુઓ એટલે જેનો એક જ વાર ઉપયોગ થઈ શકે

એવી વસ્તુઓ. અન્ન, પાણી, પુલ વિગેરે લોગ્ય વસ્તુઓ છે. વારંવાર ઉપયોગ થઈ શકે એવી વસ્તુઓ કે પ્રાણીઓ ઉપલોગ્ય કહેવાય છે. ચિત્રો, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, આભૂષણ, ઘટ વિગેરે ઉપલોગ્ય વસ્તુઓ છે.

લોગ્ય કે ઉપલોગ્ય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદા બાંધી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ આ વ્રતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ વ્રતના બે ભાગ છે.

(૧) આહાર તરીકે ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓના સંબંધમાં મર્યાદા. બની શકે ત્યાં સુધી વ્રતધારીએ અચિત્ત વસ્તુઓ જ ખોરાકમાં લેવી જોઈએ. સચિત્ત વસ્તુઓનો અને તેટલો ત્યાગ જ હોય. જે સચિત્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ ન થઈ શકે તેની સંખ્યા, પ્રમાણ, વજન વિગેરેની દ્રષ્ટિએ મર્યાદા બાંધી તદ્દનુસાર વર્તવું જોઈએ. માંસાહાર તો સર્વથા વર્જ્ય જ હોય. ગાજર, બટાટા વિગેરે અનંતકાય વનસ્પતિનો (અનંત સૂક્ષ્મ જીવોવાળાં તમામ પ્રકારનાં કંદમૂળનો) સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત અન્નપ્રયોગ, સહેલું કે વાસી અન્ન, મધ અને મદ્ય (દારૂ) એ સર્વ પરિહાર્ય છે. રાત્રિભોજનનો ત્યાગ પણ આવશ્યક છે.

(૨) લોગ્ય કે ઉપલોગ્ય વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની વિવિધ ક્રિયાઓમાં કોઈ પ્રકારનું પાપ કે ક્ષતિ અનિચ્છનીય છે. જો કોઈ ક્રિયા (વ્યાપાર આદિ) હિંસા વિગેરે પાપાત્મક હોય તો એ ક્રિયા (પ્રવૃત્તિ)નો ત્યાગ જ ઇષ્ટ છે.

વળ્ય પ્રવૃત્તિઓ.

સાતમું વ્રત અહણ કરનારાઓ માટે ઘણીયે પ્રવૃત્તિઓ (ધંધાઓ વિગેરે) ખાસ પરિત્યાજ્ય છે. એમાંની કેટલીક આ રહી:—

૧ કોલસા બનાવવા અને વેચવા.

૨ ખેતી કરવી કે બાગાયત કામ.

૩ ગાડાંઓ વિગેરે બનાવવાં અને વેચવાં; પોતાની માલેકીનાં વાહનો હાંકવાં.

૪ નોકર કે ભાડુતી માણસ તરીકે બીજાના વાહનો હાંકવાં.

૫ ખાણો ખોદવી; ખડકો ઉડાવી મૂકવા.

૬ હાથીદાંતનો વ્યાપાર. હાથીઓની હિંસાની દ્રષ્ટિએ આ વ્યાપાર ત્યાજ્ય છે.

૭ અનેક જીવજંતુઓની હિંસાજનક લાખ વિગેરે વસ્તુઓ વેચવી.

૮ પ્રવાહી પદાર્થોનું વેચાણ.

૯ જુદી જુદી જાતનાં ઝેરી પદાર્થો વેચવા.

૧૦ પ્રાણીઓના વાળ અને રૂંવાણું વેચાણ.

૧૧ ગીરણી (મીલ) ચલાવવી.

૧૨ જાનવરોને ખસી કરવી.

૧૩ લીલાંછમ ખેતરો, જંગલો વિગેરેને બાળી કે કાપી નાખવાં.

૧૪ તળાવો વિગેરે સૂકવી નાખવાં. માછલાંઓ મરી જાય એ કારણે આ પ્રવૃત્તિ ત્યાજ્ય છે.

૧૫ અનીતિમય જીવન માટે સ્ત્રીઓનું પાલન કરી તેમને ઉછેરવી; પૈસા મેળવવાની ઇચ્છાથી કોઈ ઘાતકી કૃત્ય માટે કોઈ પ્રાણીનો ઉછેર કરવો.

માંસ આદિનાં લક્ષણથી આ વ્રતનો અમુક અંશે ભંગ થાય છે.*

૮ અનર્થદંડવિરમણ વ્રત.

અનાવશ્યક અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેવાનું વ્રત તે અનર્થદંડવિરમણ વ્રત છે. ‘અનર્થદંડવિરમણ વ્રત’ એ પાંચ શબ્દોનો એક સંયુક્ત શબ્દ છે. અન, અર્થ, દંડ, વિરમણ અને વ્રત—એ પાંચ શબ્દોથી આ વ્રતનું નામ બને છે. પ્રથમ ત્રણ શબ્દોના અર્થ અનુક્રમે ન (નહિ), લાલ (કે કારણ) અને અનિષ્ટ (કે અનિષ્ટ પરિણામો) છે. છેલ્લા બે શબ્દોનો અર્થ ‘થી દૂર રહેવાની કબૂલાત’ એવો થાય છે. આ રીતે પ્રારંભમાં વ્રતનો જે અર્થ આપ્યો છે તે અર્થ યથાયોગ્ય રીતે સમજી શકાશે.

જે વિચારો, વાણી કે કૃત્યોથી સમાજને કે આપણને કશોયે લાલ નથી તેવા વિચારો વિગેરેથી આપણે બીન-

* તત્ત્વાર્થાધિગમ સુત્ર, ૭-૩૦; યોગશાસ્ત્ર ૩, ૯૭.

જરૂરી દુઃખો વહોરી લઈએ છીએ. આથી જે પ્રવૃત્તિઓથી અનાવશ્યક અનિષ્ટ પરિણામો આવે તે પ્રવૃત્તિઓ ત્યાજ્ય છે.

જે પ્રવૃત્તિઓ આવશ્યક છે તેનાં અનિષ્ટ પરિણામો ભોગવ્યા સિવાય છૂટકો નથી, પણ અનિષ્ટ પરિણામદાયી અનાવશ્યક પ્રવૃત્તિઓથી તો મનુષ્યે વિમુખ થવું ઘટે. જે કાર્યોમાં પોતાને લાલ ન હોય અને જે કાર્યો સાથે લેવાદેવા પણ ન હોય એવાં કાર્યોથી પરાક્રમુખ રહેવું એ યુક્ત છે.

પરિત્યાજ્ય પ્રવૃત્તિઓ.

નીચેની પ્રવૃત્તિઓ બીનજરૂરી અને અહિતકારી હોવાથી એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પરિત્યાજ્ય છે.

૧ દ્રવ્ય, આરોગ્ય વિગેરે કમી થવાનો દૈનિક ભય.

૨ દુઃખ, દારિદ્ર્ય, બ્યાધિ વિગેરેની પ્રાપ્તિની વારંવાર શંકા.

૩ બ્યાધિ, દારિદ્ર્ય વિગેરેથી દૂર થવાની અયોગ્ય પ્રકારની ચિંતા.

૪ ભાવી સુખની અનહદ લાલસા, દુઃખ નિવારણ માટે અયોગ્ય ચિંતા.

૫ કોઈની હિંસા કરીને આનંદ માનવાની વૃત્તિ; બીજાઓનાં હિંસક કાર્યોને અનુમતિ.

૬ ખીજાઓના સંબંધમાં અસત્ય કે અનિષ્ટ કથન; અસત્ય કથન આદિ માટે ગર્વવૃત્તિ.

૭ કોઈની મીલકત વારસામાં મળે એવા ઉદ્દેશથી જેના-તેના મૃત્યુની ઇચ્છા; લોકોનું ગર્વયુક્ત પ્રતારણ; પ્રતારણ-કાર્યમાં (છેતરપીંડીમાં) નિમગ્નતા.

૮ પોતાની માલમીલકતની સહીસલામતી માટે ખીજાઓનો અવિશ્વાસ અને તેમના મૃત્યુની અભિવાંચના.

૯ પોતાને જે વસ્તુઓના સંબંધમાં કંઈ લેવાદેવા ન હોય તેમાં માથું મારીને લાગતાવળગતાઓને સલાહ વિગેરે આપવાની વૃત્તિ.

૧૦ બંદુક વિગેરે જાયંતર હથિયારો કે જે હથિયારોના ઉપયોગથી ખેતી વિગેરેનાં કાર્યમાં જુદા જુદા પ્રકારની હિંસા થાય છે તેવાં હથિયારો આપવાં-અપાવવાં.

૧૧ વાણી, વિચાર અને કાર્યોમાં સંપૂર્ણ ખેદરકારી, મદ્યપાન, અતિશય વિષયસેવન, અત્યંત કષાયયુક્ત વાણી, વિચાર અને કાર્યો, નિદ્રાનો અતિરેક, મહાન્ યુદ્ધો કે સ્ત્રીઓનાં સૌંદર્ય સંબંધી વાર્તાલાપ, લોજનકથા અને રાજકથા.

આઠમા વ્રતનાં પાલનથી ઘણાં અનિષ્ટોથી વ્રતધારીનું રક્ષણ થાય છે. વ્રતધારી અનાવશ્યક અનિષ્ટોથી બચી જાય છે.

વ્રતભંગના કારણો.*

નીચેનાં કારણો નિષ્પન્ન થતાં આઠમા વ્રતનો ભંગ થાય છે.

- ૧ વિષયવાસના ઉત્પન્ન થાય એવા હાવભાવ (કંદર્પ).
- ૨ અસંગત કે બુદ્ધિ રહિત વાર્તાલાપ અને કાર્યો (કૌતુક્ય.)
- ૩ સંસારી હિતની દ્રષ્ટિએ અનાવશ્યક દ્રષ્ટિઓની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ (ભોગોપભોગ અતિરેક).
- ૪ અતિશય વાર્તાલાપ (મૌખ્યર્થ).
- ૫ કોઈ નાશકારક હથિયારનું ઉપેક્ષાયુક્ત નિધાન (સંયુક્ત અધિકરણ). ભયંકર હથિયાર ગમે ત્યાં ફાવે તેમ બેઠરકારીથી મૂકવું એ વ્રતધારીને માટે વર્જ્ય છે.

૯ સામાયિક વ્રત.

ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં આ પહેલું શિક્ષાવ્રત છે. તેનાં પાલનથી ચિત્તનો સમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વ્રતમાં શાશ્વત આત્મા, સત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્રની વિચારણા ને વાચના થાય છે. દુષ્કૃત્યોનો પશ્ચાત્તાપ કરી દુષ્કૃત્યો ફરીથી ન કરવાનો નિર્ણય દ્રઢ બને છે. પ્રભુના ગુણોની દ્રષ્ટિએ પ્રભુનું પૂજન સુંદર રીતે થાય છે.

* તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ૭-૨૭; યોગશાસ્ત્ર, ૩-૧૧૪.

સામાયિકનો કાળ બે ઘડી એટલે ૪૮ મીનીટનો છે. સામાયિકવ્રતધારી સામાન્ય રીતે દરરોજ એક સામાયિક કરે છે.

વ્રતલંગનાં કારણો.*

સામાયિક વ્રતનો નીચેનાં કારણોથી લંગ થાય છે:—

૧ ધ્યાન-કાળમાં શરીર, મન અને વાણીનું વિમાર્ગ-દર્શન (દુરુપયોગ). તત્ત્વજ્ઞાનનું વાચન, ધર્મધ્યાન આદિ સિવાય કોઈ પણ બીજી નિર્રથક અને અહિતકારી બાબતોમાં સામાયિક વ્રતધારીએ ચિત્ત પરોવવું ન જોઈએ. શરીર અને વાણીનો વ્યવસાય પણ ધર્મમાર્ગે જ હોય.

૨ જીવજંતુઓની હિંસાજનક સ્થાનમાં વ્રતનું આચરણ.

૩ વ્રતની ક્રિયાઓનું વિસ્મરણ કે અપાલન. સામાયિક અમુક કાળ સુધી કરવાનો નિશ્ચય કરી તે અગાઉ ઉઠી જવું એ વ્રતલંગનનું કારણ છે.

સામાયિક વ્રત દરમીયાન પાપનો પશ્ચાત્તાપ, તત્ત્વજ્ઞાનનું વાંચન અને ધાર્મિક વિષયોનું ધ્યાન, નિદિધ્યાસન આદિ કાર્યો થાય છે.

૧૦ દેશાવગાસિક વ્રત.

આ વ્રતથી ગમનાગમનનો ઓછામાં ઓછો સ્થાન-

વિસ્તાર નહીં થાય છે. વ્રતધારી પોતે નિયત કરેલા વિસ્તારમાં જ ગમના-ગમન કરે છે. અમુક દિવસ, માસ આદિ માટે અમુક સ્થાન, ખંડ આદિ નહીં કરી તે સ્થાન કે ખંડમાં જ ગમનાગમન શક્ય બને છે.

દશમું વ્રત છઠ્ઠા વ્રતને કેટલીક રીતે અનુરૂપ છે. ત્રીવ્રતાની દ્રષ્ટિએ દશમું વ્રત છઠ્ઠા વ્રત કરતાં ઘણું ચઢી જાય છે. આ રીતે છઠ્ઠા અને દશમા વ્રતોમાં ભિન્નતા છે. એક રીતે જોતાં દશમું વ્રત એ આવશ્યક ગમનાગમન ઉપર એક પ્રકારના દરરોજના અંકુશરૂપ છે. વ્રતધારીથી નિયત ક્ષેત્રની બહાર કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી.

દેશાવગાસિક વ્રતનાં ભંગજનક કારણો.*

દેશાવગાસિક વ્રતનાં ભંગજનક કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ નિયત કરેલા વિસ્તારની બહારથી કોઈ પણ વસ્તુ મંગાવવી.

૨ કોઈ મનુષ્યને કંઈ કામ સારૂ નિયત ક્ષેત્રની બહાર મોકલવો.

૩ નિયત વિસ્તારની બહારના કોઈ મનુષ્યનું ધ્યાન ખેંચાય એવી રીતે કોઈ પ્રકારનો અવાજ કરવો.

૪ નિશાની કરીને પોતાના વિસ્તારની ખહારના કોઈ મનુષ્યને બોલાવવો.

૫ ધ્યાન ખેંચવાના ઉદ્દેશથી પોતાના નિયત વિસ્તારની ખહાર કોઈ મનુષ્ય ઉપર કંઈ ચીજ ફેંકવી.

૧૧ પોષધોપવાસ વ્રત.

આ વ્રત તે ૧૨ કે ૨૪ કલાકનું એક પ્રકારનું સામાયિક છે. એ રીતે તે નવમા વ્રતને મળતું આવે છે. પોષધ વ્રતધારીને ઉપવાસ આદિ તપશ્ચર્યા સામાન્ય રીતે કરવી પડે છે. એ તપશ્ચર્યાથી અશુદ્ધિઓનું નિવારણ થાય છે. પોષધવ્રતધારીને વરસમાં ઓછામાં ઓછો ૧ પોષધ કરવો જ પડે. ઉપવાસ આદિ તપશ્ચર્યા ન થઈ હોય તો પણ પોષધધારીથી પોષધને દિવસે રાત્રિભોજન તો ન જ થાય. પોષધધારીઓ કામધંધાને તદ્દન છોડી દઈને પોષધનો ખર્ચો વખત એક જ સ્થાનમાં ધર્મધ્યાનમાં ગાળે છે. તેઓ ૧૨ કે ૨૪ કલાક સુધી કશુંયે ખાતા-પીતા નથી. કેટલાક બે કે ત્રણ દિવસ સુધી પણ અન્નજળનો ત્યાગ કરે છે.

પોષધનાં ભંજક કારણો*

નીચિનાં પાંચ કારણો પોષધવ્રતનાં ભંજક કારણો છે.

૧. વસ્ત્રાદિથી જંતુઓની હિંસા.

૨. જંતુઓની રક્ષા અર્થે ચરવલો આદિ ન રાખવાં.
૩. ગુરૂશંકા, લઘુશંકા, છીંક, ઉધરસ આદિમાં હિંસાની ઉપેક્ષા.
૪. વ્રત પ્રત્યે તિરસ્કારલાવ.
૫. વ્રતનાં પાલન નિમિત્તે આવશ્યક વસ્તુઓની વિસ્મૃતિ.

૧૨ અતિથિસંવિભાગ વ્રત.

અતિથિ એટલે પરાણો. કોઈ સાધુ કે જૈનરૂપ અતિથિનો સત્કાર કરી અન્નાદિનો તેમને લાલ આપવાનું વ્રત તે અતિથિસંવિભાગ વ્રત છે. અતિથિસંવિભાગ વ્રત-ધારી પોષધ વ્રતનાં પારણાને દિવસે કે કોઈ પણ અનુકૂળ દિવસે કોઈ સાધુ કે પ્રતિષ્ઠિત શ્રાવકને નિમંત્રણ કરે છે અને અન્નાદિનું સંવિભાજન (વહેંચણી) કરી અતિથિ પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ બજાવે છે. સાધુ કે શ્રાવકની ગેરહાજરીમાં વ્રતનું પાલન વિચારથી થાય છે. અતિથિને અતિથિસંવિભાગ વ્રત સંબંધી કશીયે ખબર હોતી નથી. અતિથિ સાધુ જે જે વસ્તુઓનો ઉપલોગ કરે તે જ વસ્તુઓ વ્રત-ધારીને ગ્રાહ્ય છે. વ્રતધારી પુસ્તકો, વસ્ત્રો આદિનું દાન કરી શકે છે અને અતિથિ દાનમાં અપાયેલી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરી શકે છે.

વ્રતધારીએ વ્રતનું પાલન વરસમાં ઓછામાં ઓછું એક વાર કરવું જ ભેદ્ય.

વ્રતભંગનાં સંભાવ્ય કારણો*

નીચેનાં ૪ કારણોથી અતિથિસંવિભાગ વ્રતનો ઓછે-વત્તે અંશે ભંગ થાય છે.

૧. સાધુને સચિત્ત વસ્તુ વહોરાવવી. દા. ત. નહિ કાપેલું ફળ. ફળો કાપ્યા પછી ૪૮ મીનીટ પછી અચિત્ત બને છે.

૨. અચિત્ત અન્નાદિ ઉપર સચિત્ત વસ્તુઓ મૂકવી. ઉદાહરણ તરીકે અચિત્ત પાણીમાં ઠંડું સચિત્ત પાણી રેડવું એ અચિત્ત અને સચિત્ત વસ્તુઓનાં મિશ્રપણાનું એક દ્રષ્ટાન્ત છે. તાબુ ઠંડું પાણી અનંત સૂક્ષ્મ જીવોનું નિવાસસ્થાન છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ પાણી સચિત્ત દ્રવ્યનો એક સમૂહ છે.

૩. અન્નાદિનું સંકુચિત વૃત્તિથી પ્રદાન.

૪. આહાર લીધો છે એમ જાણ્યા છતાં સાધુને નિમંત્રણ.

બાર વ્રતોથી આત્માની ઉન્નતિ.

આ પ્રમાણે બાર વ્રતો થયાં. એ સર્વનાં પાલનથી આત્માની ઉજ્જવળ પ્રગતિ થાય છે. આત્માનું અજળ રીતે પરિવર્તન થયાથી અજ્ઞાન, અવિવેક, દૌર્બલ્ય, અહિંસા-વૃત્તિ આદિનું નિવારણ થાય છે. સંભાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રત્યે આત્માનું ગમન થાય છે.

વિકસિત ચારિત્રરૂપ દ્રઢ પાયા ઉપર આ સર્વ વ્રતોનું અણુતર થયેલું છે. દયાવૃત્તિ, આત્મસંયમ, સત્ય જ્ઞાનની ઇચ્છા એ વિગેરેને પરિણામે ચારિત્રનો વિકાસ થયો હોય તેમને સર્વ વ્રતો ઘણાં ઉપકારક છે. વ્રતોનાં પાલનથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, ચારિત્રનું બળ સંગઠિત બને છે, ચિત્તની શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, આત્મા શાશ્વત અને સુખી જીવન પ્રત્યે પ્રયાણ કરે છે, દિનપ્રતિદિન આત્મોન્નતિનું કાર્ય પૂરવેગથી ધપે છે.

એકાગ્રધ્યાન.

ચારિત્રના શાસ્ત્રીય વિકાસ માટે એકાગ્રધ્યાન ખાસ આવશ્યક છે. આત્મા અને કર્મોરૂપી લૌકિક દ્રવ્યનું મિશ્રણ છૂટું પાડવાનું કાર્ય જે તે વ્યક્તિએ જ કરવાનું છે. જે તે આત્મા અને કર્મોનાં મિશ્રણનું વિયોજન જે તે આત્મા જ કરે. એક આત્મા અને તેને લાગેલાં કર્મોનાં મિશ્રણનાં વિયોજન-કાર્ય સાથે બીજા આત્માઓને કંઈ લેવાદેવા હોઈ શકે નહિ. આત્મા અને કર્મોનાં મિશ્રણનું વિયોજન બીજા આત્માઓથી શક્ય પણ નથી.

એકાગ્રધ્યાન એ આત્મોન્નતિનું મુખ્ય સાધન છે. તે એક પ્રકારની ચિત્તસંયમયુક્ત ક્રિયા છે. એકાગ્રધ્યાનથી આત્માનો વિકાસ શરૂ કર્યા પહેલાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અનિવાર્ય છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયા બાદ એકાગ્ર-ધ્યાન થાય તો તેથી સમ્યાગ્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. ચારિત્રની ઘણી શુદ્ધિ થાય છે.

અમુક વસ્તુ કેવી હોય કે હોવી જોઈએ એ વિચારવાને પરિણામે ધ્યાનથી જ્ઞાનવૃદ્ધિ થતી નથી. ધ્યાન પહેલા વસ્તુનું જ્ઞાન હોય જ. વસ્તુનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોય તો ચિત્તની એકાગ્રતા અસંભવિત છે. સંસર્ગ અને નિરીક્ષણના સામાન્ય સાધનોદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધ્યાન પહેલાં એ રીતે જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ.

પૃથક્કરણ અને સંયોજકરણ એ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અર્થે બે રીતિઓ છે. પૃથક્કરણ-રીતિનો એકાગ્રતામાં યથાયોગ્ય ઉપયોગ થયા બાદ સંયોજકરણનું કાર્ય ચાલે છે. પ્રથમ વસ્તુના લાગો અને તેનાં જુદાં જુદાં દ્રષ્ટિબિંદુઓનું પૃથક્કરણ થાય છે. તે પછી તેમનું માનસિક દ્રષ્ટિએ સંયોજન થાય છે અને વસ્તુનો સમગ્ર રૂપે વિચાર કરવામાં આવે છે. એકંદર વિચારતાં એકાગ્રધ્યાનમાં નિરીક્ષણ, તુલના, વર્ગીકરણ, સામાન્ય અનુમાન, સંયોજન અને વસ્તુના બીજી વસ્તુઓ સાથેના સંબંધનું જ્ઞાન એ બધુંયે થાય છે.

જેથી પ્રકૃતિની સુધારણા થાય તે જ ખરૂં જ્ઞાન છે. જેથી આત્મસુધારણા ન થાય એ જ્ઞાન અસત્ય છે-નિરર્થક છે. આત્માનું અધઃપતન કરનારૂં જ્ઞાન કોડી પણુ કામનું નથી. બીજા પ્રાણીઓને ભોગે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ યુક્ત નથી. જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં કોઈ પ્રકારની હિંસાને સ્થાન ન જ હોઈ શકે. હિંસા કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો મનુષ્યને કશોયે હક્ક નથી.

જ્ઞાન એ વસ્તુનું નિરીક્ષણ જ છે એમ નથી. નિરીક્ષણ ઉપરાંત કાર્યની ઇચ્છા અને કાર્યનો નિર્ણય ઉદ્ભવે છે. જ્ઞાનથી જીવનમાં કંઈ પરિવર્તન ન થાય તો તે ખરું જ્ઞાન નથી. એવાં જ્ઞાનને નવું જ્ઞાન કહી શકાય નહિ. જ્ઞાન એવું વ્યાપક અને પરિણામદાયી બની જવું જોઈએ કે તેથી જીવનમાં અનેરો પલટો થઈ જાય. એકલાં નિરીક્ષણથી જ્ઞાન ઉપરછલ્લું રહે છે. કાર્યની ઇચ્છા અને નિર્ણયથી જ્ઞાનની જડ બાંધે છે. જ્ઞાન કુલે છે—ફાલે છે. તેનો અપૂર્વ વિકાસ થાય છે.

ધ્યાન દરમીઆન શરીરની સ્થિતિ (આસન વિગેરેની દ્રષ્ટિએ) એવી હોવી જોઈએ જેથી ધ્યાનને આવશ્યક અનુકૂળતા મળી રહે અને ધ્યાનની પુષ્ટિ થાય. ધ્યાન કરનારનું ચિત્ત સંપૂર્ણ શાંત અને કોઈ પણ પ્રકારની બેચેની રહિત હોવું જોઈએ. ધ્યાનને ઔંઘરણરૂપ કોઈ પણ પ્રકારનો ભાર જરાયે ઇષ્ટ નથી. ધ્યાનધારીની ધ્યાન સમયે શરીર સ્થિતિ એવી હોવી જોઈએ કે શરીર સંબંધી ભાન જ ન રહે. ધ્યાનને વખતે શરીરનું ભાન નજ થવું જોઈએ. શરીરનું ભાન થાય તો તે ધ્યાન જ નથી એમ સમજવું. આત્મા એ શરીર નથી, આત્મા શરીરથી તદ્દન વિલિન છે એનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ ધ્યાનનો ઉદ્દેશ છે.

ધ્યાન કરનારે ધ્યેયની વરણી કરી લઇને સર્વ તૈયારીઓપૂર્વક ધ્યાનમાં પ્રવિષ્ટ થવું જોઈએ. અપૂર્વ ઉત્સાહ અને સહૃદયતા એ ધ્યાનનાં આવશ્યક અંગો છે.

આચારની સુધારણા માટે ધ્યાન કરવું હોય તો જે ગુણનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવો હોય તે ગુણનો ચિત્ત સમીપ (સમગ્ર રૂપે) ચીતાર લાવવો એ ખાસ આવશ્યક છે. આવી રીતે ગુણનું નિદર્શન કરતાં ગુણના વાંચકે પોતાને ઈષ્ટ ગુણ જે પરમપુરુષમાં હોય (કે હોતો) તેનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. પ્રમાણભૂત ગ્રંથકર્તાઓનાં પુસ્તકોનું શ્રવણ કે વાંચન કરવું જોઈએ. સદાચાર વિષયક ખાખતોમાં કદાચહને તિલાંજલી આપીને ગ્રંથકારનો આશય યથાર્થ રીતે સમજવો જોઈએ. આશય સમજીને એ સ્મૃતિમાં રાખવો. મહાપુરુષોના આશયને ધ્યાનધારીથી ન ભૂલાય.

મહાપુરુષોનો આશય ખરાબર સમજ્યા પછી વિવેક-બુદ્ધિનો ઉપયોગ શરૂ થાય છે. જે તે વિષયના સમગ્ર જાવના તત્ત્વનું સ્મરણ, વિલાગોનું પૃથક્કરણ, તુલના આદિથી વિષયનું વિલાગવાર જ્ઞાન થાય છે. એ પછી અમુક સમય, સ્થાન, વ્યક્તિ આદિના સંબંધમાં વર્તનનો નિર્ણય થાય છે. આ નિર્ણય સામાન્ય સ્વરૂપનો ન હોય. સામાન્ય સ્વરૂપનો હોય તો તે ધ્યેય (નિશાન) વિનાના ગોળીબાર જેવો નીવડે છે.

વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ થઈ રહ્યા બાદ ઇચ્છાશક્તિનો અમલ કરવો એ આવશ્યક છે. નિર્ણય અનુસાર વર્તવાનાં જે જે કારણો હોય તેનું સંશોધન કરવું જોઈએ. એવા કારણો ઘણીવાર વધારે હોય છે.

આ પ્રમાણે કારણો મળી રહેતાં શા માટે અમુક રીતે

વર્તન કરવું કે ન કરવું તે કહી શકાય છે. સત્ય વસ્તુ શું છે એ નીડરતાથી વિચાર શકાય છે. સત્યની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નો હોય તો તેનું નિવારણ થઈ શકે છે.

વિઘ્નોનું નિવારણ થયા બાદ તુરતજ અમુક સ્થાન, સમય અને વ્યક્તિ પરત્વે અમુક રીતેજ વર્તન કરવાનો નિર્ણય થાય છે. એ પછી નિર્ણય સક્રિય સ્વરૂપ લે છે. જીવનમાં પરિવર્તન થવા માંડે છે. ત્યારબાદ વસ્તુનાં નવાં દ્રષ્ટિબિંદુઓ તેમજ વસ્તુના વિશ્વ સાથેના સંબંધનું નિરીક્ષણ શરૂ થાય છે. નિરીક્ષણને પરિણામે નિર્ણય થાય છે. એ નિર્ણય વ્યક્તિગત (પ્રાતાને ઉદ્દેશીને) જ હોય. વર્તનની સુધારણા માટે આ એકાગ્રતાનું અંતિમ સ્વરૂપ છે.

એકાગ્રતા અંગેના બધાં કામો એક વખતમાં જ ન થઈ જાય. બધાં કામોની સિદ્ધિ માટે અનેક વાર અનેક-વિધ પ્રયત્નોની જરૂર છે.

ઇન્દ્રિય-શક્તિઓના વિકાસને માટે એકાગ્રતા કરવામાં ચિત્તની સક્રિયતા હોતી નથી. આ સ્થિતિમાં ચિત્ત તો નિષ્ક્રિય હોય છે. ચક્ષુ વિગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય આદિ જાણવા માટે માનસિક નિષ્ક્રિયતા અનિવાર્ય છે. તુલનાત્મક બુદ્ધિનું કાર્ય આદિ કાર્યો તાત્કાલિક બંધ થાય એ જરૂરનું છે.

આત્માનાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપની સુધારણા અને વિકાસ માટે ધ્યાનધારીએ પંચ પરમેષ્ઠીનું ધ્યાન ધરવું

જોઈએ. પંચપરમેષ્ઠીના વિશિષ્ટ ગુણોનું સ્મરણ કરી તેમનાં જીવનનું યથાયોગ્ય અનુકરણ કરવું જોઈએ.

ચિત્તનો સમભાવ તેમજ આત્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધ્યાન અત્યંત ઉપયોગી છે. એ ધ્યાનને વખતે શરીરના અંગો તેમજ ઉપાંગો (માથું, ધડ વિગેરે)ના વ્યાપાર બંધ કરવા જોઈએ. વાણી પણ બંધ થવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારના નાદ રહિત સમશીતોષ્ણ સ્થાનમાં ધ્યાન કરવું જોઈએ. ધ્યાન સમયે ચક્ષુઓ અનિમેષ (બંધ) હોય. સંસર્ગ, ગંધ, સ્વાદ તેમજ માનસિક કલ્પનાઓથી ધ્યાનધારી પર હોય. આ સ્થિતિમાં ધ્યાનધારીને એક પ્રકારની શ્યામતાનું દર્શન થાય છે. એ શ્યામતાનો તિરોલાવ કરવાને ધ્યાનધારીએ બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

એ પછી શત્રુઓ સહિત વિશ્વના તમામ પ્રાણીઓ માટે ક્ષમાભાવ ધારણ કરી આત્માના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિની શ્રદ્ધાથી સુખ, સંતોષ, સત્ય આદિનું ધ્યાન કરવું. પંચપરમેષ્ઠી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખી તેમના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિ શક્ય છે એવી નિરતિશય શ્રદ્ધાથી આત્માના ગુણ-વિકાસ માટે અને દુર્ગુણો, દૌર્બલ્ય આદિનાં નિવારણ અર્થે નીચેના ૫ મહાન્ ગુણોનું-આત્માના પાંચ જીવનોનું-અવશ્ય ધ્યાન કરવું.*

૧ સુખ અર્થાત્ જીવન-દશાનો આનંદ. સુખનાં ધ્યાનમાં દુઃખ રહિત દુનીઆની લવ્યતાનું જ્ઞાન થાય છે.

અજવાળાં કે સૂર્યપ્રકાશની માફક સુખની શાશ્વત સત્ય વસ્તુ તરીકે વિશ્વમાં વિદ્યમાનતા છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. સુખને ભૂલવું એ જ દુઃખ એવો ધ્યાનસ્થને પ્રત્યય થાય છે. મનુષ્યના ચિત્તમાંથી સૂર્યપ્રકાશ ન ખસે તેમ સુખનો લાવ પણ ચિત્તમાંથી ન જ નીકળે. આત્માના લબ્ય આનંદ અને અમર જીવનનાં અપૂર્વ સુખના લાવથી ખરો અહિંસા-લાવ પરિણમે છે. પ્રાણીઓના જીવનનો આનંદ અને જીવન-પ્રેમ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

૨ સત્ય. આ ગુણનો ધ્યાનસ્થે માત્ર નિશ્ચય જ કરી લેવાનો છે. સત્યનું અસ્તિત્વ તો છે એટલે તે જાણવાનું જ રહે છે. સત્ય ઉપજાવી કાઢવાનું રહેતું નથી. નિશ્ચય કરતાં સત્યનું જ્ઞાન દુર્ઘટ નથી, સરલ છે.

૩ ઋણુતા (નીતિ). આ ગુણનું મહત્ત્વ ઘણું છે. તેમાં સ્તેયલાવ, પ્રતારણવૃત્તિ (ચોરી, છેતરપીંડીના વિચારો) નો સર્વથા અલાવ હોય છે. જે જે અનીતિયુક્ત લાવો હોય તેનો ત્યાગ કરી નીતિમાર્ગમાંથી પ્રવિચલિત ન થવાનો દ્રઢ સંકલ્પ આત્મ-કલ્યાણના વાંચ્છુકો માટે અત્યંત ઈષ્ટ છે.

૪ વિષયવાસનાનો સંયમ. પરિણીત સ્ત્રીપ્રત્યે વક્ષ-દાર રહી એ પ્રમાણે જીવન વ્યતીત કરવું એ એક પ્રકારનો સંયમ અને પવિત્રતા છે. વિષયવાસનાનો સંયમ અને ચારિત્રની પવિત્રતાનું ધ્યાન એ આત્માનું એક લવન છે અને તે પરમ ઉપકારી છે.

પ સંતોષ. દ્રવ્યાદિ લૌતિક વસ્તુઓનો ભાર બને તેટલો ઓછો કરી પરિગ્રહ ઘટાડવો એ સંતોષ છે. અબજ-પતિને પણ પ્રાયઃ સંતોષ નથી હોતો. એ ઉપરથી દ્રવ્યાદિ અસંતોષના વસ્તુતઃ ઉત્પાદક છે એમ સમજી શકાય છે. સંતોષ ન હોય તો અબજપતિ વધુ દ્રવ્યની ઇચ્છા કરે છે. આથી ઓછામાં ઓછા કેટલાં દ્રવ્ય વિગેરેની જરૂર છે તેનો યથાયોગ્ય વિચાર કરી તે પ્રમાણે વર્તવું એ જ ખરો કલ્યાણમાર્ગ છે. દ્રવ્યાદિનો પરિગ્રહ કમી કરી આત્મ-સંતોષને માર્ગે પ્રવર્તવું એ જ વાસ્તવિક ઇષ્ટ રીતિ છે.

ધ્યાનધારીઓને ધ્યેય ઉપરોક્ત પાંચે ગુણો આધ્યાત્મિક ગુણો છે. એ સર્વે ગુણો આત્માના નૈસર્ગિક ગુણો છે. પાંચ અણુવ્રતો આ ગુણોની પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત છે. આથી શ્રાવકો એ વ્રતો અંગીકાર કરે છે.

ધ્યાનધારીએ શરીરની શુદ્ધિનું મહત્ત્વ ન ભૂલવું જોઈએ. શરીરની શુદ્ધિ અર્થે અપવિત્ર વસ્તુઓ, મદ્ય, માંસ, કંદમૂળ તેમજ ઉત્તેજક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેથી શરીર અપવિત્ર ન બને એવા જ પદાર્થો ધ્યાનધારીને ગ્રાહ્ય હોય.

આત્માના ગુણોનું ધ્યાન થઈ રહે તે પછી માનસિક શુદ્ધિનું ધ્યાન આવે છે. આ શુદ્ધિના ૪ પ્રકારો છે અને તે નીચે મુજબ છે:—

૧. સ્નેહલાવ. મનુષ્ય માત્રમાં ખરા સ્નેહલાવનો આ-
વિષ્કાર આવશ્યક છે. આદર્શ સ્નેહલાવ હોય ત્યાં સ્વાર્થવૃત્તિ
જેવું રહેતું નથી. સ્નેહલાવને પરિણામે કોઈનું કંઈ પણ
કાર્ય કરવામાં આનંદનો અનુભવ થાય છે. ખરા સ્નેહ-
લાવીને કોઈ પણ પ્રકારના બદલાની આશા રહેતી નથી.
આથી બદલો ન મળતાં સ્નેહલાવીઓને રહેજે પણ
નિરાશા ઉદ્ભવતી નથી.

૨. દુઃખીઓ પ્રત્યે પ્રેમલાવ. આ એક પ્રકારની
દયાવૃત્તિ કે અનુકંપાલાવ છે. દુઃખીને દુઃખ મુક્ત કર-
વાની સક્રિય પ્રવૃત્તિ તેથી ઘણી વાર પરિણમે છે.

૩. સુખી જીવો પ્રત્યે પ્રેમ. આ વૃત્તિમાં ઇર્ષ્યાનો
અભાવ હોય છે. આથી તે આનંદના કારણભૂત છે.

૪. પાપીઓ પ્રત્યે સ્નેહ. કોઈ મનુષ્ય ગમે તેવો
ગુન્હેગાર કે ઘાતકી હોય, ગમે તેવો પાપી હોય છતાં
તેના પ્રત્યે પ્રેમ વ્યક્ત કરવો એ ઇર્ષ્યા કે વેરની વૃત્તિનો
અભાવ છે. એમાં પાપી પ્રત્યે તિરસ્કાર કે અનુમતિ-ભાવ
હોતો નથી. પાપીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ એ એક પ્રકારની ઉપે-
ક્ષાવૃત્તિ કે અનુકંપાલાવ છે. કોઈ વ્યાધિગ્રસ્ત અને લંગડા
કૂતરાને જોઈને જેમ સામાન્ય રીતે દયા જ ઉદ્ભવે છે
તે જ પ્રમાણે પાપીઓ પ્રત્યે સ્નેહવાળા મનુષ્યોને દયા-
ભાવ પ્રગટે છે. પાપીને ભોગવવાં પડતાં દુઃખોની ખરા
સ્નેહલાવીને દયા આવે છે. તેનું ચિત્ત પાપીનાં દુઃખથી
આર્દ્ર બને છે. આવી જ રીતે કોઈ મનુષ્ય કંઈ હિંસા

કરતો હોય તો તેના લાવી દુઃખનો વિચાર કરતાં ખરા પ્રેમલાવીને દયાના લાવ સ્ફુરે છે. કોઈ મનુષ્ય ઘોડો વિગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ઉપર ઘાતકીપણું ગુજારતો હોય તો તેનાં લવિષ્યનો (લાવી દુઃખીદશાનો) વિચાર કરી પ્રેમ-લાવી તેની દયા ચિંતવે છે. કૂતરાનો વ્યાધિ તેમજ શરીરની ખોડખાંપણ એ તેનાં કર્મોના પરિણામ હોવાની માન્યતાથી જેમ તેના માટે દયાનું ઇચ્છન્ત્વન થાય છે તે જ પ્રમાણે પાપી કે ગુન્હેગારની દયા જ ચિંતવવાની હોય. ગુન્હેગાર કોઈ પણ દુષ્કૃત્ય કરે તેથી તેના પ્રત્યે તિરસ્કારલાવ ન થાય. ચારિત્રબ્રષ્ટો, દારૂડીઆઓ, અસત્ય-વાદીઓ એ સર્વ માનસિક વ્યાધિવાળા મનુષ્યો છે, એવી શુભ લાવનાથી પ્રેમલાવી સત્યપુરુષો સર્વદા પાપીઓની દયા જ ચિંતવે છે. શારીરિક અને માનસિક વ્યાધિના સંબંધમાં પ્રેમલાવી સત્યપુરુષો એક સરખા અનુકંપાશીલ હોય છે.

ચાર પ્રકારના પ્રેમલાવરૂપ શુભ લાવનાઓનાં ધ્યાન પછી સુદેવ (અરિહંત લગવંત)નું ધ્યાન કરવાનું રહે છે. સુદેવ એટલે અઢારે દોષો રહિત પરમ મહાપુરુષ. સુદેવોએ આત્માનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી સત્ય જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમનાં સર્વોત્કૃષ્ટ પૂર્ણપદમાં ધ્યાનસ્થ થતો આત્મા ઉન્ન-તિને પથે પળે છે. ધ્યાનધારીઓ સર્વોત્કૃષ્ટ પૂર્ણપદની વાંચ્છામાં નિમગ્ન રહે છે. અરિહંત પદ સિવાય તેમને અન્યથા સંતોષ થતો જ નથી. સુદેવનું ધ્યાન પ્રતિદિન કરવાને પરિણામે ચિત્તનો સમલાવ પ્રગટે છે અને આત્મ-

સાક્ષાત્કાર થાય છે. બનતાં સુધી અરિહંતનું ધ્યાન દર-રોજ કરવું જોઈએ. ઓછામાં ઓછું ૪૦-૫૦ મીનીટ સુધી ધ્યાન કરવું એ આવશ્યક છે. ધ્યાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અંતરાય ન જ હોય. આવું ઉચ્ચ પ્રતિનું ધ્યાન આત્મજ્ઞાનનું અવબોધક છે, તેથી આત્માનો પરમ પ્રકાશ ઝળકી નીકળે છે. આત્માની દીવ્ય જ્યોતિની અદ્ભુત ઝાંખી થાય છે. આત્માનું પ્રભુપદને માર્ગે ઊર્ધ્વગમન થવા માંડે છે.

સંભાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ અર્થે અને દુષ્કર્મોના નિરોધ નિમિત્તે ૧૨ પ્રકારની અનુપ્રેક્ષાઓ (લાવનાઓ) શ્રાવકને ખાસ સહાયકારક છે. એ ૧૨ લાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:-

શ્રાવકની ૧૨ લાવનાઓ.

૧ દુનીયાની પ્રત્યેક વસ્તુ પરિવર્તનશીલ છે. પરિવર્તનશીલ ન હોય એવી એક પણ વસ્તુ નથી. દરેક વસ્તુ ક્ષણભંગુર હોવાથી પરિવર્તનશીલ છે. તમામ વસ્તુને આપણે ક્ષણભંગુર ગણવી જોઈએ. જે તે વસ્તુ ક્ષણભંગુર કે પરિવર્તનને પાત્ર હોવાથી કોઈ વસ્તુને વિશેષ મહત્ત્વ ન જ અપાય. (અનિત્ય લાવના).

૨ દુઃખ, વ્યાધિ, જરા અને મૃત્યુયુક્ત આ વિશ્વમાં સત્યનું પાલન એ જ ખરો રક્ષણ-માર્ગ છે. સત્ય સિવાય સહાય અને આશ્રયનો અન્ય કોઈ માર્ગ નથી. સત્યનું પાલન એ જ આત્માનું ખરૂં શરણુ-આશ્રયસ્થાન છે.

સત્ય એ જ ખરૂં બળ છે. સત્યથી પર વસ્તુઓમાં નિર્બં-
ળતા જ હોય. સત્ય સિવાયની તમામ વસ્તુઓ નિર્બંળતાની
મૂર્તિરૂપ છે. આથી એ અસત્ય વસ્તુઓથી પરાક્રમુખ
થવું જ ઘટે. કર્મનો સિદ્ધાન્ત સત્ય છે—અવિચળ છે. કર્મનો
સિદ્ધાન્ત સદા દ્રષ્ટિ સમીપ રાખી આત્માનું શ્રેય થાય એ
રીતે ચારિત્રશીલ થવું એ જ ખરૂં સત્ય છે. ‘વાવે તેવું
લણે’ એ કર્મનો સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્તનું પાલન
આત્મસાક્ષાત્કારના પરમ ઉદ્દેશથી કરવું એ જ પરમ સત્ય
છે; બાકીનું સર્વ અસત્ય છે. (અશરણુ લાવના).

૩ અનંત યુગો થયાં મૃત્યુ અને જન્મ, દુઃખ,
વૃદ્ધાવસ્થા આદિનું જે ચક્ર અવિરત રીતે ચાલ્યા કરે છે
તેનાથી મુક્ત થવાને પુરુષાર્થ ફેરવવાની જરૂર છે. સ્વર્ગ,
નર્ક, તિર્યંચ અને મનુષ્ય ગતિમાં અનંત જન્મો અને
મૃત્યુઓ થયા છતાં સંસારનો અંત જ ન આવે (સંસારી
તરીકે અસ્તિત્વ બંધ ન થાય) એ વિચાર સંસારની અસા-
રતાનો સૂચક છે. સંસારની અસારતાના લાવને પરિણામે
સંસારથી મુક્ત થવાની શુભ લાવના પરિણામે છે, સંસાર-
મુક્ત થવાને પુરુષાર્થનો ઉદ્દેશ થાય છે. (સંસાર લાવના).

૪ એકત્વ લાવના. જીવ દુનિયામાં એકલો જ આવે
છે અને એકલો જ પાછો જાય છે. સુખ—દુઃખ પણ તે એકલો જ
ભોગવે છે એ વિગેરે લાવો તે એકત્વ લાવના કહેવાય છે.

૫ અન્યત્વ લાવના. શરીર વિગેરે દુનિયાની સર્વ
વસ્તુઓ આત્માથી લિન્ન છે. આત્મા સિવાયની સર્વ

વસ્તુઓ અનાત્મીય છે એવી લાવનાને અન્યત્વ લાવના કહે છે. શરીર આદિને આત્મા કહેવાં કે માનવાં એ મોહનું પરિણામ છે. અનાત્મીય વસ્તુઓને આત્મા તરીકે માનવી એ એક પ્રકારની મોહદશા છે.

૬ અશુચિત્વ લાવના. દુર્ગંધથી ભરપૂર એવાં શરીર સાથે આત્માનો સંસર્ગ અનિષ્ટ છે. આત્માને અપવિત્ર શરીરથી મુક્ત કરવાની વિચારણા તે અશુચિત્વ લાવના છે.

૭ આશ્રવ લાવના. મોહ, અસંયમ, અસાવધાનતા આદિને પરિણામે થતી નવાં કર્મોની નિષ્પત્તિનો વિચાર કરી દુઃખનાં કારણરૂપ એ નવાં કર્મોથી મુક્ત થવાની લાવના તેને આશ્રવ લાવના કહે છે.

૮ સંવર લાવના. ઇન્દ્રિય અને ચિત્તસંયમ, એકાગ્રતા (ધ્યાન), જ્ઞાનપ્રાપ્તિ આદિથી કર્મોના સતત પ્રવાહનો નિરોધ કરવાની લાવના તે સંવર લાવના છે.

૯ નિર્જરા લાવ. નિર્ઘૃણતા, દૌર્ભદ્ય, અજ્ઞાન આદિના નિવારણ માટે સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય શ્રદ્ધાયુક્ત જે લાવના પરિણામે છે તેને નિર્જરાલાવ કહે છે. સદાચારનાં યથા-યોગ્ય પાલનથી અજ્ઞાન આદિ અપ્રાકૃતિક દોષોનું નિવારણ અને કર્મ-નિર્જરા થાય છે.

૧૦ લોક લાવના. વિશ્વની પાંચ સત્ય અને શાશ્વત વસ્તુઓ જે કદાપિ ઉત્પન્ન થઈ નથી તેમનાં વસ્તુ સ્વરૂપ અને આત્મા તથા પુદ્ગલ વચ્ચેના સંબંધવિષયક મહાન્ સત્યોની વિચારણા તે લોક લાવના છે.

૧૧ બોધિદુર્લભત્વ લાવ. સત્ય જ્ઞાન, સત્ય દર્શન (શ્રદ્ધા) અને સત્યચારિત્રની પ્રાપ્તિનાં દુર્લભત્વ (મુશ્કેલી) વિષે વિચાર કરવો તેને બોધિદુર્લભત્વ લાવ કહે છે. આ રત્નત્રયની પોતાને શાશ્વત સંલગ્નતા રહે એવી લાવના થવી ઇષ્ટ છે.

૧૨ ધર્મ લાવના. રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ સુખનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે એવી પ્રતીતિથી લાવના લાવવી તે ધર્મઅનુચિંતન લાવ (ધર્મ લાવના) છે.

શ્રાવકના ૨૧ ગુણો.

ઉચ્ચતર ધાર્મિક જીવનનો પ્રારંભ થાય તે પહેલાં નીચેના ૨૧ ગુણોની પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે. ઉચ્ચ જીવનને પંથે પળતા દરેક શ્રાવકમાં એ સર્વ ગુણો (કે એમાંના ઘણાખરા ગુણો) હોવા જોઈએ.

૧. અક્ષુદ્રત્વ. પરિપક્વ વિચારણા, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષા, સ્વપરનું લલુ કરવાની શક્તિ અને યોગ્ય ઉત્સાહ એ સર્વ ગુણો ઉચ્ચ જીવનની સિદ્ધિ અર્થે આવશ્યક છે. શક્તિ, ઉત્સાહ વિગેરેની ખામી એટલે ક્ષુદ્રદશાથી ઉચ્ચ જીવનની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે.

૨. રૂપવંતપણું^૧. શ્રાવક રૂપવાન હોવો જોઈએ. રૂપ, આરોગ્ય અને ખલની દ્રષ્ટિએ તે યોગ્ય હોય. ચક્ષુ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ યથાયોગ્ય હોવી જોઈએ.

૧ સર્વાવયવસુંદર—ખામી વગરના અવયવોવાળો—એ રૂપવાન ગણાય છે.

૩. પ્રકૃતિસોમ. શ્રાવકની પ્રકૃતિ એવી હોવી જોઈએ કે તે બીજાને પ્રિય થઈ પડે. તેના દેખાવ માત્રથી લોકોને તેનામાં શ્રદ્ધા જાગે અને તે સર્વેને પ્રિય થાય. શ્રાવકની વૃત્તિ નિષ્પાપ અને સરલ હોવી જોઈએ.

૪. લોકપ્રિય. ઉદારતા અને સદ્વતંત્રથી લોકપ્રિયતા મેળવવી એ શ્રાવકને માટે ઈષ્ટ છે.

૫. અકૂર. જેનામાં કૂરતા (નિર્ઘૃણતા) ન હોય તે અકૂર કહેવાય છે. અકૂરપણું અહિંસાની દ્રષ્ટિએ શ્રાવકમાં ધણું જરૂરનું છે.

૬. સાવધાન.

૭. અશઠ. ધર્મનું આચરણ સહુદય ભાવે થાય, ધર્મમાં કોઈ જાતનો દંભ ન હોય. આ મહત્વની બાબત શ્રાવકે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. વળી વ્યવહારમાં સર્વ રીતે પ્રમાણિક (નીતિશીલ) બનવું જોઈએ.

૮. સુદાક્ષિણ. શ્રાવકે સહ્યતા (વિવેક)નું યથા-યોગ્ય પાલન કરવું જોઈએ. પોતાનાં ઓછાં મહત્વનાં કામોને ભોગે જે તે પુણ્ય-પ્રવૃત્તિઓમાં બીજાઓને મદદ કરવી જોઈએ.

૯. લજ્જાલુ. મૃત્યુ પર્યંત સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ ન કરવો અને કોઈ પણ નાનું પણ પાપકાર્ય ન કરવું એ લજ્જાળુતા છે. શ્રાવકનું જીવન સિદ્ધાન્તોને અનુરૂપ હોવું જોઈએ.

૧૦. દયાળુ.

૧૧. મધ્યસ્થ સૌમ્ય દ્રષ્ટિવાન. શ્રાવક સત્ય અને અસત્યનો ભેદ જાણી શકે અને તેથી આચારપાલન યથા-યોગ્ય કરે. આચારપાલનની દ્રષ્ટિએ તેનામાં ભાગ્યે જ કોઈ ક્ષતિ હોય. તે સર્વ બાબતોમાં ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી હોય. ધાર્મિક મંતવ્યોના ગુણની યથાર્થ પરીક્ષા કરી તેમાંથી આત્માના સત્ય ગુણોનું શોધન કરે. શાશ્વત આત્માને ઉપ-યુક્ત ન હોય એવી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને ખરે શ્રાવક તિલાંજલી આપે છે.

૧૨. ગુણરાગી. બીજાના ગુણ જોવા અને તેનો જ સ્વીકાર કરવો એ ગુણરાગીપણું છે. દોષ જોવાથી કંઈ પણ લાભ થતો નથી. ઉલટો તિરસ્કારભાવ વધે છે. ગુણાનુ-રાગીપણું એ ગુણપ્રાપ્તિનો એક પરમ માર્ગ છે.

૧૩. સત્કથ. ખરાબ વાતચીત કે વિકથાથી શ્રાવક પર રહે છે. તેનું ચિત્ત સારી વાતોમાં જ પરોવાયલું રહે છે. વિષયવાસનાને ઉત્તેજક વાર્તાલાપ શ્રાવકથી ન થાય. દરેક બાબતમાં યોગ્ય વિચાર કરીને શ્રાવક પોતાને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે કહે છે અથવા વાર્તાલાપ કરે છે.

૧૪. સુપક્ષયુત. શ્રાવકના નોકરો અને પરિચયવાળા માણસો સદ્ગુણસંપન્ન હોવા જોઈએ. આત્મજનો (સગાંઓ)માં જેઓ સદ્ગુણી હોય તેમનો સહવાસ રાખવો જોઈએ. શ્રાવકનું આસપાસનું વાતાવરણ સદાચારી જીવનને પરિ-પોષક હોય.

૧૫. દીર્ઘદ્રષ્ટિ. જે કામ પરિણામદાયી હોય એવું જ કામ શ્રાવકે કરવું ઘટે. મહાપુરુષોને માન્ય એવાં જ કામો શ્રાવકે કરવાં જોઈએ. કાર્યનું પરિણામ મહેનતનાં પ્રમાણમાં અધિક હોય. દીર્ઘદ્રષ્ટિયુક્ત કાર્યો ઘણી વાર બહુ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

૧૬. વિશેષજ્ઞ. અસત્ય અને સત્ય વચ્ચેનો ભેદ સૂક્ષ્મપણે જાણી નિષ્પક્ષપાતપણે સત્ય તારવવાની શક્તિ એ વિશેષજ્ઞતા છે. સત્ય અને અસત્યનાં વિસ્તૃત જ્ઞાન માટે આ શક્તિની આવશ્યકતા છે.

૧૭. વૃદ્ધાનુગ. મહાપુરુષોનું અનુકરણ કરવું વૃદ્ધાનુગામિતા છે. વિવેકી, સંયમી, સમ્યચરિત્રશીલ, જ્ઞાની અને ઇન્દ્રિયોનો સંપૂર્ણ પરાજય કરનારા પુરુષો મહાપુરુષો કહેવાય છે. મહાપુરુષોની બુદ્ધિ, સમજશક્તિ અને જ્ઞાન સર્વથા પરિપક્વ હોય છે. આથી તેમનું અનુકરણ કરવું એ ઇષ્ટ છે.

૧૮. વિનયી.

૧૯. કૃતજ્ઞ. ઉપકારનો બદલો પાછો આપવા સદૈવ તત્પર રહેવું એ કૃતજ્ઞતા છે. કૃતજ્ઞતા એક વિશિષ્ટ ગુણ છે. કોઈ વાર તેથી ભૂતપૂર્વ ઉપકારકનું ઉચ્ચ જીવન પરિણમે છે.

૨૦. પરહિતનિરત. બીજાઓનું હિત કરવાની વૃત્તિ તે પરહિતનિરતતા છે. એ જેનામાં હોય તે પોતાનાં

સત્કાર્યનો કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો ન ઇચ્છે. આ વૃત્તિ ઘણીવાર બીજાઓને સત્ય ધર્મની શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરાવવામાં અત્યંત ઉપયુક્ત થાય છે.

૨૧. લબ્ધલક્ષ્ય. ઉચ્ચ બુદ્ધિને કારણે કોઈ પણ બાબતનું જ્ઞાન સહેલાઈથી જેને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેને લબ્ધ-લક્ષ્ય કહે છે. લબ્ધલક્ષ્ય પુરુષોને જ્ઞાન આપવું એ ગુરૂ આદિ માટે પણ એક સહેલું કાર્ય છે.

બીજાં ગુણસ્થાનો.

મુક્તિપંથે પળતા આત્માની પ્રગતિદર્શક પ્રથમ પાંચ ગુણસ્થાનોનું વિવેચન થઈ ગયું. હવે આપણી પછીનાં ગુણસ્થાનો (છઠ્ઠાથી ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધીનાં સર્વ ગુણસ્થાનો) નો વિચાર કરીએ. આ નવે ગુણસ્થાનોમાં આત્માના સાહજિક ગુણોનો અધિક અંશે વિકાસ થાય છે. પ્રોફેસર હર્મન જેકોબીએ ચાર અંગોનો જે અનુવાદ કર્યો છે તેમાં આ સર્વ ગુણસ્થાનોનું સ્વરૂપ-નિદર્શન કંઈક અંશે ઉપલબ્ધ થાય છે.

છઠ્ઠાં ગુણસ્થાનવાળાઓ પાંચે અણુવ્રતોનું તીવ્રતાથી પાલન કરે છે. તાત્પર્ય એ કે અણુવ્રતોનું પાલન સાધુઓનાં પંચ મહાવ્રતોની દ્રષ્ટિએ થાય છે. એ રીતે અણુવ્રતો છઠ્ઠાં ગુણસ્થાનવાળાઓને મહાવ્રતો બને છે.

સાતમું ગુણસ્થાન ‘ અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન ’ કહેવાય છે. તેમાં વ્રતોનો ભંગ થઈ શકતો નથી. સાતમા ગુણસ્થાન

સુધીમાં મંદ પડી ગયેલા ચારે કષાયો (ક્રોધ, ગર્વ, કાપલ્યલાવ ને લોભ) આઠમા, નવમા અને દસમા ગુણુ-સ્થાનોમાં બહુ અંશે અદૃશ્ય થાય છે.

અગીયારમા ગુણુસ્થાનમાં મોહનીયકર્મનું સંપૂર્ણ નિયંત્રણ થાય છે. એ કર્મનું નિવારણ કરવાનું જ બાકી રહે છે. મોહનીયકર્મનું સંપૂર્ણ નિવારણ બારમા ગુણુસ્થાનમાં થઈ જાય છે.

તેરમા ગુણુસ્થાનમાં સર્વશયણું પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આઠ પ્રકારના કર્મો પૈકી પહેલું, બીજું, ચોથું અને આઠમું અદૃશ્ય બને છે.

ચૌદમા ગુણુસ્થાનમાં યોગરૂપી કર્મનું છેલ્લું પ્રવર્તક કારણ અદૃશ્ય થાય છે. આત્માને મુક્તિદશા-ખરું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણુસ્થાન ક્ષણવાર રહે છે અને પછી વ્યક્તિગત આત્મા મુક્તિસ્થાને પહોંચે છે.

મુક્તિદશાની પ્રાપ્તિ થાય તે પહેલાં શ્રાવકે સાધુ-જીવન (દીક્ષિત જીવન) માંથી પસાર થવું જોઈએ એવો સામાન્ય નિયમ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે દીક્ષિત જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા નથી. દીક્ષાનો અંગીકાર કર્યા વિના છઠ્ઠાથી લાગલું ચૌદમું ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવા શ્રાવકોનાં દ્રષ્ટાંતો મળી રહે છે.* પ્રથમ ગુણુસ્થાનમાંથી

* Hoernle, Uvasaga Dasa's translation, p. 45, 1. 127 (Bibliotheca Indica).

સીધા ૧૪ મા ગુણુસ્થાન અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થયાનું એક દષ્ટાંત મારા જાણવામાં છે. અડધા કલાકમાં મુક્તિ થયાનું આ દ્રષ્ટાંત અત્યંત આશ્ચર્યકારી અને વિચારણીય છે.

આ પ્રમાણે થોડા સમયમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનારે એક મનુષ્યનું ખૂન કર્યું હતું. તે પોતે મારી નાખેલા મનુષ્યનું માથું લઈને એક જંગલમાં જતો હતો એટલામાં તેણે એક ધ્યાનસ્થ મુનિને જોયા. તે પછી તેણે પોતાના કર્તવ્ય-માર્ગની પૃચ્છા કરી. મુનિશ્રીએ આત્મસંયમ (ઉપશમ), ધ્યાન (વિવેક) અને કર્મનિરોધ (સંવર) કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ઉપદેશ સાંભળતાં જ ખૂનીએ ત્યાં ને ત્યાં જ ધ્યાન કરવા માંડ્યું. કીડીઓથી તેનાં માંસ વિગેરેનું લક્ષણ થવા માંડ્યું છતાં તે ધ્યાનથી લેશ પણ ચલિત થયો નહિ; અર્ધા કલાકમાં જ સર્વ કર્મોની નિર્જરા થઈ અને મુક્તિપદ તેને પ્રાપ્ત થયું.

થોડા વખતમાં પણ આ રીતે મુક્તિ મળી છે. આ જૈન સિદ્ધાંતનું જાણવાભોગ રહસ્ય છે. કર્મરૂપી અશુદ્ધિનું નિવારણ કરી આત્માનું શુદ્ધીકરણ કરવું એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું હાર્દ છે. આત્માનાં યથાયોગ્ય શુદ્ધીકરણથી મુક્તિદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

સાધુઓના આચાર સંબંધી વિવેચન કેટલાંક જૈન સૂત્રોમાં બહુ જ અસરકારક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. એવા સૂત્ર-ગ્રંથો પૈકી ૪ ગ્રંથોનો અનુવાદ પ્રો. હર્મન જેકોબીએ કરેલ છે. જૈન ધર્મનું સાદું જ્ઞાન જેમને હોય

તેમને આ અનુવાદ-ગ્રંથો અવશ્ય વાંચવા જેવા છે. શરૂ-આતના અભ્યાસીઓ માટે પ્રો. હર્મન જેકોબીના આ અનુવાદ-ગ્રંથો ઉપયુક્ત થઈ પડે તેવા નથી.

આત્માના કુદરતી ગુણોના આવિષ્કાર અને મોક્ષ-પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું વિવેચન સમાપ્ત થયું. મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયો એટલે નવાં કર્મો રોકવાં અને કરેલાં કર્મોને ખપાવવાં. નવાં કર્મોરૂપ આશ્રવનો નિરોધ અને વિદ્યમાન કર્મોનો ક્ષય (નિર્જરા) એ મોક્ષમાર્ગ છે.

ઉપરોક્ત એ ઉપાયોથી મોક્ષપ્રાપ્તિ શક્ય છે. એ બંને ઉપાયો મુક્તિનાં પરમ સાધનો છે. એમાં પ્રારબ્ધવાદને કશુંયે સ્થાન નથી. સંશય કે અસત્ય મંતવ્યને કારણે પ્રારબ્ધવાદનો ઉદ્ભવ થાય. કર્મને પ્રધાનતા એ એક સત્ય મંતવ્ય છે એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી. પ્રારબ્ધવાદને માટે જૈન સિદ્ધાન્તમાં લેશ પણ સ્થાન સંભવી શકતું નથી.

મનુષ્ય પોતે જ પોતાનાં કર્મોનો લોકતા છે એ જૈન ધર્મનો અવિચલ સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્તની દ્રષ્ટિએ કોઈ પણ સુખ-દુઃખ, કોઈ પણ સ્થિતિ આદિ માટે મનુષ્ય પોતે જ કારણભૂત છે. કોઈ પણ દેશની જવાબદારી મનુષ્યની પોતાની છે. એ જવાબદારીનું આરોપણ બીજાઓ ઉપર ન જ થઈ શકે.

મનુષ્ય પોતાનાં પાપ અને પુણ્યનો લોકતા છે. સુખ અને દુઃખ, પાપ અને પુણ્ય એ સર્વ કાર્મિક પ્રતિક્રિયાનાં

પરિણામો છે. મનુષ્ય અને વિશ્વના બાકીના લાગ વચ્ચે જે અન્યોઅન્ય સંબંધજન્ય પ્રતિક્રિયાઓ થયા કરે છે તેના પરિણામરૂપે મનુષ્ય સુખી કે દુઃખી અવસ્થામાં મૂકાય છે. દુઃખનું નિવારણ કરવું એ સુખ(પુણ્ય)પ્રાપ્તિનો એક માર્ગ છે. કોઈ સ્ત્રી કે પુરૂષ સ્વયમેવ દુઃખી બનેલ હોય તો તેનાં દુઃખનું નિવારણ કરવું એ પણ પુણ્યકાર્ય છે. ખરા દયાલાવથી બીજાનાં દુઃખનું નિવારણ કરવું એ પુણ્યમાર્ગ છે અને તે લાવી સુખનું કારણભૂત છે. નિર્ઘૃણવૃત્તિવાળા મનુષ્યોને બીજાઓનું દુઃખ નિવારણની ઈચ્છા થતી નથી. જે તે મનુષ્યને તેઓ દુઃખ લોગવવા દે છે. જે તે મનુષ્ય ઉપર આવી પડેલ દુઃખ જે તે મનુષ્યે લોગવવું જ જોઈએ એવી માન્યતાથી કૂર મનુષ્યો બીજાનું દુઃખ ટાળવાને કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. કૂર મનુષ્યો ખોટી માન્યતાને વશ થઈને જે તે દુઃખ જાણી જોઈને વહોરી લેવામાં આવે છે એમ માની લે છે. આ માન્યતાથી તેઓને દુઃખી માણસો દુઃખ લોગવવાને પાત્ર છે એવો અનિષ્ટ લાવ પરિણામો છે. કૂર મનુષ્યો આવી મનોદશાને કારણે પારકાઓનાં દુઃખનું નિવારણ કરતા નથી. તેમને દુનિયાનાં દુઃખોનાં નિવારણના સંબંધમાં કશી પણ લેવાદેવી હોતી નથી. આ પ્રકારના ઉપેક્ષાલાવથી તેમને પાપનો બંધ થાય છે.

ભાગ ત્રીજો.

પ્રકરણ ૬ કું

ઉપસંહાર (સિંહાવલોકન).

પૃથક્કરણની દ્રષ્ટિએ જૈન સિદ્ધાન્તોનો વિચાર કર્યા પછી એ સિદ્ધાન્તોનું સમીકરણ (સંયોગીકરણ) કરવાનું રહે છે. જૈન સિદ્ધાન્તોનાં ૯ મુખ્ય (પરમ) સત્યો છે. એ સત્યો શાશ્વતપણું અને પરિવર્તન એમ પરસ્પર લિન્ન અને વિરોધી દ્રષ્ટિબિન્દુઓનું નિદર્શન કરે છે. એક જ ક્રિયાપદ (ક્રિયાસૂચક શબ્દ)થી કોઇ વસ્તુવિષયક સંપૂર્ણ સત્ય વ્યક્ત થઇ શકે નહિ એ જૈન ધર્મના પરમ સત્યોની એક વિશિષ્ટતા છે.

પરમ સત્યોનું તાત્પર્ય.

જૈન ધર્મના પરમ સત્યોનું તાત્પર્ય એ છે કે:—
આપણે ચેતનાયુક્ત પ્રાણીઓ (જીવો) અને ચેતનારહિત જડ વસ્તુઓ (અજીવ)વાળા સત્ય અને શાશ્વત જગતમાં વસીએ છીએ. કર્મરૂપી ભૌતિક પદાર્થોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં આકર્ષણ (આશ્રવ) થવાથી આત્મા સાથે કર્મની એકતા (બંધ) થાય છે. કર્મના આશ્રવ અને બંધથી આત્માના

નૈસર્ગિક ગુણોનું ઓછેવત્તે અંશે આવરણ થાય છે. આત્માના ગુણોનું આવરણ થવાને પરિણામે સુખ (પુણ્ય) અને દુઃખ (પાપ) ની જુદી જુદી સ્થિતિઓનો અનુભવ કરવો પડે છે. અનાદિ કાળથી કર્મનો આશ્રવ અને બંધ આત્માને અવિરતપણે થયા કરે છે અને તેનાં પરિણામરૂપે સુખદુઃખ તે ભોગવે છે. કર્મના આશ્રવ અને બંધને કારણે જન્મ અને મૃત્યુની પરંપરા ચાલુ રહે છે. આશ્રવ અને બંધથી આત્માને (આત્માનાં અસ્તિત્વને) આવશ્યક ન હોય એવાં કેટલાંક બળો ઉત્પન્ન થાય છે. એ બળો આત્માની કુદરતી પ્રવૃત્તિઓમાં અંતરાયરૂપ બને છે. કર્મોના આંતરપ્રવાહના નિરોધ (સંવર) અને કર્મક્ષય (નિર્જરા) થી આ બીજાંકુદરતીબળોનો નિરોધ તેમજ નાશ થઈ શકે. માર્ગાનુસારીના ૩૫ નિયમો અને ૧૨ વ્રતોનાં પાલન તથા ચિત્તસંયમ અને ધર્મધ્યાનથી સંવર અને નિર્જરાજન્ય આત્મિક વિકાસ થાય છે. ચૌદમા ગુણુસ્થાન પર્યંત આ પ્રમાણે આત્માનો વિકાસ થયા કરે છે. આત્માની આ અદ્ભુત વિકાસ-દશામાં આત્માની પ્રવૃત્તિઓ વિષયક અંતરાયો ઓછા થતા જાય છે. સત્ય જ્ઞાન, પ્રજ્ઞા, પ્રેમ, બળ, સુખ આદિનો ખૂબ આવિર્ભાવ થાય છે. અન્તતઃ આત્મા સાથે સંલગ્ન થયેલ ભૌતિક દ્રવ્યના સર્વ અણુઓ (અણુએ અણુ) આત્માથી છૂટા પડે છે. આત્મા અજ્ઞાન, હિંસાલાવ, દૌર્બલ્ય, દુઃખ આદિ સ્થિતિથી સદાકાળને માટે મુક્ત થાય છે. આત્માનો હંમેશાને માટે મોક્ષ થાય છે. મોક્ષ એ છેલ્લું (અંતિમ) પરમ સત્ય છે.

ઉપરોક્ત પરમ સત્યો સંપૂર્ણ મહાસત્યો છે. એમાં કોઈ કલ્પના કે લાક્ષણિક અર્થ ઘટી શકતાં નથી. સત્ય વસ્તુઓ વિષયક આ પરમ સત્યોમાં કોઈ પણ પ્રકારના કાલ્પનિક ભાવ કે અલંકાર ભાવ નથી. અરિહંત મહાપ્રભુએ ભાષેલાં આ પરમ સત્યો વિશ્વના સર્વ જીવોને ઉપયુક્ત છે. ॐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ।

આ ગ્રંથ સંબંધી વિદ્વાનોના અભિપ્રાય*

બોન, તા. ૯-૭-૧૯૧૧

x x x “ તમારાં પુસ્તકથી મારા ઉપર બહુ જ સુંદર છાપ પડી છે. તમારી કૃતિમાં સંસારીના દૃષ્ટિબિન્દુથી જૈનધર્મનું નિરૂપણ થયું છે. પુસ્તકની વિચારસરણી જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોને નિકટવર્તી હોય એમ જણાય છે. સાધુઓકૃત સંખ્યાબંધ પુસ્તકોમાં જૈનધર્મનું નિદર્શન થાય છે, એ પુસ્તકો વાંચનાર જૈનધર્મના અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક જૈનદર્શનના અભ્યાસમાં ઘણી ઉપયોગી પૂરવણીરૂપ નીવડશે એમ હું માનું છું. જૈનધર્મ એક નૈતિક ધર્મ છે એવો તમારાં પુસ્તક ઉપરથી વાંચકને સુંદર ખ્યાલ આવી શકે છે; જૈનધર્મની આજ્ઞાનું જેઓ બુદ્ધિપૂર્વક અને ઉત્સાહથી પાલન કરે છે તેમની નૈતિક ઉન્નતિ થાય છે, એવો પ્રતીતિયુક્ત નિર્ણય વાંચકને તમારું પુસ્તક કરાવી શકે છે.”

હર્મન જેકોબો.

અમદાવાદ, તા. ૨૮-૭-૧૯૧૧

તમારું પુસ્તક વાંચી જોયું. તેમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા લગભગ બધાં જ સિદ્ધાન્તો સત્ય છે અને તે જૈનોના તમામ પંથોને સ્વીકાર્ય છે એમ હું માનું છું. જૈનોથી મનાતાં પ્રમાણભૂત પુસ્તકો ઉપરથી તમારાં મંતવ્યોનું સમર્થન થશે એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. આવાં પુસ્તકની અંગ્રેજી સાહિત્યમાં લાંબા વખત થયાં જરૂર હતી. તમારાં પુસ્તકથી અંગ્રેજી ભાષાને જોઇતું પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું છે, એ નિઃશંક છે.”

કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી.

● અસલ અંગ્રેજી ઉપરથી.

મેન્ટોન (ક્રાન્સ), તા. ૧૩-૧૨-૧૯૧૧

“ જૈનધર્મનું મને જે કંઈ જ્ઞાન છે અને એ ધર્મના ઉચ્ચ અને શ્રદ્ધાળનક સિદ્ધાન્તોનું મેં જે નમ્ર પાલન કર્યું છે, તેને અનુલક્ષીને આ પુસ્તકમાં જૈનધર્મ અને તેના સિદ્ધાન્તોનું પ્રમાણિક અને સત્ય આલેખન થયું છે, એમ મારે કહેવું પડે છે. ઇંગ્લીશ સાહિત્યમાં જૈનધર્મ સંબંધી સત્ય અને પ્રમાણિક વિવેચનાત્મક એવું આ પુસ્તક જેવું બીજું કોઈ પુસ્તક મેં વાંચ્યું નથી. પુસ્તકનાં દરેકે દરેક વાક્ય અને દરેક પાનાના વાંચનથી લેખક જૈનધર્મનાં સત્યો યથાર્થ રીતે સમજી શક્યા છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. જૈનધર્મનાં સત્યોનું નિરીક્ષણ કરી તેનો પરિપક્વ બુદ્ધિથી સંચય થયો છે, એવો ભાસ થાય છે. પુસ્તકના લેખક મી. હર્બર્ટ વૉરન સત્યના સંશોધક છે. સત્યની શોધમાં તેમણે ઘણાં ઘણાં સમય પસાર કર્યો છે. આવી રીતે સત્યનાં સંશોધન નિમિત્તે તેમણે ઘણાં પ્રમાણિક પ્રયત્નો કર્યા પછી જૈનધર્મમાંથી તેમને સત્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે. વર્તમાન જગતના મહાબુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને વિચારણીય મહાન પ્રશ્નોનું સંતોષકારક સમાધાન પણ જૈનદર્શનથી થાય છે એ મંતવ્યનો મી. વૉરને દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો છે. પુસ્તકમાં જૈનધર્મનાં સત્યોનું નિધાન પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિએ થયેલું છે, આમ છતાં સિદ્ધાન્તોની દૃષ્ટિએ સહેજ પરિવર્તન નથી થયું એ વાંચકો જોઈ શકશે. સ્વ. વીરચંદલાઈ ગાંધીએ મી. વૉરનને જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનો જે યોગ આપ્યો હતો તે યોગ આ પુસ્તકમાં કાયમ રહ્યો છે, અને જૈન સિદ્ધાન્તો-સહેજ પણ ફેરફાર વગર-યથાર્થ રીતે જળવાઈ રહ્યા છે એમ લાગે છે. શ્રીયુત્ વીરચંદલાઈ ચીકાજોમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં મળેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મના પ્રભાવશાળી અને વિદ્વાન પ્રતિનિધિ હતા. તેમણે એ પરિષદમાં જૈનધર્મનો અપ્રતિમ રીતે આવિષ્કાર કર્યો હતો.

“ મેં આ પુસ્તકનું હિન્દમાં જ વાંચન કર્યું હતું. પુસ્તક વાંચી

રહ્યા બાદ મેં તે એક સુપ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ તેમજ જૈનધર્મના પાશ્ચાત્ય અભ્યાસીઓને સુપરિચિત એક જૈન પદવીધરને વંચાવ્યું હતું. બન્નેએ પુસ્તકની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી જૈન શાસ્ત્રોથી પુસ્તકનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં સમર્થન થઇ શકે તેમ છે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે.

“કોઇ પણ પ્રકારના સંશય કે પક્ષપાતવૃત્તિ વના પુસ્તક લખાયું હોય એમ મને લાગે છે. તેમાં સમભાવ અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણવૃત્તિ તરવરી રહ્યાં છે. પુસ્તકની બધીએ નકલો ખરીદ કરીને દુનીયાભરના વિદ્વાનોમાં તે વહેંચ્યું અને એ રીતે પુસ્તકના પ્રચારથી જૈનધર્મનાં સત્ય સ્વરૂપની દુનીયાને ઝાંખી થાય એવી મારી સ્થિતિ હોય (તો કેવું સારું) એવી મારી વાંચના છે. જૈનધર્મનું આલેખન અદ્યાપિ જૈનેતરોથી અયોગ્ય રીતે થયું છે. જૈનધર્મના સંબંધમાં ઘણીયે ભૂલભરેલી માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. આથી જૈન ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ જોવા-જાણવાની ઉત્સુકતા જે કોઇ ભાઈ કે બહેનને થાય તેણે આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચવું એવી મારી માન્યતા છે. આ પુસ્તક સાવધાનીપૂર્વક વાંચવાથી જૈનધર્મનું સ્વરૂપ વધારે સારી રીતે સમજી શકાય છે. જૈનધર્મનાં સ્વરૂપના જિજ્ઞાસુઓને બીજાં કોઇ પુસ્તક કરતાં આ પુસ્તકથી વિશેષ લાભ થશે. આ પુસ્તક વાંચીને તેથી પોતાનાં મનનું સમાધાન થાય છે (કે નહિ) તે ચથાર્થ વિચારપૂર્વક સમજી શકાશે.

“મારા ધર્મના આ પુસ્તકને સર્વ રીતે સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થાય એમ હું ઇચ્છું છું. જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોથી પરિચિત તેમજ અપરિચિત બહેનો અને ભાઈઓને પુસ્તકનાં વાંચનથી અવશ્ય લાભ થશે એવી મારી પરમ વાંચના અને નિરતિશય શ્રદ્ધા છે.”

ફત્તેહચંદ કપૂરચંદ લાલન,

* ગુજરાતી-ભાષાંતરના ગ્રંથો.

૧	શ્રી જૈનતત્ત્વાદર્શ	...	...	...	૫-૦-૦
૨	શ્રી નવ તત્ત્વનો સુંદરબોધ	...	...	...	૦-૧૦-૦
૪	શ્રી જીવવિચાર વૃત્તિ	...	...	...	૦-૬-૦
૮	શ્રી દંડક વૃત્તિ	...	...	...	૦-૮-૦
૯	શ્રી નયમાર્ગદર્શક	...	...	...	૦-૧૦-૦
૧૦	હંસવિનોદ	...	...	...	૦-૧૨-૦
૧૨	કુમારવિહારશતક	...	...	...	૧-૮-૦
૧૩	શ્રી જૈન ધર્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તર	...	...	...	૦-૮-૦
૧૪	શ્રી જૈન તત્ત્વસાર મૂળ તથા ભાષાંતર	...	...	...	૦-૬-૦
૧૬	શ્રી આત્મવલ્લભ જૈનર તવનાવલી	...	...	...	૦-૬-૦
૧૭	શ્રી મોક્ષપદસોપાન	...	...	...	૦-૧૨-૦
૧૮	શ્રી ધર્મખિન્દુ આવૃત્તિ ખીજી	...	...	...	૨-૦-૦
૧૯	શ્રી પ્રશ્નોત્તર પુષ્પમાળા	...	...	...	૦-૧૪-૦
૨૧	શ્રી શ્રાવક કલ્પતરુ	...	...	...	૦-૬-૦
૨૨	શ્રી આત્મપ્રબોધ	...	...	...	૨-૮-૦
૨૬	શ્રી જૈન ગ્રંથ ગાઇડ	...	...	...	૧-૦-૦
૨૭	શ્રી નવાણું પ્રકારી પૂજા (અર્થ સહિત)	...	...	...	૦-૮-૦
૨૮	શ્રી તપોરત્ન મહોદધિ ભા. ૧-૨	...	...	...	૧-૦-૦
૨૯	શ્રી સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપ સ્તવ	...	...	...	૦-૪-૦
૩૧	શ્રી ચંપકમાળા ચરિત્ર	...	...	...	૦-૮-૦
૩૩	શ્રી સમ્યક્ત્વ કૌમુદી ભાષાંતર	...	...	...	૧-૦-૦
૩૪	શ્રી પ્રકરણ પુષ્પમાળા (દ્વિતીય પુષ્પ)	...	...	...	૦-૮-૦
૩૬	શ્રી અધ્યાત્મમત પરીક્ષા	...	...	...	૦-૪-૦
૩૭	શ્રી ગુરુગુણમાળા	...	...	...	૦-૬-૦
૩૮	શ્રી શત્રુજય તીર્થ સ્તવનાવલી	...	...	...	૦-૫-૦
૪૦	શ્રી જ્ઞાનામૃત કાવ્યકુંજ	...	...	...	૦-૮-૦
૪૨	શ્રી ઉપદેશસંસૃતિકા	...	...	...	૧-૦-૦
૪૪	શ્રી પંચ પરમેષ્ઠી મુણ્ડરત્નમાળા	...	...	...	૧-૮-૦
૪૫	સુમુખનૃપાદિ ધર્મ પ્રભાવકાની કથા.	...	...	...	૧-૦-૦

૪૬ શ્રી નેમનાથ પ્રભુનું ચરિત્ર	...	...	૨-૦-૦
૪૭ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ભાગ ૧ લો	...	...	૨-૦-૦
૪૮ શ્રી આદર્શ જૈન સ્ત્રી રત્નો	...	...	૧-૦-૦
૪૯ શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ભાગ ૨ જો	...	...	૨-૮-૦
૫૦ શ્રી દાનપ્રદીપ	...	...	૩-૮-૦
૫૧ શ્રી નવપદ્મ પૂજા (અર્થ સહિત)	...	...	૧-૪-૦
૫૨ શ્રી કાંબ્ય સુધાકર	...	...	૨-૮-૦
૫૩ શ્રી આચારોપદેશ...	...	...	૦-૮-૦
૫૪ શ્રી ધર્મરત્ન પ્રકરણ	...	...	૧-૦-૦
૫૫ શ્રી પંચ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર (અર્થ સહિત) શાસ્ત્રી	...	...	૧-૧૨-૦
૫૬ શ્રી આત્મવિશુદ્ધિ...	...	...	૦-૬-૦
૫૭ શ્રી કુમારપાળ પ્રતિબોધ	...	...	૩-૧૨-૦
૫૮ શ્રી જૈન નરરત્ન “ભામાશાહ”	...	...	૨-૦-૦
૫૯ શ્રી આત્માનન્દ સભાની લાઘણીનું અક્ષરાનુક્રમ લીસ્ટ	...	...	૦-૧૪-૦
૬૦ શ્રી વિમલનાથ ચરિત્ર	...	...	૧-૧૧-૦
૬૧ શ્રી ચંદ્રપ્રભુ ચરિત્ર	...	...	૧-૧૨-૦
૬૨ શ્રી પૃથ્વીકુમાર ચરિત્ર	...	...	૧-૦-૦
૬૩ શ્રી ધર્મપરીક્ષા	...	...	૧-૦-૦
૬૪ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર	...	...	૨-૮-૦
૬૫ જૈન ધર્મ	...	...	૧-૦-૦
૬૬ શ્રી સંવેગદ્રુમકંઠલી	...	...	૦-૪-૦
શ્રીપાળરાજનો રાસ સચિત્ર	...	...	૨-૮-૦
શ્રી તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ	...	...	૧૦-૦-૦
શ્રી દેવસીરાઇ પ્રતિક્રમણ અર્થ સહિત (ગુજરાતી)	...	...	૦-૧૦-૦
શ્રી સામાયિક ચૈત્યવંદનસૂત્ર	...	...	૦-૨-૬
શ્રી મહાવીરસ્વામી ચરિત્ર	...	...	છયાય છે.
સતી સુરસુંદરી ચરિત્ર	...	...	”
શ્રી પંચપ્રતિક્રમણસૂત્ર અર્થ સહિત (ગુજરાતી)	...	...	”

લખો:-શ્રી જૈન આત્માનન્દ સભા-ભાવનગર.

*ખીજ નવા ગ્રંથો પ્રેસમાં છે અને અમુક ગ્રંથોની યોજના શરૂ છે.

સારી લાઇબ્રેરી કેમ થઈ શકે ?

આ સલાના લાઇબ્રેરી મેમ્બર
∴ ∴ થવાથી ∴ ∴

∴ ∴ ∴ અત્યાર સુધીમ
લાઇબ્રેરી મેમ્બરોને અમાર
તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ
ગ્રંથો ભેટ મળતાં તેઓ
એક સારી લાઇબ્રેરી કર
શક્યા છે. આ લાલ કેમ
પણ જૈન શ્રીમાને
સંસ્થાએ ભૂલવાનો નથી
રિપોર્ટ અ ને સૂચીપત્ર
મંગાવી ખાત્રી કરો. ∴ ∴ ∴

લખો:

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા
લાવનગર. (કાઠિયાવાડ)

શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ માસિકે આપેલી ભેટા

વર્ષ.	નામ.
૧-૨	શ્રી નવ તત્ત્વનો સુંદર ઓધ.
૩	શ્રી જીવવિચાર વૃત્તિ.
૪	શ્રી જ્ઞેનધર્મ વિષયિક પ્રશ્નોત્તર.
૫	શ્રી દંડક વિચાર વૃત્તિ.
૬	શ્રી નયમાર્ગ દર્શક.
૭	શ્રી મોક્ષપદ સોપાન.
૮	શ્રી જ્ઞેનતત્ત્વસાર.
૯	શ્રી શ્રાવક કલ્પતરૂ.
૧૦	શ્રી ધ્યાન વિચાર.
૧૧	શ્રી જા'પૂરવામી ચરિત્ર.
૧૨	શ્રી જ્ઞેન ગ્રંથ ગાઘડ.
૧૩	શ્રી ચંપકમાળા ચરિત્ર.
૧૪	શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્ર.
૧૫	શ્રી ગુરુગુણમાળા અને સમયસાર પ્રકરણ.
૧૬	શ્રી જ્ઞાનામૃત કાવ્યકુંજ.
૧૭	શ્રી દેવભક્તિમાળા.
૧૮	શ્રી ઉપદેશ સમતિકા.
૧૯	શ્રી સંઘોધ સમતિકા.
૨૦	શ્રી સુમુખ નૃપાદિ ધર્મ પ્રભાવકાની કથા.
૨૧-૨૨	શ્રી આદર્શ જ્ઞેન સ્તીરત્નો.
૨૩-૨૪	શ્રી ધર્મરત્ન પ્રકરણ.
૨૫-૨૬	શ્રી જ્ઞેન તરરત્ન ભામાશાહ (સચિત્ર)
૨૭-૨૮	શ્રી સુકૃત સાગરયાને માંડવગદનો મહામંત્રીશ્વર.
૨૯-૩૦	શ્રી ધર્મપરીક્ષા.
૩૧-૩૨	જ્ઞેન ધર્મ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ.